

Az erdők lehetséges történelmi értelmezései. Tudományos tudás, erdők, kommodifikáció és politika kapcsolata Magyarországon, 1860-1975

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a történelem tudományágban

Írta: Balogh Róbert okleveles történelem szakos bölcsész-politológus

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája
(egyéni fokozatszerzés) keretében

Témavezető: Dr. Szilágyi Zsolt

(olvasható aláírás)

Az értekezés bírálói:

Dr. Jankó Ferenc
Dr. Varga Anna
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr. Papp Klára
tagok: Dr. Demeter Gábor
Dr. Velkey Ferenc
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 2021.

Én, Balogh Róbert, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

AZ ERDŐK LEHETSÉGES TÖRTÉNÉSZI ÉRTELMEZÉSEI

Tudományos tudás, erdő, kommodifikáció
és politika kapcsolata Magyarországon,
1860-1975

A szöveg elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú, "Debrecen Venture Catapult Program" című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Tartalom

AZ ÉRTEKEZÉS CÍME.....	0
A disszertációban szereplő ábrák jegyzéke	6
Diagramok és táblázatok.....	6
Térképek.....	6
Képek és fényképek.....	7
I. Bevezetés.....	8
I.1. A disszertáció célja és tárgya	8
I.2. Módszertan, források és módszerek.....	10
I.2.1. Az antropocén korszak mint válság és az antropocén korszakról szóló történetek mint szintézisek	11
I.2.2. Mikor kezdődött az antropocén, és miért fontos ez?	14
I.2.3. Névadás és gazdaságtörténet kapcsolata.....	16
I.2.4. Léptékváltás mint szintézis	18
I.2.5. Miért releváns a professzionális erdőgazdálkodás története az antropocén korszak értelmezése szempontjából?	21
I.2.6. Források és módszerek.....	23
II. fejezet. Az antropocén korszakot kiváltó tájhasználati változások háttere a magyarországi erdészettörténet tükrében 1860-1919	25
II.1. Erdészet mint tudástranszfer, nemzetépítő projekt és tájatalakító tevékenység az Osztrák-Magyar Monarchiában – a birodalom keleti feléből nézve.....	25
II.1.1. Professzionalizáció, tudástranszfer és <i>second nature</i> : konvergencia és annak határai	26
II.1.1.1. A Habsburg Birodalom és Magyarország viszonya az erdőgazdasági szabályozás és az erdészet professzionalizációja terén.....	28
II.2. A nacionalista politikai program és az erdészet Magyarországon az Országos Erdészeti Egyesület szerepeinek tükrében.....	40
II.2.1. Magyar erdészeti szaknyelv mint a különbség hangja.....	40
II.2.2. Kommodifikáció: nemzetgazdaság és birodalmi lépték.....	42
II.3. Nemzetiségi kérdés és erdészeti igazgatás.....	45
II.4. Összegzés	49
II.2. Erdők, legelők és társadalom Szatmár vármegye keleti területein 1880–1919	51
II.2.1. Miért releváns Szatmár vármegye az antropocén korszak tanulmányozásához?	51
II.2.2. Felütés: egy hivatalos levél 1919-ből.....	54
II.2.3. A jogosultságok változása és a helyi tájképformáló gyakorlatok közötti kapcsolat ..	55
II.2.3.1. A tájatalakítás kerete: profit-orientált mezőgazdaság vs. „közhelyek” (<i>commons</i>) rendszere.....	56

II.2.3.2. Érdekek és értelmezések az elkülönítés és az erdőtvény bevezetése után.	60
II.2.3.3. Erdők és legelők	64
II.2.4. Az igazgatás és a helyi lakosság közötti kompromisszum lehetséges keretei.....	65
II.2.5. Összegzés: alternatív nézőpontok és tájformálás az antropocénben.....	68
II.3. Kompromisszumok lokális gazdálkodási gyakorlat és állami erdőigazgatás között: Debrecen esete	71
II.3.1. Faizás, üzemterv és erdei vasút a város szélén	73
II.3.2. A tulajdonviszonyok központosított újraszabályozása: érdekellentétek és kompromisszumok	79
II.3.3. Összegzés	83
II.4. Az első világháború erdőgazdasági hatásai és az antropocén: biopolitika, erőszak, migráció és hiány	85
II.4.2. A front hatásai: erőszak, <i>frontier</i> jelleg és migráció.....	85
II.4.4. Kényszermunka.....	89
II.4.5. Professionalitás és identitásválság	92
II. 4. 6. Összegzés.....	96
II.5. Konklúziók az II. fejezethez.....	96
III. fejezet. A magyarországi erdészet és az antropocén korszak tényezői közötti kapcsolatok 1918 és 1945 között: kommodifikáció és tájatalakítás.....	98
III.1. A kommodifikáció intézményi és diskurzív tényezői: újjáépítés, érdekérvényesítők és kimaradók.....	99
III. 1.1. A külkereskedelem: <i>ghost acres</i> mint hiány és geopolitika	99
III.1.2. Birtokviszonyok, erdészeti igazgatás és kutatás: a kommodifikáció geometriája .	105
III.1.3. Erdők mint gazdasági érték, valamint érdekek és érdekképviselő az Országos Erdészeti Egyesület tevékenysége tükrében	113
III.1.4. Összegzés	121
III.2. A társadalmi egyenlőtlenségek az erdőben: erdőtelepítő munkások és kisebbségek .	122
III.2.1. Társadalmi hierarchia, gazdálkodási gyakorlat, természeti változások és diskurzusok hibridje egy mikrorégióban: a vákáncsosok	124
III.2.2. Földreform és erdőterületek: állami szintű etnikai diszkrimináció, helyi egyenlőtlenségek és a tulajdonviszonyok változása egy székelyföldi településen	129
III.3. A Kárpát–medence fogalom jelentősége az antropocén korszak szempontjából: válságtudat és antropogén tájatalakítás.....	135
III.3.1. Kárpát-medence?.....	136
III.3.2. Árvizek, árvízi tapasztalatok és következtetések 1910 és 1913 között: az időjárási anomáliától az ember okozta katasztrófa képéig	137
III.3.3. A krassó-szőrényi árvízi tapasztalatok léptékváltásai és transzformációi: geopolitika, alföldfásítás és ökoszisztéma szolgáltatások.....	143
III.3.4. Csatornaépítési és vízenergia-termelési tervek a Kárpát-medence gondolat változásainak tükrében.....	150

III.3.5. Összegzés	156
III.3. Konklúziók a III. fejezethez	158
IV. fejezet A nagy felgyorsulás kora a magyarországi erdészeti tudás, kísérletek és programok tükrében.....	160
IV.1. Modernitás – diktatúra, vagy antropocén?	160
IV. 2. Országfásítás mint politikai tett: a kormányzás anarchiája és a szakmai közéleti tér zsongorodása közötti kapcsolat	164
IV.3. Növekedés, tudomány és biopolitika az antropocénben: a magyarországi nyárfa termesztési program esete, 1945-1975.....	173
IV.3.1. Fenntartható növekedés az erdőben – egy modell és intézményi háttere.....	174
IV.3.2. Nyárfarák és transznacionális tudomány	179
IV.3.3. Nyárfaprogram mint felelőtlen és eredménytelen biopolitika?.....	182
IV.3.4. Összegzés	186
IV.4. A személyes történelem, a transznacionális kapcsolatok és a hidegháború szerepe az erdészeti kutatásban. Bánó István és a fenyőprogram Vas megyében, 1954-1975	188
IV.4.1. A fenyő fajokkal kapcsolatos kutatások kontextusai: politika és életutak	190
IV.4.2. Munkafolyamat, munkanaplók, levelek és léptékek	194
IV.4.3. A transznacionális lépték az erdeifenyő projekt történetében	196
IV.4.4. Összegzés	202
IV. 5. Konklúziók a IV. fejezethez.....	203
V. A disszertáció konklúziói.....	205
Irodalomjegyzék az I. fejezethez	211
Források listája az II. fejezethez	216
Irodalomjegyzék az II. fejezethez	218
Források listája a III. fejezethez	223
Irodalomjegyzék a III. fejezethez	226
Források listája a IV. fejezethez.....	230
Irodalomjegyzék a IV. fejezethez.....	233

A disszertációban szereplő ábrák jegyzéke

Diagramok és táblázatok

- 1-2. A kommodifikáció az Erdészeti Zsebnaptár sorozat tükrében: választékok és termőhelyi osztályozás
- 3-8. Az erdei kihágások évenkénti eloszlása vármegyénként és régióként Bedő 1896-os táblázatának adatai alapján
- 9-13. Az erdőterületek tulajdonjogi megoszlása Szatmár vármegye keleti járásaiban
- 14-15. A fa külkereskedelme 1920 után
16. Kaán Károly diagramja a trianoni határok nyomán keletkezett erdőveszteségről
- 17-18. Nyárfa területre vonatkozó diagramok

Térképek

1. Szatmár vármegye domborzati vázlata (Balogh András)
2. Szatmár vármegye járásainak térképvázlata (Balogh András)
3. A Szatmár vármegye keleti területei erdőgazdálkodásáról gyűjtött levéltári dokumentumok térbeli eloszlása, 1880-1919 (Balogh András)
4. Debrecen és a város körüli erdők Bedő 1896-os átnézeti térképén
5. Debrecen környékének úthálózata, 1912.
6. A gúti erdőről készült térképvázlat 1771-ből
7. Külső Gút térképe 1881-ből.
8. Külső-Gútról készült térképvázlat 1886/1887-ből a vasútvonallal
9. Lesenyi Ferenc térképe, 1936.
10. A Kogutowicz-féle térkép, 1943.
- 11-12. Csapadéktérképek – Korbély 1917.
13. Térfi Béla térképvázlata a krassó-szörényi árvizekről, 1913.

14. Magyarország folyószabályozás előtt vízborítottsága, 1938.
15. Trummer Árpád térképe, 1937.
17. Haidegger Ernő térképábrája, 1921.
16. Mosonyi Emil térképe a Duna szakaszairól, 1945.
18. A kereszthegyi turbinatelep átnézeti rajza
19. A mezővédő erdősávok elméleti elhelyezkedése Magyarországon
20. Az erdészeti kísérleti állomások elhelyezkedése

Képek és fényképek

- 1-3. Ionita G. Andron fotói Ráksárról, 1935-43.
4. Az erdei vasút emlékműve Debrecen és Nyíracsa között
5. Sentinel műholdkép a Kárpát-medence környezetéről
6. Bartlett ábrái a Duna alsó szakaszáról, 1842.
8. A Kámoni Arborétum erdeifenyő részlege
8. A bajtai klónarchívum részlete
9. Acsád-Cikota. Erdfeifenyő magtermő ültetvény
10. Telepített fenyők az Őrségben
11. Patak-szabályozást, erdőtelepítést és legelőt is magában foglaló gazdálkodás az Őrségben

I. Bevezetés

I.1. A disszertáció célja és tárgya

A disszertáció alapvető célja az, hogy az antropocén korszakot történelmi jelenségként mutassa be, s ennek során olyan aspektusokat írjon le, amelyek közelebb visznek a korszak kritikai értelmezéséhez, utat nyitva annak formálásához is. Simon Zoltán Boldizsár nemrégiben meggyőzően érvelt amellett, hogy a természet- és társadalomtudományok részéről az antropocénhez való alkalmazkodás legjobb módja, ha olyan eseményekkel foglalkoznak, amelyek kulcsszerepet játszottak az antropocén korszakváltásban (*epochal events*).¹ Simon definíciója szerint az ilyen események nem feltétlenül rövid időn át játszódnak le, viszont fontos, közös jellemzőjük, hogy az aktuális emberi érzékelési horizonton túli planetáris léptékben fejtik ki hatásukat.

A klímaváltozás megoldásának egyik kulcsa a talaj, vagyis a tájhasználat. A fosszilis energiahordozók káros hatásáról sokat lehet hallani, abba azonban kevésbé gondolunk bele, hogy az erdőirtás, a gyepek feltörése, az élelmiszertermelés növekedése, a gazdálkodás intenzívvé válása mennyi üvegházhatású gáz kerül a légkörbe. Ha az üvegházhatású gázok kibocsátását szén-dioxidban adjuk meg, azt kapjuk, hogy az éves erdőirtás önmagában 19%-ot tesz ki. Az erdők egy részének eltűnése jelentős mértékben járult hozzá a légköri szén-dioxid szint drasztikus emelkedéséhez, vagyis az antropocént jellemző egyik legfontosabb folyamathoz, a globális felmelegedéshez. Az éppen a 2020-ban induló világvilágjárvány kapcsán lett nyilvánvaló, hogy a trópusi-szubtrópusi vidékeken az erdős területek átalakítása – monokultúrává változtatása vagy elárasztása – a Föld számos területén kiváló terepe a zoonózisnak. Mindezen körülmények miatt nem meglepő, hogy a 2010-es években egyre több tudományos kutatás tárgya lett, hogy az erdőtelepítés a klímaváltozás nyomán előállt folyamatok, sőt a Föld élővilágára gyakorolt túlzó hatás legrealisztikusabb ellensúlya lehetne. Vagyis, a táj és a talaj antropogén átalakítása korszakos eseményként körvonalazható. Történészként valószínűnek tűnt számomra, hogy az erdőgazdálkodás története érdemi információkkal szolgálhat az erdők lehetséges szerepének értelmezéséhez. A disszertáció a professzionális erdőgazdálkodás történetén keresztül vizsgálja a tájváltozás mozgatórugóit.

A kutatás célja tehát az, hogy a professzionális erdőgazdálkodás felől közelítve rámutasson arra, hogy az erdős területek változásával kölcsönhatásban álló globális folyamatok miként jelentek

¹ Simon 2020

meg Magyarországon, illetve melyek voltak azok a regionális és magyarországi sajátosságok, amelyek hozzájárultak az itt vizsgált korszakos esemény formálásához. Mindkét szempontot figyelembe véve három olyan összefüggésre koncentrálok: a nacionalizmus és a professzionalizáció kapcsolatára, a kommodifikáció és a trianoni határok közötti összefüggésére, valamint az államszocialista időszak tudományos tudástermelésének kontextusaira. Ezen jellegzetességek, illetve ezek együttállása a közép-európai régió belül nem kizárólag Magyarország esetében merülnek fel. Ezzel együtt nyelvi korlátaim és a levéltárak hozzáférhetősége mellett a választást az is indokolta, hogy – amint alább látni fogjuk – a kérdések Magyarországra vonatkoztatva kifejezetten jól vizsgálhatók.

Az már a kutatás elején kiderült, hogy mások mellett Richard Grove, Deborah Coen, Jean-Baptiste Fressoz és Fabien Locher² munkái már feltárták, hogy a hipotézis, miszerint az erdők hatással vannak az éghajlatra, s hogy ez eltérő léptékekben is igaz, nem a 20. században született. Sőt a „nyugati tudományos gondolkodás” a 18. század óta számos alkalommal vizsgálta ezt az összefüggést, de végleges válasz sosem született. Kutatási kérdéseim irányát az erdőgazdálkodás történetével kritikus szemmel foglalkozó környezettörténeti irodalom adta meg, amely rávilágított, hogy az erdő sokféle tájképre vonatkoztatható kifejezés, amely a 19. század közepén már a legtöbb esetben hibrid, vagyis egyszerre kulturális, társadalmi, gazdasági és biológiai színtér volt, és az is maradt. Ez többek között azt jelenti, hogy a tájkép változása és a társadalmi egyenlőtlenségek és a hierarchiák kölcsönösen formálták, és tükrözték is egymást. Ezen történet fontos része, hogy a 19. század második felétől az erdős területeket egyre jelentősebb mértékben formálta át a kommodifikáció története és térbelisége. Az erdők és a belőlük kitermelt faanyag árucikké válása ugyanis már a 19. század közepétől globális, regionális és lokális léptékben is értelmezhető folyamattá vált. Az erdőgazdálkodás történeti vizsgálata tehát rávilágít azokra a folyamatokra, amelyek a 19. század második felétől a Földre gyakorolt emberi hatás növekedésének mozgatórugói voltak, s mindezt úgy, hogy a lokális és regionális színtér egyedi jellemzői is láthatóak maradnak. Azt is fontos ugyanakkor látnunk, hogy hiba lenne az „erdő érdeke” versus „emberi kapzsiság” terminológiában gondolkodnunk. Az emberi gazdálkodás gyakran kedvezett a biológiai sokféleségnek, így a települések közelében levő legeltetett fás területek ökológiailag kulcsszerepbe kerültek.

A kutatás célja tehát az, hogy a professzionális erdőszet felől közelítve rámutasson arra, hogy az erdős területek változásával kölcsönhatásban álló globális folyamatok miként jelentek meg Magyarországon, valamint arra is, hogy melyek voltak azok a regionális és magyarországi sajátosságok, amelyek hozzájárultak a korszakos események formálásához.

² Grove, Coen 2018, Fressoz-Locher 2020

Elsőként azt fogom bemutatni, hogy az erdészeti szaknyelv története a professzionalizáción keresztül kapcsolódik mind a profitorientált mezőgazdaság túlsúlyba kerüléséhez és a kommodifikációhoz, mind a nacionalizmus, nemzetépítés és államépítés 19. század végi és 20. század eleji folyamataihoz. Ezen összefüggések tájbeli hatása azonban nem homogén, és számos kölcsönhatás csak kis léptékben mutatkozik meg. Ezért a kérdést érdemes az egyes mezőgazdasági és erdős területek közötti kontaktzónákra vonatkoztatva, esettanulmányok formájában is vizsgálni.

A dolgozat második fő része az első világháború utáni újjáépítés és az erdőgazdálkodás kapcsolata közül két folyamatra irányítja rá a figyelmet. Egyrészt az ország újjáépítéséről való gondolkodás az 1918 előtti tudományos gondolkodás bizonyos elemeinek transzformációján keresztül összekapcsolódott a fásítást és az intenzív állami jelenlétet előtérbe állító tájatalakító programmal. Másrészt a korszakban újraformálódott az erdőterületek és a faanyag kommodifikációja is, s ez az állami jelenlét és a magánérdek közötti kompromisszumot is magában foglalta. Ebben az átalakulásban az érdekeltek érdekeinek képviselőjére létrejött civil szervezet is fontos szerepet játszott. Ugyanakkor számos, a kommodifikáció történetében fontos szereplő hangtalan maradt az új kompromisszumhoz vezető úton.

A 20. század második felét tekintve a kérdés főleg az lesz, hogy az erdészet, különösen az erdészeti tudományos kutatás tükrében Magyarország – mint az államszocialista rendszerek egyike – hogyan és mennyire egyedi módon volt részese az antropocén ún. nagy felgyorsulása idején megjelenő gazdasági és tudományos elképzelések formálásának és alkalmazásának.

Az antropocén egyszerre globális, regionális és lokális megjelenési módja indokolja, hogy a fejezetek sorrendje a kronológiára és léptékváltásra épüljön. A módszertan indoklása elsősorban ezt az aspektust fejt ki bővebben.

I.2. Módszertan, források és módszerek

Az antropocén mint korszak történettudományi leírása még a kezdeti fázisban van. Ebből és a probléma-orientált, kritikai tudás megformálására irányuló kérdésfelvetésből következik, hogy a módszertan kialakítása során elsősorban arra kellett választ találnom, hogy milyen haszonnal jár, az, ha az antropocént történeti korszakként kezeljük, s hogyan lehetne ebből a legtöbbet kihozni. Ezzel kapcsolatban a fent már hivatkozott Simon Zoltán Boldizsár korábban egy veszélyre hívta fel a figyelmet: a történeti látószög megnyugtató is tud lenni, bizonyos mértékig megszelidítheti az antropocénhez kötődő válságérzetet.³ Érvelése szerint a történeti látószög tompítja az azonnali beavatkozás szükségességének érzetét, s így történészeknek nincs helyük

³ Simon 2017., Simon 2018.

az antropocén kutatói között. Monográfiájában ugyanakkor Simon már arra helyezte a hangsúlyt, hogy új, a folyamatokra, fejlődésre és emberre koncentrááló hagyományos történeti gondolkodásmód helyett egy új, a korszakos jelentőségű, törésszerű események megnevezésére és leírására, valamint a humán-nem-humán összefonódásokat olvasó keretre támaszkodó transzdiszciplináris antropocénen belüli gondolkodás alapjait körvonalazza.⁴

A történeti szemlélet előnye, hogy ha egy jelenség valóban létezik, azt a kortárs forrásokon keresztül működés és formálódás közben lehet ábrázolni úgy, hogy a körülmények egységisége a leírás középpontjába helyezhető. A narratív helyzet jelentősége abban rejlik, hogy az absztrakció útján létrehozott tudás csak történetté válva tud a cselekvésre hatni. A történetek ugyanis az emberi tudat legalapvetőbb szükségletei közé tartoznak. Ugyanakkor az antropocén kutatása a történettudomány számára komoly előnyökkel jár. Megteremti a lehetőséget arra, hogy a különböző, önmagukban gyakran kedvezőtlen trendekkel szembesülő és kérdéseik befelé fordulása miatt potenciálisan zárvánnyá váló szakterületeket szintézisszerűen újraértékeljük. A módszertani áttekintés első részében érdemes tehát átgondolni az antropocén és a történettudomány viszonyát.

I.2.1. Az antropocén korszak mint válság és az antropocén korszakról szóló történetek mint szintézisek

Szó szerint az antropocén annyit tesz: „az ember korszaka”. A kifejezés 2000 körül jelent meg a tudományos vitákban, és azt a felismerést tükrözi, hogy az emberi tényező visszafordíthatatlanul megváltoztatta a Föld, mint biofizikai rendszer működését, s ennek a változásnak már jelenleg is rétegtani, kémiai és evolúciós nyoma van. A 2000-es évek diskurzusának nem része, de a fogalom történetisége szempontjából fontos, hogy a koncepció első formája először a Szovjetunió tudományosságában jelent meg Vlagyimir Ivanovics Vernadszkij az emberi tudat globális hatását és annak visszafordíthatatlan hatásairól szóló gondolataiban.⁵

A 2000-es évek tudományos vitáiban az antropocén a Föld azon korszaka, amelyben az emberiség mint faj jelenleg él, s amelynek kialakulása az emberi tevékenység eredménye. A korszak mint földtani réteg a légköri széndioxid növekedésére utaló lerakódás mellett tartalmazza az élővilágban általában jellemző kihalási hullám, a háziállatok túlsúlyba kerülésének, a kontinensek között növekvő biológiai homogenitás, a kísérleti atomrobbantásokból, atomfegyverek előállításából és nukleáris balesetekből származó

⁴ Simon 2020. 25-26.

⁵ Az antropocén szovjet gyökereiről lásd: Brookes – Fratto 2020.

radioaktív izotópok jelenlétére utaló nyomokat, a nitrogén körforgás megváltozásának lenyomatát, valamint – „természetesen” – igen sok műanyagot.⁶ Mindezen tényezők egymással ma már sok elemében feltárt, de feltehetően a jelenleg ismertnél is komplexebb kölcsönhatásban, vagy ok-okozati kapcsolatban állnak egymással. A jelenlegi előrejelzések szerint a korszakunkban zajló változások olyan mértékben változtatják meg a Föld biofizikai állapotát, illetve olyan mértékben károsítják a létező földi ökológiai rendszereket, hogy az már a jelenleg élő emberek életében tömeges halált okozó katasztrófa események sorát okozhatja. Előrejelezhető az is, hogy az emberi társadalmak anyagi alapját jelentő feltételek számos régióból eltűnnek, s globálisan csökkenő víz- és élelmiszerkészlettel kell számolni. Ezen jelenségek egy része a legutóbbi fél évszázad tevékenysége miatt van jelen, míg például a fajok kihalása és a homogenizáció a gyarmatosítással összefüggő folyamatok, a szénfelhasználás pedig mintegy két évszázada lépett szintet. Amint alább még látni fogjuk, az emberi tevékenység a mezőgazdaságon keresztül már évezredek óta hatással van a bolygónk ökológiai és biofizikai állapotára is.

Ez már a történettudomány számára is belátható időkeret, így a történészek is elkezdték vizsgálni az antropocén mibenlétét és működési módját, s legfőképpen a változásokat kiváltó okokat. A Simon által elismerően hivatkozott és az antropocén korszak értelmezésében úttörő Dipesh Chakrabarty amellettt érvel, hogy az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának csökkentése olyan cél, amely felül kell, hogy írja a társadalmi és globális egyenlőtlenségekkel kritikus társadalomtudományos és történészi fellépést – a humántudományokon belül is.⁷ A Chakrabarty és Simon által megfogalmazott elvi-módszertani kétségek a közvéleményben markánsan megjelenő felfogást artikulálnak, így nem helyezhetők partvonalon kívülre. Disszertációm azonban nem ennek megvitatására vállalkozik. Saját témám szempontjából a kérdés az, hogy miként járulhat hozzá a történeti kutatás olyan tudás megformálásához, amely révén nem a jelenlegi komfortzónák helyett más normalitások válnak magától értetődővé.

A történettudomány eddig legalább három területen járult hozzá az antropocénről való gondolkodás formálásához és pontosításához. Rámutattak a fogalom és az ökológiai válság tudatának történetiségére, és ezzel a tudásformák közötti különbség jelentőségére is.⁸ A történeti kutatások mutattak rá arra is, hogy a globális és lokális léptékű hatások, vagy a léptékváltás nem csupán az átfogó folyamatok helyi leképződését jelenti.⁹ Ezekből a kutatásokból az is világossá válik, hogy az egyenlőtlenségek valójában központi szerepet

⁶ Lásd bővebben Wallace-Wells 2020.

⁷ Chakrabarty 2009.

⁸ Lásd Zalasiewicz – Sörlin – Robin – Grinevald 2018., Fressoz – Locher 2020, és Horn – Bergthaller 2020

⁹ Philip 2004. Freitas 2021.

játszottak az antropocén kialakulásában és fenntartásában. Más szóval, ha az antropocénből kihagyjuk a történelmet, akkor az értelmezés nem mutat rá a különböző léptékű katasztrófák valódi okaira, így újratermeli azokat. Például a 18. század végi ún. El Nino jelenség komplex társadalomtörténeti elemzéséből kiinduló, mára már számos más eseményt megragadó történeti kutatások éppen arra mutatnak rá, hogy a klímaváltozások és az időjárási anomáliák idején bekövetkező társadalmi katasztrófák nem az adott közösségek fejletlenségének, hanem azon gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek kimenetei, amelyek új halálokokhoz, az ökológiai sokféleség elvesztéséhez és ezzel összességében a sérülékenység ugrásszerű növekedéséhez vezetnek.¹⁰

Az antropológus Mészáros Csaba hangsúlyozza, hogy az antropocén szükségessé teszi, hogy folyamatosan megkérdezzük, hogy mit vagy kit tekintünk másnak, „a másiknak”.¹¹ Ezt a történettudomány szempontjából, Simon fent említett törekvését is figyelembe véve, úgymint megfogalmazhatjuk, hogy az antropocén történeti tárgyalásához a posztkoloniális gondolkodás olyan formájára van szükség, amely felhagy azzal, hogy Kelet-Nyugat és Észak-Dél vonatkozásában, valamint a különböző élőlények vonatkozásában hierarchiakat állít fel. A posztkoloniális gondolkodás lényege ugyanis az, hogy minden szereplő helyzetét kutatási kérdéssé formálja, és megkérdőjelezi, hogy a létező hierarchiák egy magától értetődő fejlődési irány következményei lennének.

A közép-európai jelenségek posztkoloniális szemléletű újraolvasása során fontos belátni, hogy ha komolyan vesszük, hogy az antropocén korszakban élünk, akkor a nemzetépítéssel összefüggő folyamatok a korszakváltást kiváltó tényezők között vannak. A nemzetre vonatkozó politikai programok és társadalmi mozgalmak ugyanakkor nem az egyedüli releváns tényezők az antropocén formálódásában. Saját, a magyarországi erdészet 1860 utáni történetére összpontosító kutatásaim során többek között azt igyekeztem megismerni, hogy a nemzetépítés és államépítés hierarchiákra és homogenitásra vonatkozó gondolati háttere milyen kapcsolatban állt a tájkép átalakítását és a természeti erőforrásokként felfogott anyagok termelését célzó tevékenységekkel.¹² Az erdőket tekintve magától értetődő, hogy a Kárpát-medence antropocén korszakát a faanyag és fa termékek globális és regionális ellátási láncában elfoglalt helyzet is jelentősen formálta. Az esettanulmányokból ugyanakkor az is kitűnt, hogy az 1860-as évektől az antropogén változások a hagyományos gazdálkodási formák és az államigazgatás által, a törvényi keretek nyomán elvárt ideáltipikus művelési formák és tulajdonjogi viszonyok közötti feszültségből születtek. A profit-orientált gazdasági

¹⁰ Davis 2000.

¹¹ Mészáros 2020.

¹² Balogh 2017., Balogh 2021.

tevékenységek és a gazdálkodás helyi módjai közötti kapcsolatot etnikailag sokszínű vidékeken az államigazgatás által implicit vagy explicit módon képzett hierarchiák is befolyásolták.¹³ Azonban, amint azt például Imreh István is gazdagon dokumentálta, ez a kapcsolat az etnopolitikai aspektus nélkül is sok évtizedre elnyúló feszültségeket és új működési módokat eredményezett.¹⁴ Ma már világos, hogy a magántulajdonra épülő monokultúrák és faültetvények rendszere nem fenntartható, s drámai ütemben pusztítja a talajt és teszi általában véve sérülékenyebbé az ökológiai rendszert. A gazdálkodás magántulajdonhoz képest alternatív hagyományos formái iránti növekvő kutatói érdeklődésben a Kárpát-medencén belül is összeér a posztkoloniális szemlélet és az antropocén korszakot előtérbe helyező történeti szemlélet.

Alább először az antropocén datálására és tulajdonképpeni elnevezésére vonatkozó lehetőségeket és vitákat tekintem át. Ezt követően az antropocén korszak kutatása szempontjából kulcsfontosságú eszközre: a léptékváltásra hívom fel a figyelmet. Végül egy antropocén korszakban kulcsfontosságú tevékenység, az erdőtelepítés példáján mutatom be az antropocén korszak keretében folytatott elemzés nehézségeit.

I.2.2. Mikor kezdődött az antropocén, és miért fontos ez?

Az antropocén korszak kezdetére vonatkozó vita lényegében 2000 óta zajlik. Számos érv szól amellett, hogy bizonyítottan tekintünk, hogy az ember a Föld biofizikai és biokémiai rendszerére már a mezőgazdaság 5000 évvel ezelőtti kiterjedtsége mellett is olyan hatást gyakorolt, amely egy lehűlési periódus kezdetét akadályozta meg, s ilyen formán visszafordíthatatlan változásokat indított el. Ennek tükrében az antropocén kezdetét akár az időszámítás kezdete előtt 3000 körülre is helyezhetjük.¹⁵ Ezt az álláspontot az utóbbi években egy összehangolt, a világ számos egymástól távoli pontját magában foglaló régészeti kutatási program is igazolta: „...az 1950-es évekig a földhasználatban bekövetkező változás volt a globális klímaváltozás legfontosabb kiváltó oka, s jelenleg is fontos tényező....Az erdőirtás, a szántás és más mezőgazdasági eljárások megváltoztatják a regionális és globális éghajlatot, mivel üvegházhatást erősítő gázokat szabadítanak fel a növényekből és a talajból, valamint a Földön mindenütt megváltoztatják a hő és nedvesség körforgását. Ezek a folyamatok azután visszafelé is érvényesülnek, ha a művelés abbamarad.” (A szerző fordítása).¹⁶

¹³ Blomquist 2014.

¹⁴ Imreh 1999.

¹⁵ Ruddiman 2010.

¹⁶ Stephens – Ellis – Fuller 2020.

Paul Crutzen eredeti felvetése ennél jóval szűkebb időtávot, a gőzgépekhez köthető első ipari forradalmat, 1784 körüli időpontot jelölt meg. Mostanra szép számmal vannak Crutzen eredeti periodizációját figyelembe vevő, széles körben ismert munkák. Ide tartozik Paul Dukes kötete, amely az első történettudományi munkák között volt, és Christophe Bonneuil és Jean-Baptiste Fressoz jelentős vitát kiváltó úttörő könyve¹⁷, sőt az antropocén kifejezés használatát elutasító Andreas Malm és Alf Hornborg szerzőpáros és Jason W. Moore is.¹⁸ Az antropocén regionális jelentéseit kereső környezettörténeti tanulmánykötetek a modernitás korát tekintik keretnek, de tartózkodnak a fogalom pontos kronológiai lehatárolásától.¹⁹

Figyelemreméltó alternatívát javasol Simon Lewis és Mark Maslin *How We Created the Anthropocene?* című munkája, amely a terület legfontosabb alapművei közé tartozik. A brit szerzőpáros az egyenlőtlenségek és a globális ökológiai válság közötti kapcsolatra igyekszik felhívni a figyelmet, amikor egy szén-dioxid szintben bekövetkező jelentős csökkenés sarki jéggrétegekből kimutatott időpontját, 1610-et javasolja az antropocén kezdő dátumának.²⁰ Ez a szén-dioxid szintcsökkenés ugyanis nagy valószínűséggel köthető az amerikai kontinensen található esőerdők területének növekedéséhez, a változás így a gyarmatosítás következtében nagyon gyorsan bekövetkező demográfiai összeomlás indikátora. A 17. századi datálás az ökológiai globalizáció, vagyis a fajok ember által lehetővé tett, kontinensek közötti terjedése miatt is megfelelő kezdőpont lenne.

Ugyanakkor jelenleg, 2020 elején, a sztratigráfiáról (rétegtani beosztásról) döntő geológiai bizottság álláspontja miatt az tűnik legvalószínűbbnek, hogy az atombomba, s így a teljes pusztulás lehetőségének megjelenését, illetve a drasztikusan gyorsuló biokémiai változások kezdőpontját jelző, 1945. év lesz a befutó. Az 2019 végéig megjelent történeti munkák közül John R. McNeill és Peter Engelke kötete is ezt választotta kezdőpontként, s a nagy felgyorsulás (angolul: Great Acceleration) fogalma alá tartozó jelenségeket tekinti antropocén kornak.²¹ Hasonlóan látja a kérdést a környezettörténet intézményesülésében hasonlóan fontos szerepet betöltő Vinita Damodaran is.²² Pontosításként hozzátehetjük, hogy a hidegháborús termonukleáris kísérletek, így a nukleáris szennyezés korának kezdetét a Bikini-atoll partjainál 1946. júliusi történt robbantások jelentették.

A kronológiai vita felveti annak lehetőségét is, hogy ebben a tekintetben (is) elválik egymástól az antropocénra vonatkozó humántudományi és a geológiai/természettudományos

¹⁷ Dukes 2011; Bonneuil – Fressoz 2017.

¹⁸ Malm – Hornborg 2019; Moore 2016.

¹⁹ Austin 2017; Hedin – Gremaud 2018; Körber et al. 2017; Liu, Tsui-jung – Beattie 2016.

²⁰ Lewis – Maslin 2018.

²¹ McNeill-Engelke 2014.

²² Damodaran 2017.

keret. A fent már idézett Simon Zoltán Boldizsár munkáiból, különösen a *The Epochal Event* című kötetből kiderül, hogy ez a jövő szempontjából nem kívánatos fejlemény lenne. Éppen ezért fontos hozzátenni azt is, hogy az utóbbi években a vita egyik fontos szereplője, a fent már említett William Ruddiman azt fogalmazta meg, hogy voltaképpen a korszak elnevezésének nincs is olyan sok geológiai értelme, hiszen a fiatal rétegeket a 21. század elején radiokarbonos (C¹⁴) kormeghatározással datálják, nem pedig stratigráfiai alapon.²³

I.2.3. Névadás és gazdaságtörténet kapcsolata

Nemcsak az antropocén kronológiájára van számos alternatíva, de maga az elnevezés is komoly vitákat váltott ki. A bírálók szerint az antropocén elnevezés a természet és kultúra közötti éles választóvonal gondolatát élesíti újjá, tehát éppen azt az elképzelést, ami a fenntarthatóság rombolásához vezetett. Emellett az alternatív elnevezést sürgetők szerint az antropocén elnevezést egy olyan gondolkodás kivetülésének tartják, amelyet a nyugati válságélmény általános érvényűnek állít be, negligálja s az ökológiai viszonyok nem-nyugati felfogását és a nyugati gondolkodásmód sajátos mivoltát, s ennek alárendeli a Globális Dél térségét. Daniel Chernilo mindezek mellett a tézisek antropocentrizmusát is támadta, s hiányolta abból a poszt-humanista kritika alapvető eredményét, legfőképpen azt a felismerést, hogy *„az az emberi képesség, hogy ne az emberiséget tegyük a világegyetem középpontjába, nélkülözhetetlen ahhoz, hogy meg tudjuk magyarázni a világot.”*²⁴

Mások azért támadták az antropocén fogalmat, illetve elsősorban azt, ahogyan Dipesh Chakrabarty a kifejezést a humán- és társadalomtudományok számára lefordította, mert az nem állította elég éles fénybe a kapitalizmust.²⁵ Malm és Hornborg, illetve James W. Moore szerint a név valójában elfedi a kapitalizmus biofizikai változásokban játszott döntő szerepét.²⁶ Az biztos, hogy ha az antropocén korszak kereteiben gondolkodunk, az új gazdaságtörténeti modell kidolgozásának igényét is jelenti. Ide tartozik a már említett commons történetisége, az ún. ghost acres problémája, vagyis az, ahogyan egyes centrumterületek elitjei vagy fogyasztói igényeik kielégítésére távoli területek ökológiai-tájképi degradációját idézik elő, amelyek miatt romlik a helyben lakók életminősége, vagy lehetetlenné válik a helyben lakás. Ilyen volt a Bikini-atoll kísérleti tereppé alakítása, a Brit Birodalom földhasználatának szén-dioxid kibocsátásra gyakorolt hatása, és ennek a globális egyenlőtlenségek kialakulásával való összefüggése, vagy éppen a hulladék- és mérgező anyagok exportja vagy tengerbe eresztése is. Egy másik kulcsfontosságú terület, az alternatív energiaforrások használatának kontextusba

²³ Ruddiman 2018.

²⁴ Chernilo 2016.

²⁵ Dibley 2012.

²⁶ Lásd bővebben erről a Fordulat című folyóirat 2019-ben megjelent Klímaváltozás és kapitalizmus című számát

helyezéséhez fontos tudni, hogy az USA-ban a 19. század végén 6 millió szélmalom működött,²⁷ mint ahogy azt is, hogy a napenergia mechanikus erőforrásként való használatát először az 1870-es években kísérletezték ki, még hozzá Franciaország gyarmati terjeszkedésével összefüggésben. Bonneuil és Fressoz rámutat arra is, hogy az 1945 utáni évtizedek ún. „nagy felgyorsulása” kapcsán a hidegháború és a fogyasztói társadalom összefüggéséről adhatunk átfogó értelmezést: *„A hidegháborús keynesianizmus morális és politikai értelmet adott a fogyasztásnak azzal, hogy összekötötte azt a nemzeti prosperitással és állampolgári erényekkel, valamint a Szovjetunió elleni harccal és a szabadság védelmével. A tömeges fogyasztás a kommunizmus alternatívájaként volt bemutatva: eszerint az Egyesült Államok a saját pályáján kívánta legyőzni a Szovjetuniót az osztályokon átívelő fogyasztás elterjedésével.”*²⁸

Czeglédi Alexandra nemrég arra hívta fel a figyelmet, hogy Anne Lowenhaupt Tsing egy különleges gombaféle ellátási láncát kutatva szintén új, de a francia szerzőpárosétól és a mainstreamtől is eltérő hangsúlyok mentén szerveződő gazdaságtörténet lehetőségére hívja fel a figyelmet: *„Tsing az erdei sétákon tanult türelemmel szemléli a gazdasági folyamatokat, amelyet értékmentő ritmusoknak nevez. Különböző gazdasági érdekekkel bíró projektek többirányú történelmi momentumokkal kapcsolódnak össze, melyek állandósulás nélkül, folyamatosan hatnak egymásra a japán és oregoni gombaellátási láncolatban.”*²⁹ Tsing kutatásainak legfontosabb tanulsága az, hogy a különböző élőlények és anyagok kommodifikációjának története nélkül nem érthető meg az antropocén korszak. Az antropocén gazdasági és anyagi világgal kapcsolatos háttérének megragadásában jelentős lépés Gille Zsuzsa hulladékkal kapcsolatos, mind az államszocialista, mind a rendszerváltás utáni évtizedeket átfogó antropológiai kutatása. Gille nem csak azt állítja, hogy az hiánygazdaság és az újrahasznosítás között szoros kapcsolat volt, de azt is, hogy a hulladékkezelésnek az egykori ún. szocialista táboron belüli Magyarországon is korszakai voltak, s ezek a korszakok az „olcsó természet” iránti igénnyel is kapcsolatban álltak, vagyis logikájuk részben egybeesett a kapitalizmus működési elvével. Gille munkája kapcsolatot teremt az anyagok minőségével kapcsolatos gondolkodás történetisége, a társadalmi gyakorlatok és a politikai döntések között, és mindezek transznacionális jellegét is szem előtt tartja.³⁰

A történettudomány mostanra többek között azzal járult hozzá az antropocén korszak értelmezéséhez, hogy rámutatott: az antropocén gondolata történetileg formálódott, s, ha az

²⁷ Bonneuil – Fressoz: 2017. 111–114.

²⁸ Bonneuil – Fressoz 2017. 164.

²⁹ Czeglédi 2019. 259.

³⁰ Gille 2019.

elnevezés nem is fordult elő a korábbi századokban, az ember földi dominanciájának veszélyessége a 18. század óta újra és újra felbukkant a tudományos gondolkodásban.³¹ Ahogy Deborah Coen az erdő és klíma kapcsolatára vonatkozó 19. századi gondolkodást kutatva bemutatja, a kritika folyamatosan együtt járt a kétségekkel.³² A 19. századi tudományos körök is tisztában voltak vele, hogy a jelenségek és összefüggések tudományos értelmezése politikai tartalommal és következményekkel bírhatnak. Ugyanez a logika érvényes a 21. századi antropocén-vitára is. Amint Lewis és Maslin érvelnek: „*az az elképzelés, hogy az antropocén egy „baleset” – vagyis az emberek egyszerűen nem tudták, hogy mit csinálnak – megint csak az a válasz, ami a legkevésbé kényelmetlen a jelenlegi status quo szempontjából. Olyan, amely lehetővé teszi a hatalmon levőknek, hogy ne vállaljanak felelősséget a jelen környezeti problémáiért*”.³³

I.2.4. Léptékváltás mint szintézis

Az antropocén keretet komolyan vevő történetírás leghangsúlyosabb eleme a folytonos léptékváltás. A korszakot alapul vevő kutatás során ugyanis arra kérdezzük rá, hogy a helyi szinten megfigyelt antropogén jelenségek mennyire egyediek, mennyire hasonlóak a világ más részén megfigyelhetőkhöz, illetve milyen módon és mértékben összegződnek regionális és globális szinten. A léptékváltás központi szerepéből az is következik, hogy ha az antropocén korszak keretein belül gondolkodunk, megteremtjük a számos részterületet figyelembe vevő szintézis lehetőségét.

A helytörténeti kutatás helye az egyik olyan probléma, amelyre az antropocén szemléletű történetírás választ ad. Mivel minden kimutatott jelenség kapcsán rá kell kérdezni a léptékváltás lehetőségére, az antropocén szemléletben a helyi szintű megfigyelések és az ezekből kibontakozó esettanulmányok csomópontként integrálhatók a narratívába. Az antropocén szemléletű történetírásban az empirikus levéltári kutatás és elméletépítés gyümölcsöző kapcsolata jön létre. Erre kiváló példa Kate Brown, a 20. századi kelet-európai történelem egyik legelismertebb kutatójának munkássága. Monográfiáiban, így a *Dispatches from Dystopia* és *Manual for Survival* című könyvekben komoly eredményeket ért el abban, hogy a perifériához sorolt helyeket sűrűsödési pontként kezelve, a táj és egyéni életek kapcsolatára érzékeny esettanulmányok felől közelítve helyezze az antropocén kontextusába olyan jól ismertnek gondolt eseményeket, mint amilyen a hidegháborús fegyverkezési verseny, az emberi munka és életek modernitás keretében történt kizsákmányolása, vagy a csernobili

³¹ Horn-Bergthaller 2020. 35–44.

³² Coen 2018. 232–278.

³³ Lewis – Maslin 2018. 40

atomerőműben történtek.³⁴ Brown munkái arra is rámutatnak, hogy a léptékváltás alkalmazásával nemcsak a helytörténet, de a tájtörténet is jól integrálható ismeretanyaggá válik.

Összességében tehát az antropocén szemlélet a gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti, helytörténeti, tájtörténeti, globális történeti és nemzeti-állami politikátörténeti ismeretanyag szintézisét jelenti. Ez a szintézis intellektuálisan jelentős és nehéz feladat, de olyan, amit a tudomány jelenlegi állása szerint mindenképpen meg kell oldani. Amint Yuval Noah Harari írja, az emberi tudat történetek alapján működik. Történetek nélkül nem csak koherens emberi tudat nem létezik, de cselekvés sem.³⁵ Ökológiai válság van: a Föld biofizikai rendszere olyan gyorsan és olyan összetett módon változik, hogy az számtalan élőhely és élőlény, köztük emberek végtelen sokaságának halálát is eredményezheti. Ehhez képest van szükség új történetekre.

Ha tudomást veszünk az antropocén korszak mint a létre veszélyes válságkorszak létezéséről, olyan fogalmi keretet kell alkalmaznunk, amely szintetizálja azokat a gazdaság- és társadalomtörténeti elemzéseket, amelyek a korszak lenyomata szempontjából fontos jelenségekre koncentrálnak. Ez azt is jelenti, hogy hibrid szereplők, így „természetes” vagy „mesterséges” nyersanyagként, segédanyagként vagy hulladékként kezelt anyagok, valamint a tájatalakító tevékenység és az ennek háttérében álló tudásformák kerülnek az elemzés fókuszába. Az antropocén korszak létéből kiinduló szemlélet a gyakorlatban ilyenformán korántsem antropocentrikus látásmód. A szén-dioxid jelentősége, valamint a Nagy Gyorsulás nyomán az ilyen elemzés kritikus a gazdaság és a fogyasztás növekedésével és az azt - retrospektíven is – leíró mérőszámokkal is, mint amilyen például a GDP. Az antropocén válságaihoz vezető folyamatokat, s az esetleg kivezető, a jelenlegihez képest alternatív utakat az egyes lokalitások és régiók történetének olyan elemzésével lehet vizsgálni, amely folyamatosan értékeli, hogy a fókuszba került jelenségeket milyen léptékekben lehet vizsgálni. Láthattuk, hogy a kronológia – az antropocén kezdődátumának megválasztása - lényegileg befolyásolja a kritika irányát. Ugyanakkor az elnevezéssel kapcsolatos terminológiai választásnak a konkrét elemzés során koránt sincs döntő jelentősége. Nem szükséges ahhoz egy előreláthatóan előítéletekkel fogadott fogalomhoz, a kapitalocénhez fordulnunk ahhoz, hogy kritikai történeti elemzést végezzünk.

A konkrét elemzési módszerek kiválasztásakor a vizsgálat tárgyából – az erdőgazdálkodás történetéből – több szempontot is figyelembe kellett vennem. Az erdei tájkép átalakítása és kommodifikálásának vizsgálata szükségessé teszi a tudás mibenlétének problematizálását, több léptékben is: a tudományos és nem-tudományos tudás kapcsolata

³⁴ Brown 2015.

³⁵ Harari 2017.

lokális szinten, állam és tudás kapcsolata (*governmentality*) és a tudás globális körforgása. Az antropocén szemléletből következik, hogy minden kimutatott jelenség kapcsán rá kell kérdezni a léptékváltás lehetőségére. Így ez a keret az empirikus levéltári kutatás és elmélet-építés gyümölcsöző kapcsolatát hozza létre.

A fajok áruformákká/árucikké formálódásának története (kommodifikáció) és a kommodifikált/erőforrásként kezelt erdei termékekhez való hozzáférésben mutatkozó egyenlőtlenségek nyilvánvalóvá teszik, hogy az antropocén kialakulása és az egyenlőtlenség/kirekesztés összefonódó történetek. Így megnyílik az egyszerre kritikai és környezeti társadalomtörténet lehetősége. A nemzet nem az egyetlen releváns narratív történeti keret, hanem a korszakváltást kiváltó tényezők egyike, amelyet a nacionalizmus közép-európai jelentősége miatt vizsgálunk.

I.2.5. Miért releváns a professzionális erdőgazdálkodás története az antropocén korszak értelmezése szempontjából?

Az erdő és a mezőgazdaság közötti viszony antropocénen belüli vizsgálata három okból fontos. Egyrészt több évszázada ismert, hogy a klíma és az erdők között mind lokális, mind globális léptékben összefüggés van.³⁶ Az összefüggés pontos formája és mértéke azonban mindvégig vita tárgyát képezte, és képezi ma is. Ma leginkább az a hipotézis kap figyelmet, miszerint az ember erdőirtó vagy erdőtelepítő tevékenysége jelentős mértékben befolyásolhatja a globális felmelegedésben és – összetett biokémiai és ökológiai folyamatok nyomán – a jelenlegi kihálási hullám kialakulásában egyaránt kulcsfontosságú légköri szén-dioxid szintet. A 2010-es években jelentős vita folyt arról, hogy vajon az erdőket szén-dioxid elnyelő gépezeteknek tekinthetjük-e, amelyek le tudják szorítani a globális hőmérséklet növekedésének szintjét a kritikusnak kalkulált érték alá. Az évek során az derült ki, hogy a mérsékelt övi erdők árnyékoló hatásuk, míg a trópusi erdők metánkibocsátásuk miatt nem alkalmazhatók mechanikusan az üvegházhatás csökkentésére.³⁷ A biodiverzitás változása és az erdők ember általi kiirtása szintén változatosságot mutat az egyes konkrét tájak esetében. Ehhez a komplex és tájtörténeti gondolkodáson alapuló kutatási irányhoz egy magyarországi kutatás az 1950–1970 közötti fásítás, most már több évtizedes távlatban elemezhető hatásainak közzétételével jelentős mértékben hozzájárult.³⁸ A Tölgyesi Csaba és csoportja által végzett kutatás is aláhúzza, hogy amikor erdőterületek specifikus klimatikus és ökológiai hatásait elemezzük, akkor az emberi társadalom- kultúr- és politikátörténetét is figyelembe kell vennünk. Az erdők és az antropocén binárisnál komplexebb kapcsolatát az antropocén történetiségéről szóló egyik legjelentősebb munka szerzői, Simon Lewis és Peter Maslin azzal is hangsúlyozzák, hogy a korszak kezdetét ahhoz az időpillanathoz kötik, amikor a 17. század elején Közép- és Dél-Amerika lakosságának elpusztítása közvetetten az erdőterületek jelentős növekedését, és így a szén-dioxid légköri jelenlétének csökkenését eredményezte.³⁹ Vagyis az erdők olyan színterekké válhatnak, ahol a közösségek közötti erőszak és az antropocén korszak biofizikai-biokémiai formálódása közötti összefüggés jól láthatóvá válik. Erre a lehetséges összefüggésre a jelenkor dél-amerikai erdőirtásáról szóló kimutatások és elemzések is naponta emlékeztetnek.

Másrészt az már William Ruddiman antropocénnel kapcsolatos úttörő munkája óta tudható, s legutóbb a nagyszabású globális régészeti kutatások is megerősítették, hogy a mezőgazdasági tevékenység évezredek óta formálja a Föld biokémiai és biofizikai rendszerét.

³⁶ Coen 2018.

³⁷ Popkin 2019: 280–282.

³⁸ Tölgyesi et. al. 2020.

³⁹ Lewis –Maslin 2018: 295–328.

Olyannyira, hogy enélkül már néhány ezer évvel ezelőtt jelentős lehűlési periódus kezdődött volna. „...az 1950-es évekig a földhasználatban bekövetkező változás volt a globális klímaváltozás legfontosabb kiváltó oka, s jelenleg is fontos tényező....Az erdőirtás, a szántás és más mezőgazdasági eljárások megváltoztatják a regionális és globális éghajlatot, mivel üvegházhatást erősítő gázokat szabadítanak fel a növényekből és a talajból, valamint a Földön mindenütt megváltoztatják a hő és nedvesség körforgását. Ezek a folyamatok azután visszafelé is érvényesülnek, ha a művelés abbamarad.” (A szerző fordítása).⁴⁰ Témánk szempontjából kulcsfontosságú, hogy – amint az agrártörténeti és etnoökológiai kutatások nyomán a Föld számos pontjáról ismert –, a mezőgazdasági tevékenység erdős-fás területeken is folyik, s ez évezredek óta így van. A mezőgazdaság és erdők között vont – ma sokak számára magától értetődőnek tűnő – határvonal a 19. században kialakult előítéletek és szabályozás eredménye.⁴¹ Michael Redclift fogalmazta meg legplasztikusabban azt a tézist, miszerint a 19. századi globális kapitalista átalakulás folyamatában a *frontier* szerepben levő, igen gyakran hegyvidéki, erdős határvidékek voltak azok a területek, ahol az erőforrások erőszakos eltulajdonítása jogi formát kapott. Ez azt is jelenti, hogy ezeken a *frontier* helyszíneken a hatalomgyakorlás, a civil társadalom ellenálló képessége és az esetlegesen létrejövő kompromisszum globális jelentőséggel bírt.⁴² Ez a tézis további két fontos körülményre mutat rá: egyrészt a 19. században az agrártörténet nem az állandóságok, hanem éppen az átalakulások története. Másrészt arra, hogy az antropocén korszakban a léptékek kulcsszerepben vannak. Globális folyamatok egészen apró településeket is elérnek, miközben a helyi változások sokasága globálisan, a földi rendszer szintjén adódik össze.

Harmadik indokként fontos hangsúlyozni azt is, hogy – habár sokféle erdőgazdálkodási rendszer létezett, s a különféle kultúrákról és gyakorlatokról felhalmozott tudás Magyarország vonatkozásában is külön tanulmányt érdemelne – a korabeli erdészeti tudás története is globális. A tudásterület kapcsán két fontos jellemzőt kell kiemelni. Egyfelől az erdészetnek, mint tudománynak vegyes, biológiai-mérnöki-gazdasági-igazgatási jellege van. Egyszerre próbálja érvényesíteni az ökológiai fenntarthatóság és a gazdasági jövedelmezőség kritériumát a változó globális viszonyok között. Az is legalább ilyen fontos, hogy - amint a következő fejezetben is hangsúlyozom - a 19. század közepe táján a selmechányai, a nantes-i és a tharandt-i erdészeti felsőoktatási intézményekben olyan standardizált erdőgazdálkodási értékszámítási és erdőművelési módszereket oktattak, amelyek jelentős részben a Brit és Holland Birodalom gyarmati területeinek erdeiben, főként német származású erdészeti vezetők tapasztalatai alapján

⁴⁰ Stephens – Ellis – Fuller 2020. Lásd még: Ruddiman 2010.

⁴¹ Ezt Dél-Ázsiára vonatkozóan legutóbb: Bhattacharya 2020. mutatta ki.

⁴² Redclift 2006. 1-48.

alakultak ki. A gyarmati területek és az erdészeti tudomány, valamint az erdészeti igazgatás eszközei között folyamatos volt a tudás áramlása, recepciója és transzformációja.⁴³

Jean Baptiste Bonneuil és Christophe Fressoz, valamint Simon Zoltán Boldizsár is hangsúlyozzák: az antropocénre vonatkozó kutatás szempontjából kulcsfontosságú, hogy olyan módszertant találjunk, amelyben a természettudományok által nyújtott magyarázat és ezek társadalmi háttere egyszerre jelenik meg.⁴⁴ A fentiek alapján az agrártörténet és az erdős területek vizsgálata éppen ilyenek.

1.2.6. Források és módszerek

A disszertáció alapvetően narratív források összerendezésére alapozott narratívát kíván adni három fő kérdésre, a professzionalizáció jelentőségére, a kommodifikációt formáját és kereteit intézményesítő tényezőkre, valamint az államszocialista korszak tudományosságára vonatkozóan. A szöveg mindhárom nagy részében olvashatók esettanulmány jellegű fejezetek is. Az elsőben ezek célja az, hogy láthatóvá tegyék azokat a helyi érdekeket, szereplőket és kompromisszumokat, amelyek nélkül nem lennének érthetőek a professzionalizáció tényleges tájbeli hatásai. A kisebb területű régió, Debrecen erdőgazdálkodása azért figyelemre méltó, mert a város a második világháborúig különlegesen nagy határral és erre vonatkozó önállósággal rendelkezett, s a területhasználat és a társadalomtörténet között évszázadokon átívelő kapcsolat volt. Sokat elárul tehát az, ahogyan ez a gazdálkodás és milió kölcsönhatásba lépett a professzionális erdőigazgatással. A másik esettanulmány terület egy viszonylag kevésbé ismert Szatmár vármegye keleti részét öleli fel. Ennek relevanciáját az erdő-legelő dinamika ebben a multietnikus régióban is hangsúlyossá vált, ráadásul a legelőerdő mint erdőigazgatási szempontból bevett kategória egyik kidolgozója, Márton Sándor a vizsgált időszak jelentős részében itt tevékenykedett. Ezek az esettanulmányok megyei és városi szintű közigazgatási iratokra támaszkodnak. Szatmár esetén lehetőség volt arra is, hogy a korban publikált statisztikai kimutatásokat összevessem a megyei közigazgatási esetekkel.

A második részben az egyenlőtlenség jelentőségét két rövidebb, szintén egy-egy mikrorégiót bemutató esettanulmányon keresztül körvonalazom. A Debrecen környéki erdőkben dolgozó vákáncsosok különleges munkája és életformája alkalmas arra, hogy rámutassak az antropocén kritikai felfogásában kulcsszerepet kapó *cheap labour* egy esetére, s

⁴³ Rajan 2006., Radkau 2008: 169–195. és 212–220., Dargravel 2013.

⁴⁴ Simon 2018: 9–38. Bonneuil – Fressoz: 2016. Lásd főként a kötet második fejezetét.

ezen keresztül arra, hogy a magyarországi társadalmi viszonyok milyen sajátosságokat eredményeztek e tekintetben. Az egykori Háromszék vármegyében, ma a romániai Kovászna megye területén található Sepsibodok az első világháborút követő határváltozások és erdőgazdálkodás kapcsolatába egy különleges kortárs adatgyűjtés, Imreh István munkája nyomán kaphatunk betekintést.

A harmadik rész esettanulmányai a fajokra és fajtákra irányuló kutatások és programok jelentőségét hangsúlyozzák, kiemelve, hogy a nem-humán tényező rendre nem várt körülményeket teremtett a tájatalakítást célzó programok során.

Az esettanulmányokon kívül fontos kérdés volt, hogy hogyan egyensúlyozhatnám ki a levéltárak államközpontúságát. Egyes esetekben az igazgatási látószög kifejezetten előnyös volt. Tudatosan a minisztériumi szintre érkező jelentésekre alapoztam az első világháború időszakára eső, a biopolitika, erőszak és erdőgazdaság kapcsolatát bemutató fejezetet. Az állami szervek által gyakorolt biopolitika felvetésére azért volt szükség, hogy érzékeltessem, az antropocén korszak működésében és alakulásában mi a jelentősége annak, hogy az ember egyszerre biológiai lény és tudatos cselekvő. Hasonlóan a korszakos eseménynek (*epochal event*) tekinthető jelenségbe, az erőművek korának kezdeti időszakába, s ennek erdészeti vonatkozásaiba egy specializált állami kutatóintézet iratanyagából származó, a vízenergia felhasználásával foglalkozó számítások vezetnek be.

A disszertáció egészét tekintve azonban tudatosan törekedtem arra, hogy nemcsak állami, megyei és helyi közigazgatás dokumentumaival dolgozzak, hanem próbáljak felszínre hozni eltérő hangokat, kereteket és érdekeket is. Ezért is döntöttem úgy, hogy egy civil szervezet, az Országos Erdészeti Egyesület saját levéltára és kiadott anyagai kerüljenek előtérbe mind a professzionalizáció hatásai, mind a kommodifikáció intézményi hátterének bemutatásakor.

Munkám során a módszereket és forrásokat illető döntések harmadik fő aspektusa a tudástermelés, ezen belül az erdészeti tudományos tudás volt. Ennek jelentősége és egyben transznacionális jellege az oktatási intézményeken keresztül már a professzionalizáció kezdeti szakaszában fontos szerepet kapott, majd fontos része volt az első világháború utáni újjáépítésnek és még inkább az államszocialista korszak nagyszabású programjaiban.

Amint a fent elmondottakból kiolvasható, a disszertáció tagolása alapvetően kronologikus. Amint látni fogjuk, az első világháború utáni határváltozások, majd a második világháború utáni államszocialista berendezkedés alapvető változásokat hoztak az erdőtulajdon megoszlása és a szereplők országon belüli politikai, valamint regionális és globális helyzetében is. A tudományos tudásban, gazdálkodási módokban, eszközökben és az erdőterületekben

meglevő folytonosságok ellenére mindezek indokolták, hogy a felosztás a politikatörténeti határokat kövesse.

II. fejezet. Az antropocén korszakot kiváltó tájhasználati változások háttere a magyarországi erdészettörténet tükrében 1860-1919

II.1. Erdészet mint tudástranszfer, nemzetépítő projekt és tájatalakító tevékenység az Osztrák-Magyar Monarchiában – a birodalom keleti feléből nézve

1860 és 1919 között az Osztrák Birodalmon, majd az Osztrák-Magyar Monarchián belül kiformalódó és tevékenykedő, zömmel magyarországi minisztériumok fennhatósága vagy felügyelete alatt működő professzionális magyar erdészet kontúrjait egy ellentmondás határozta meg. Egyrészt a magyarországi erdőkben is alkalmazott korabeli erdészeti tudás globálisan érvényesített, transznacionális tudásáramlás útján formált elveken, standardizált művelési módszereken, eszközökön és számítási módokon alapult. Másrészt azonban az állami és magánerdőkben működő erdőmérnököket, valamint az erdőtulajdonosokat egyazon szervezetbe gyűjtő Országos Erdészeti Egyesület kifejezetten a magyar nemzetépítő politikai projekt keretein belül vált fontos szereplővé. Ezek a viszonyok egyszerre hatottak Magyarország Habsburg Birodalmon és világgazdaságon belüli helyére, a Habsburg Birodalom működésére, valamint a „magyar birodalom” koncepció manifesztálódására.

A tanulmány arra is szeretné felhívni a figyelmet, hogy a nemzetépítő és államépítő törekvések, valamint a professzionális erdőgazdálkodás intézményesülése két szempontból is elősegítették, hogy az antropocén korszak a Kárpát-medencében is világos kontúrokat kapjon. Egyrészt a térségben a magyar állam vált az erdészeti célú infrastruktúra kiépítése – benne az ártéri erdőhasználat korábbi formáit is megszüntető lecsapolásokkal –, valamint az erdőtelepítések főszereplőjévé, s ezzel kulcsszerepet játszott az ember és környezete közötti kapcsolatrendszer átalakításában és annak a kommodifikáción alapuló viszonyrendszeré, nyelviileg játékos angol kifejezéssel ún. *second nature*-ré alakításában. Ez utóbbi arra a folyamatra utal, hogy miközben az emberi hatás a Föld egyre kevesebb pontján nem mutatható

ki, mintegy magától értetődik, a kultúra és természet közötti kapcsolat jóval kevésbé tudatosul a tevékenységek során. A másik hatás a tulajdonviszonyok és jogosultságok szabályozásának állami-törvényi szintje, amelyek révén az erdészeti igazgatás beilleszthető a profitorientált mezőgazdaság programszerű kiépítésének történetébe, s amely során államközpontú és nemzetgazdasági léptékű számítások is érvényesültek.

Ez azt is jelenti, hogy a 19. század utolsó harmadának magyarországi erdészete tanulmányozásával összekapcsolhatjuk a kultúra és természet viszonyában bekövetkező korszakváltásról szóló interdiszciplináris vitát és a nacionalizmus politikai-történeti szociológiáját. Benedict Anderson hivatali nacionalizmusra vonatkozó modelljében a dualista Magyarország hivatalnokai sovinszta, színpadias szereplők.⁴⁵ Az erdészeti igazgatás és ennek programja arra figyelmeztet, hogy Anderson modellje ráérez arra, mennyire fontos a nyelv kérdése, de a tényleges hatásához képest alábecsüli a professzionalizáció szerepét. Az erdészeti professzionalizációját jelen tanulmányban három értelemben vizsgáljuk: mint egy érdekcsoport születése, mint a standardizált tudás intézményesítése és mint belső hierarchia.

Nem új a felvetés, hogy a nemzeti politika kereteinek változása és a természeti környezet átalakulása között kapcsolat van. A gyakran Henri Lefebvre és Denis Cosgrove kritikai munkájához kötött térbeli fordulat egyik fontos hozadéka az a felismerés, hogy a tájképet kulturális jelentést hordozó jelenségként értelmezhetjük, így bevonhatjuk a nacionalizmus kutatásába is.⁴⁶ A nacionalizmus történeti kutatásának térbeli fordulata közel egy évtizede nagy lendülettel indult el a magyar történetírásban. A tájkép fogalma leginkább T. Szabó Levente két hosszabb tanulmányában kapott figyelmet.⁴⁷ A nacionalizmus és az ember földi dominanciája közötti kapcsolattal foglalkozó kutatásokban azonban a kelet-közép-európai régió eddig kevés szerepet kapott. Jelen tanulmány tehát új régiót von be az antropocénnel kapcsolatos gondolkodásba, valamint nyit a természettudományok nemzetépítésben játszott szerepének problematizálása felé is.

II.1. Professzionalizáció, tudástranszfer és *second nature*: konvergencia és annak határai

A tudományos erdészeti olyan globális hálózatokban született, amelyben kulcsszerepet játszott a német erdészek brit gyarmatokon végzett munkája s az ennek nyomán alapított iskolák,

⁴⁵ Anderson 2006.

⁴⁶ Lefebvre 1991. Cosgrove 1993.

⁴⁷ T. Szabó 2008.

valamint az általuk írott tankönyvek. Ravi Rajan és James Beattie is rámutatott már, hogy a 19. század utolsó harmadában különösen Wilhelm Philipp Daniel Schlich *Manual of Forestry* című ötkötetes műve, valamint Dietrich Brandis iskolateremtő tevékenysége volt globális jelentőségű és kontinenseken átívelő.⁴⁸ Így nem meglepő az sem, hogy a tudományos erdőgazdálkodás egyik pontos definíciója egy a korban gyarmati gyarmati terület, Jáva szigete erdő- és társadalomtörténetéről írt monográfiában található rá. Nancy Peluso meghatározása szerint: „as that which is governed by a systematic adherence to working plans for cutting and replanting the forest (in forest plantations), according to prevailing principles of silviculture developed through experimental trials over time.”⁴⁹ Ehhez hozzá kell azonban tennünk, hogy – amint például Kavita Philip és David Arnold hangsúlyozzák – a helyi, vagyis nem-nyugati ismeretek, a tudományos botanika és így a dendrológia fejlődésére is alapvető hatást gyakoroltak.⁵⁰

A racionális gazdálkodás, az üzemszerű működés nemcsak az erdők megőrzését, de azok átalakítását is jelentette. Az erdők kezelési osztályokra bontásával, a tervszerű telepítéssel, a gazdaságilag értékesnek tartott fafajok előnyben részesítésével – melyek között nem őshonos fajok is előfordultak – egy emberek által átalakított másodlagos természet alakult ki. A tudományos alapon álló erdészeti egyik fő eszköze az 1860-as évek óta az erdőgazdasági üzemtervek, amelyek a táj átalakítását célzó, az államigazgatás által jóváhagyott és ellenőrzött dokumentumok. Ezek formális célja egy ún. ideális állapot, vagyis egy ökológiailag és gazdaságilag fenntartható és pénzügyileg jövedelmező faj- és korösszetételű erdei faállomány. A fontos eszközök sorában kiemelhetjük még a szállítási infrastruktúrát, amelyek erdei vasutak, csúszdarendszereket és a tutajozott fa összegyűjtését lehetővé tevő vízi mérnöki építményeket. A fizikai létesítményekhez hasonló jelentőséggel bírt a talajok és földterületek minőség és termőképesség szerinti osztályozása, ezen információk térképes megjelenítése, valamint az adott területen levő fák osztályozását és ennek átlagos növekedését számszerűsítő táblázatok is. Ez utóbbiak kísérletek és mérések sokaságán alapultak, azonban éppen standardizált mivoltuk miatt igen kevéssé alkalmazkodtak a különböző, a mérés helyétől eltérő társulások jellegzetességeihez. Ki kell még emelni az erdei munkavégzés jogi- és szokásjogi intézményeit, amelyek igyekeztek a nehéz és rendre alulfizetett erdei munkához munkásokat biztosítani. Üzemtervi alapú gazdálkodás nem létezhet a facsemetéket biztosító csemetekertek hálózata nélkül sem.

⁴⁸ Rajan 2006., Beattie 2010.

⁴⁹ Peluso 1992:62.

⁵⁰ Philip 2003, Arnold 2006.

Az ezen mérnöki tevékenységek folytán létrejött erdők más tulajdonságokkal rendelkeztek, mint a természetes állapotú erdők, és ez hatással volt az erdei élőhelyeken élő növény- és állatfajok sokféleségére is. Ezen folyamatok egyik fontos és jellemző aspektusa a fentebb említett ellentmondásos helyzet: a korszak fontos erdővédelmi törekvése, a legelésre használt erdők visszaszorítása nemcsak ökológiai következményekkel, hanem a legeltető állattulajdonosok érintettsége révén társadalmi konfliktussal is járt. Egy másik kimenet a hasonló korú és kevés fajtából álló erdők kitettsége a szél, hó és jég által okozott törésnek és új kártevő rovarok megjelenésének.

Az erdőgazdálkodás a 19. század végén Magyarországon is jelentősen megváltozott, s a változások iránya a globálisan születő erdészeti tudás fő irányát követte, s azon belül a német tudományos erdészet hatott elsősorban és legközvetlenebbül. Ezen folyamat historizálásával egyrészt a két birodalomrész viszonyának felfejtéséhez és a Habsburg Birodalom tudástranszferben elfoglalt helyéről is érdemi információkhoz juthatunk. Ehhez elsőként azt kell körvonaloznunk, hogy a német iskolát képviselő, de Magyarországon működő és kutató erdészek mennyiben töltötték be tolmács szerepet, s hogyan alakították szakmai nézeteiket tapasztalataik alapján, illetve milyen tudást adtak át. Erre a kérdésre vonatkozóan Homor Péterrel közös kutatást folytattunk.

II.1.1. A Habsburg Birodalom és Magyarország viszonya az erdőgazdasági szabályozás és az erdészet professzionalizációja terén

Az erdőgazdálkodás története természetesen nem azonos a professzionális erdészeti eljárások történetével. A szervezett erdőgazdaság hagyományai Magyarország területén is a középkorba nyúlnak vissza. A fennmaradt források alapján a tudatos erdőgazdálkodás a Habsburgok magyarországi uralkodásának kezdetén, a koraújkorban, az alsó-magyarországi (ma Szlovákiához tartozó) bányavárosok kamarai tulajdonú területein, és a székelyföldi falvak esetében is jelen volt.⁵¹ Vadas András és Szabó Péter kutatásai nyomán egyértelmű, hogy a török megszállás és háborúk ideje sem összegezhető az erdők feléléseként.⁵² Szabó Péter 18. századra vonatkozó erdőborítás becslését így a nagyobb léptékű, 1769–1785 között lezajlott első katonai felmérés alapján becsülte 34,5%-ra.⁵³

Kétségtelen ugyanakkor, hogy 18. század első felének magyar erdőgazdálkodása jelentős mértékben eltért a birodalom osztrák és cseh részeinek a mérnöki felfogáshoz már

⁵¹ Magyar 1997: 7.

⁵² Vadas-Szabó 2021.

⁵³ Szabó 2008: 113.

ekkor is jóval közelebb eső gyakorlatához képest, és a közeledés hosszú időt vett igénybe. Katonai érdekekből vetődött fel a déli Bánság határőrterület erdőgazdálkodásának megszervezése. Az 1742-ben itt felállított erdőigazgatóság feladata a katonai célú erdőtelepítés irányítása volt: az erdő önmagában is stratégiai védelmet nyújtott az ekkor még fenyegető török veszély elől és az erődítéshez szükséges faanyag termelése, a hadseregek ellátása is erdőterületeket igényelt. Sőt, már ekkor felmerült az Alföld fásítása, a területre jellemző futóhomok megkötése és hasznosítása is.⁵⁴ A Bánság 18. századi erdészettörténete azonban kivételes volt. A mérnöki terveken alapuló erdőgazdálkodás magyarországi elterjedését azonban akadályozta a térképezettség alacsony szintje és a geometriának nem kedvező tájhasználati-gazdálkodási gyakorlatok.⁵⁵ A mérnöki gazdálkodás felé ható változások az osztrák központi kormányzat révén, a kamarai és kincstári birtokok közvetítésével érkeztek.⁵⁶ Mária Terézia 1769-ben bevezetett erdőrendtartása keretében a már korábban is szabályozott erdei legeltetés (sőt birkák és kecskék kitiltása) részleges tiltása mellett megyei erdőfelügyelőségek felállítására is sor került.⁵⁷ Az erdőrendtartást 1781-ben Erdélyben is bevezették. Azonban a 18. század végén Mária Terézia és II. József rendeleteinek, így az erdőgazdasági vonatkozású szabályok be nem tartása a rendi ellenállás részét képezte. A nemesség és más helyi birtokosok előjogaik, különösen az adómentesség korlátozását látták az erdészeti szabályokban. Olyannyira, hogy a II. József által elrendelt kataszteri felmérések eredményét az uralkodó halála után a legtöbb megyében elpusztították.⁵⁸ Így ekkoriban csak a kamarai és kincstári birtokokon és a szabad királyi városok esetében indult meg az erdők felmérése, vágásokra osztása. Ez utóbbi nem lényegtelen, hiszen ezzel a városi erdők gazdálkodása is az erdészeti hagyomány részévé vált. **(Erre lásd 6. térképet a Debrecen gúti erdejének 1771-es ábrázolásával.)**

A különböző hagyományok intézményesülése és az eljárások standardizálása s ezzel az erdészeti eljárások magyarországi recepciója terén az oktatási intézmények nyitottak új fejezetet. A magyarországi erdészet a szakképzés intézményesítése során a német nyelvterületen honos formák közül az állami fenntartású, nyilvános tanintézet modelljét vette át a Selmecbányán alapított erdészeti tanintézet formájában. Az erdészeti szakemberek képzésére a 18. század végére a németországi főnemesi vagy tartományi központi udvarokban kialakult az egy-egy kiemelkedő szaktekintély köré szerveződő mesteriskolák és praktikáns iskolák rendszere, közülük emelkedtek ki a nyilvános jelleggel felruházott állami

⁵⁴ Tagányi 1896: XXII-XXV., Lesenyi 1940: 24-32.

⁵⁵ Magyar 1997: 7-9.

⁵⁶ Magyar 2003: 6-8., Magyar 1997: 10-14.

⁵⁷ Tagányi 1896: XXVII-XXVIII.

⁵⁸ Dávid 1960.

hivatalnokokat képző tanintézetek is.⁵⁹ A Habsburg uralom alá eső területeken az örökös tartományokban, illetve a csehországi területeken kiemelkedő udvari és főnemesi birtokokon működő mesteriskolák alakultak ki, amelyek elvégzése után állami hivatalnokok előtt letett vizsga feltétele volt a állami alkalmazásnak.⁶⁰ A birodalom magyar felében 1768-tól a lipitújvári uralkodói birtokon működött ilyen praktikánsképzés Johan Xaver Girsik, majd Franz Wiesner, Edler von Morgenstern vezetésével.⁶¹ Ez az intézet a Selmecbányai szakképzés elindulásával egy időben elsorvadt. A selmecbányai – a bécsi birodalmi kamara közvetlen irányítása alatt álló - bányászati akadémia mellett 1807-től kezdetét vette egy erdészeti tanintézet megszervezése, mely elsősorban az bányák mellett dolgozó állami erdészeti alkalmazottak képzését volt hivatott ellátni. Az intézetet 1846-ban a szintén a városban működő bányászati akadémiával történő összeolvadással Bányászati és Erdészeti Akadémiává szervezték. A Habsburg birodalom osztrák felében az 1813-ban nyitott mariabrunni tanintézet játszott jelentős szerepet.⁶²

A selmecbányai tanintézet élére kinevezett Németországból származó Heinrich David Wilckens széleskörű műveltségének, az erdészeti oktatásban szerzett tapasztalatának és a tárgyban kelt publikációinak köszönhetően nyerte el az erdészeti tanintézet professzori állását.⁶³ Wilckens göttingeni bölcsészeti és orvosi tanulmányai mellett a freiburgi bányászati akadémián is tanult. Erdészettudománnyal akkor kezdett foglalkozni, amikor 1796-1799 között oktatott Johann Matthäus Bechstein magán tanintézetében és tagja volt a Bechstein alapította erdészeti és vadászati társaságnak. Wilckens nem követte Bechsteint - a később akadémiai szintre emelt - Dreissigackerben alapított tanintézetébe, hanem közzétette korábbi előadásainak anyagát, valamint további közleményeket jelentetett meg erdészeti és vadászati területen.

Wilckens szakirodalmi munkásságának egyik gyümölcse magyarországi kinevezés lett. A Selmecbányára került Heinrich David Wilckens első feladata volt az erdészsképzés tananyagának összeállítása, amely során németországi tanulmányaira és oktatási tapasztalatára támaszkodott. A hatékony erdőgazdálkodáshoz szükséges helyi tudást (fafajok, természeti adottságok, államigazgatás és jogi szabályozás) azonban Wilckens nem ismerte, és információink sincs arról, hogy ez több mint két évtizedes működése során jelentősen változott volna. A korszerű erdőgazdálkodáshoz szükséges természettudományos (ásványtan, növénytan, állattan) ismereteket egyetemi tanulmányai során már megszerezhetette. Előadásainak fajszereti anyaga például a németországi fajok bemutatásán alapult, így

⁵⁹ Magyar 1997: 15-17.

⁶⁰ Magyar 2005: 1234

⁶¹ Magyar 1997: 12-19

⁶² Magyar 1997: 20.

⁶³ Vadas 1896: 2-6., Lesenyi 1959: 9-13.

feltűnően hiányoztak belőle a magyar viszonyok között jelentős, de német területeken nem honos fajok.⁶⁴ Erdészeti előadásainak anyaga Friedrich August Burgdorf rendszerét követte, jórészt a német szerző által az alsóbb (vagy belső) erdészethez nevezett területek, az erdőfelújítás, az erdőhasználat és az erdészeti technika tárgyköréből tartott előadásokat.⁶⁵ A felsőbb (vagy külső) erdészethez tartozó erdőbecslést adjunktusa adta elő. Wilckens tanterveiben az igazgatási ismeretek, a jogrendszer bemutatása ugyan szerepelt, de ezekre a vagy nem került sor vagy a német jogszabályokat adta elő.

A német területekről érkező erdészeti ismereteknek ugyanakkor a 19. század elején nem Selmecebánya volt az egyetlen közvetítője. Ezt két példával illusztrálhatjuk. A 18-19. század fordulóján a magánuradalmak jellemzően a birodalom más területén végzett erdészeket alkalmazták. Kivételesnek tekinthető a Festetics uradalomban kialakult gyakorlat, mely során az uradalom erdészeteinek kezelője - és egyben az uradalom szakembereit kiképezni hivatott intézet tanára - egy helyi születésű fiatal szakember volt. Lakoszil Antal nyolc évig tartó tapasztalatszerzését a felvilágosult főúr Festetics György támogatta. A fiatal szakember végiglátogatta a jelentősebb németországi, osztrák és csehországi állami és uradalmi tanintézeteket és mesteriskolákat, egyik-másikban több évet is eltöltött. Végül tanulmányútját Liptóújíváron és a fakereskedelemmel is foglalkozó tatai Esterházy uradalomban zárta le.⁶⁶

A Wilckens kortársa a besztecebányai kamarai uradalom területén 1807 és 1837 között erdőbíróként, majd a bányakamarai erdőhivatal vezetőjeként működő Decrett József életrajzírója, Kaán Károly,⁶⁷ szerint autodidakta módon – sem a Lakoszil esetében bemutatott peregrinációról, sem állami erdészeti vizsga letételéről nem tudunk – szintén Friedrich August Burgdorf műveit tanulmányozva emelte a kerületéhez tartozó erdőművelést a korából kiemelkedő szintre. Besztecebánya környékén ebben az időben már hanyatló bányászattal találkozott, Decrett tevékenysége a bányászat mellett a túllegeltetés miatt is pusztulásnak indul területek újraerdősítésére, részletes erdőrendtartási szabályok kidolgozására, valamint az erdőket kevésbé terhelő faszén termelési módszer kialakítására irányult.⁶⁸

A korabeli Selmecebányán átadott tudásanyagot és tudásátadást nem tekinthetjük sem homogénnek, sem konfliktusmentesnek. Selmecebányán Wilckens 1831-i nyugdíjba vonulását követően helyettes tanárként a kamarai főerdőmester Lang György vette át az erdészeti oktatását.⁶⁹ Lang 1836-ban emlékiratot írt az erdészeti szakoktatás szükséges reformjáról. Az

⁶⁴ Wilckens - Nedeczei Nedeczky - Zakar - Bartha 2014.

⁶⁵ Lesenyi 1959: 54-71. Wilckens - Nedeczei Nedeczky - Zakar - Bartha 2014: 203-212.

⁶⁶ Magyar 2005: 1233-59.

⁶⁷ Kaán 1912.

⁶⁸ Kaán 1912: 35-56.

⁶⁹ Vadas 1896: 26.

egyres munkakörökhöz szükséges ismeretek mértékét a mariabrunni intézet különböző évfolyamain tanított ismeretekkel hasonlította össze. Az erdészekről az első két év anyagát, a magasabb szintű főerdészekről, erdőbírókról és erdőmesterekről a teljes három évfolyamon megszerzhető tudást, az igazgatás magasabb fokain elhelyezkedőktől emellett a természetrajz, az erdőrendezés, a hivatalszervezés, az országos törvények, a statisztika és az erdészeti irodalom alapos ismeretét írta volna elő. Lang felveti, hogy az uradalmi erdőterületek kezelésére alkalmas ismereteket a mezőgazdasági ismeretekkel együtt egy újonnan alapított gazdatisztképző intézetben oktassák.⁷⁰ Lang reformtervét azonban a birodalmi vezetés nem támogatta. Helyette 1835-ben a mariabrunni tanintézetben képesítést szerzett osztrák hivatalnok, Feistmantel Rudolf került. Feistmantel 1835-1837 között kiadott összefoglaló munkája alapján megszervezett előadásai az erdőgazdaság korszerű színvonalán álltak, és ahogy címe is utal rá osztrák birodalmi egységben gondolkodott. Külön fejezetek foglalkoznak Magyarországgal és ebben a korban külön közigazgatás alá tartozó Erdéllyel, így Wilckens-sel ellentétben Feistmantel a magyar területek erdészeti viszonyait, jogi szabályait is jól ismerte.

Hiller István az információ fordításának, transzformációjának jelentőségére is felhívja a figyelmet Feistmantel munkásságából, amely az állami szerepvállalás körvonalazása szempontjából tett szert emberöltőkön át tartó hatása.⁷¹ Feistmantel nem korlátozta volna a magántulajdont, de kijelentette, hogy a rövidtávú anyagi érdekek miatt az állami felügyeletet a magánerdőkre is szükséges kiterjeszteni.⁷² Munkássága számos területen friss szemléletet hozott a selmeci oktatásba, ám a tény, hogy egyedül látta el az erdészeti katedrát, az ő működésére is rányomta bélyegét.⁷³ Feistmantel selmeci munkássága azért is fontos epizód a birodalmi és a magyarországi erdőgazdálkodás kapcsolata szempontjából, mert az általa irányított minisztériumi osztály dolgozta ki az 1852. osztrák erdőtvényt, illetve sokat tett az önálló erdőgazdálkodás megteremtéséért, elismertette ezáltal a birodalom hivatalnokai körében a korabeli erdészet fejlettségét, mely a bányáktól függetlenül igazgatott, mégis a bányagazdálkodást is jobban kiszolgáló, hatékonyabb erdőgazdálkodást jelentett.⁷⁴

A Wilckens és Feistmantel után a Selmecián oktató erdészeti tanárok mindannyian a tanintézet, majd akadémia kebeléből kerültek ki. Feistmantel távozása után adjunktusát, Schwarz Ignácot (Friedrich Ignaz Schwarz, Ignaz von Schwarz) nevezték ki az erdészet tanárának. Szakirodalmi tevékenységéből csak a bányászoknak írt összefoglaló jellegű

⁷⁰ Vadas 1896: 31.

⁷¹ Hiller 1993. és Kolossváryné 1990.

⁷² Lesenyi 1959: 80.

⁷³ Lesenyi 1959: 84.

⁷⁴ Lesenyi 1959: 101-105.

erdészeti tankönyvét ismerjük.⁷⁵ Habsburg pártinak tartott személye körül, 1848-1849-ben kialakult konfliktus az osztrák és cseh, illetve a magyar birodalomrészek között kialakult ellentétek példája is.

1848-1849 a magyar és a birodalmi erdész szakma kapcsolatában is töréspont volt, és fordulatot hozott. Az erdészeti szakon már alapítása óta többségben (75-80%)⁷⁶ voltak a Magyar Királyság területén született hallgatók, hiszen a Habsburg birodalomban egyedülálló bányászati képzéssel szemben a birodalom más területein a mariabrunni erdészeti tanintézetben is folyt erdészsképzés. A bányásképzéssel ellentétben az erdészek már 1832-től a budapesti királyi kamara felügyelete alá tartoztak.⁷⁷ Az 1848 tavaszán bekövetkezett polgári forradalom az akadémiai hallgatók kezdeti egységes kiállását követően rövidesen a nemzetiségi ellentétek manifesztálódását is okozta. 1848 májusában 130 osztrák és cseh területekről származó bányamérnök hallgató hagyta el a főiskolát.⁷⁸ A távozott hallgatók számára 1849 őszi félévében a stájerországi Leobenben és a csehországi Příbramban külön bányászati akadémia nyílt. A magyar kormány felügyelete alá kerülő akadémián 1849 őszén az erdészeti szakon néhány előadást magyarul is tartottak. A forradalom és szabadságharcra leverése után a kiegyezésig az oktatás nyelve ismét a német lett, és megmaradtak a nem magyar területről érkezők ösztöndíjai is. Az akadémia erdészeti ága az 1860-as években többször is válságba került: 1861-ben osztrák mintára a hároméves erdészeti képzést kétévessé alakították, amely az oktatás színvonalának csökkentésével járt. Néhány év múlva, a keszthelyi Gazdasági és Erdészeti Tanintézet 1865. évi megalapításával még magyar területen is majdnem versenytársat kapott, azonban végül a keszthelyi erdész szakoktatás nem indult meg.⁷⁹

Újabb fordulópontra volt, amikor az 1867-es kiegyezés után, a magyar oktatási nyelv bevezetésével a selmeci akadémia elvesztette birodalmi jellegét, az újjászervezett akadémia és a melléje szerveződő erdészeti kísérleti állomás révén azonban a 19. század végére világszínvonalú erdészettudományi tevékenység alakult ki. A selmeci bányai akadémia, mint tudásközpont hatóköre a Magyar Királyság területére korlátozódott. Csak kivételesen bukkannak fel az erdészeti szak hallgatói között osztrák vagy cseh-morva területekről érkező hallgatók. 1867 júniusában kinevezték az erdészeti tanárának Wagner Károlyt, aki a magyar erdészeti szaknyelv kialakításában is kulcsszerepet játszott és rövid időre visszatért az első magyar nyelvű előadások tanára, -1850-ben eltávolítottak az akadémiáról - Lázár Jakab is, aki

⁷⁵ *Die Forstwissenschaft in kurzen Umrissen*. 1852. Wien.

⁷⁶ A Selmecebányán 1809-1918 között tanult erdészek névsora: Albert Levente et al. (eds.) 2008: Az erdészeti felsőoktatás 200 éve: Emlékkönyv: Selmecebánya 1808 - Sopron 2008. Sopron. 3. kötet.: 41-141.

⁷⁷ Vadas 1896: 27-28.

⁷⁸ Zsámboki 1998.

⁷⁹ Vadas 1896: 111-122.

jelentős szerepet vállalt az akadémia német rendszerének magyarrá alakításában.⁸⁰ 1868-ban újra három éves tanfolyamon kezdődött meg az oktatás, az addigi egy tanszék számát háromra növelték, „*Az új tanterv megegyezett a külhoni magasabb erdészeti tanintézet, de különösen a máriabrunni erdőakadémia tantervével, mely utóbbtól csak annyiban tért el, hogy Selmecbányán a mennyiségtan, vegytan és géptan bővebb terjedelemben került oktatásra.*”⁸¹ A megkezdett reformok véglegesítésére az 1872/1873. tanévben került sor.

A képzésben bevezetett reformok és az erdészeti szaknyelv későbbiekben tárgyalt fejlődése lehetővé tette, hogy magyar nyelven is magas színvonalú publikációk szülessenek. A tanárok azonban jellemzően magyar nyelven publikáltak, ezért az elért eredmények nemzetközi hatása korlátozott volt. A század végén ez két folyamat eredményeként kezdett változni. Az 1880-as évektől egyre jellemzőbbé vált a fiatal tanárok külföldi tapasztalatszerzése, amelynek München, Berlin és Bécs voltak a jellemző színhelyei. Így alakult ki kapcsolat például a Nobel-díjas Emil Fischerrel. A nemzetközi láthatóság szempontjából még jelentősebb volt az erdészeti kísérleti állomás 1898-as alapítása is. Ezzel vált ugyanis lehetségessé, hogy Magyarország 1903-ban tagjává váljon az 1892-ben német, osztrák és svájci tudósok alapította erdészeti kutatóintézetek nemzetközi szövetségének (mai nevén: IUFRO). Az erdészeti kísérleti állomás és a hozzá kapcsolódó kutatóhálózat az IUFRO szinte mindegyik kutatási programjában részt vett, így egységes nemzetközileg lefektetett elvek alapján végeztek származási kísérleteket külföldi fafajok megtelepítésére, erdők felújítására vonatkozó kísérleteket, erdészeti meteorológiai megfigyeléseket a fa technikai tulajdonságainak vizsgálata terén, részt vettek a nemzetközi magcserében, és az erdészeti vetőmagvizsgálat hazai központja is Selmecbánya lett.⁸² Fekete Lajos több évtizedes kutatásaira alapozva, az intézet keretein belül a teljes Magyarország, Erdély és Horvátország teljes területére kiterjedő növényföldrajzi felmérés célolta az erdészetileg fontos és cserjefajok felmérését.⁸³ A Selmecbányán folyó munka világszínvonalának elismerése, hogy Magyarország nyerte el az Erdészeti kísérleti állomások nemzetközi szövetségének 7. nagygyűlése rendezését. A tervezett világkongresszusra nyomtatták ki Fekete Lajos és Blattny Tibor fent említett művét német nyelven is, valamint elkészült egy 19 füzetből álló háromnyelvű (magyar, német, francia) kiadványsorozat, amely a

⁸⁰ Vadas 1896: 135.

⁸¹ Vadas 1896: 117.

⁸² Lásd Vadas 1909., *Magyarország erdészete = Das Forstwesen Ungarns = L'économie forestière en Hongrie = The forestry of Hungary : az erdészeti kísérletügy Magyarországon = Das forstliche Versuchswesen in Ungarn = Le service des recherches forestières en Hongrie = The forestry experiments of Hungary* 1914. Selmecbánya.

⁸³ Fekete – Blattny 1913.

magyar erdészeti és erdészeti kísérletügy helyzetét hivatott reprezentálni a nemzetközi tudástérben.⁸⁴

A 19. század második felében, 1852-ben és 1879-ben a professzionális erdészeti eljárásoknak mind a ciszlajtnéiai területeken, mind Magyarországon speciális erdőtörvények adtak új kereteket. A két jogszabály megszületéséhez vezető hosszas vitát itt nincs lehetőségem részletesen összehasonlítani, de rövid áttekintésnek helye van.

Az 1879-es magyarországi erdőtörvény a jogszabály megszületése érdekében sok éven át lobbizó OEE célja olyan „közgazdasági”, vagyis a jó gazdasági kormányzást biztosító lépések megtétele volt, amely a korábnál nagyobb teret biztosít az immár magyar nyelvű, újjáalakított erdészeti szakértelemnek és szakembereknek. A törvény megszületése mögött ott volt a tájképváltozás és az emberi racionalitás kölcsönhatásának meghatározott modellje is. Az egyesület a kezdetektől azért lépett fel az erdőtörvény megalkotása érdekében, mert azt állította, hogy az erdők az ellenőrizetlen és szabályozatlan emberi tevékenység nyomán pusztulóban vannak. Az Erdészeti Lapok első évfolyamának első száma „Mérei Károly” (azaz Wagner Károly) *Az erdők jelentősége a természet nagyszerű háztartásában* című cikkével kezdődött. Wagner felhívta a figyelmet arra, hogy területfelmérések hiányában 1860-s évek elején valójában nem lehetett tudni, hogy mekkora mértékű az erdőirtás Magyarországon, vagy Európa más területein. A cikkben az erdő és a légnymás összefüggését nem látta ugyan bizonyítottnak, az erdőirtások szárító hatásáról azonban hosszasan értekezett.⁸⁵ Az erdők nagymértékű pusztulása volt az a hivatkozási alap, amely nyomán az egyesület Divald, majd az egyesület az erdőtörvény tárgyalását és megalkotását sürgette. A legnagyobb szakmai szervezet és annak lapja a vándorgyűlései alkalmával gyakran magyarországi erdők pusztulásának lokális képeit rajzolta meg. Így például mind az 1868-as debreceni, mind az 1882-es máramarosszigeti közgyűlés alkalmával az erdők állapota felett érzett, legalábbis részleges, szomorúságáról és csaldótságról számolt be a szerző. Debrecenről az Erdészeti Lapok 1868. novemberi számában ezt olvashatjuk:

„...részben az egész téren szétszórt kisebb nagyobb tisztásokból szántóföldekből kaszálókból, fele részben pedig ritkásokból áll, melyeken elszórva majd egyenként majd csoportosan fák állanak. Keserves képe ez a Debreczeni erdőgazdaság múltjának, mert nem a mostani, az erdőgazdaságra nézve ugyan szerfelett káros birtok viszonyok okozták ezt, hanem megfordítva

⁸⁴ *Erdészeti kísérleti állomások nemzetközi szövetségének 7. nagygyűlése hazánkban. – 7. Versammlung des Intern. Verbandes Forstlicher Versuchsanstalten in Ungarn. – 7-ème Congrès de l'Union intern. des Stations de Recherches forestières en Hongrie. – Seventh Congress of the Intern. Union of Experimental Forest Institutes in Hungary 1914. Selmechánya.*

⁸⁵ Erdészeti Lapok 1862.1-14.

ezen hátrányos birtokviszonyok csak a rossz erdőgazdaság mellett fejlődhetnek oda, a hol ma vannak.”⁸⁶

Másfél évtizeddel később Fekete Lajos vegyes benyomásokat szerzett az ország északkeleti részéről. Összefüggő bükkösök és fenyvesek mellett számos rendezetlen irtásterületet is látott: „*Nem lehetne-e ezen erdőfoszlányokat kissé az ízlésnek megfelelően körülnyirbálni, világosabban szólva, azokat egyenes vonalakkal, vagy a hol ezt a domborulati viszonyok nem engedik, sima, nem szakgatott görbékkel határolni, s azután nem vandal módon tépni, szabdalni, kínozni, hanem úgy használni, hogy a pusztításnak nyoma helyett, tüzetesebb vizsgálatnál is, az emberi kéz rendező munkálkodását tüntessék elénk!*”⁸⁷

Ez volt az a kép, ami miatt az OEE által 1866 nyarán közzétett törvénytervezet három téziséből indult ki. Az első, legfontosabb szerint léteznek olyan erdők, amelyek talaja mezőgazdasági tevékenységre is alkalmas, más erdők helyén viszont nem lehet tartósan más tevékenységet folytatni. Előbbiek a feltételes erdőtalajon álló erdők, utóbbiak a feltétlen erdőtalajok, a véderdők és a homoktalajon álló erdők, amelyekkel senki sem gazdálkodhat felügyelet nélkül. A második szerint az erdőgazdaság „*...talajból és élőfakészletből álló tőkét föltételez, melynek rendes kezelés mellett az évi fahasználat csak a növekvés által mindig helyreépítendő kamatjait képezi.*”²⁹

A harmadik: gazdasági kérdésekben az egyéni érdek mindig a legjobb útmutató. Ez utóbbiból következően azokat az erdőgazdálkodókat kell állami felügyelet alá vonni, amelyek jogi személyek, vagyis közvetítők a magánérdek és a gazdálkodás között. Habár az 1866-os javaslat megjelenése és a törvény elfogadása között több mint egy évtized telt el, ezek a tézisek képezték az 1879. évi XXXI. törvénycikk alapját. A tulajdonhoz kötődő fogalmak tehát kulcsszerepet kaptak a kialakuló erdészeti igazgatásban is. Érdeemes megvizsgálni a tulajdonjogi különbségek és a tájatalakító tevékenység közötti kapcsolat pontos megjelenési formáit. Az első világháború végén is érvényben lévő 1879. évi erdőtörvény a magyarországi az erdőket erre a két nagy csoportra bontotta. A korlátolt forgalmú erdők jogi személyek birtokában voltak. Ide tartoztak az állami (kincstári), a községek és törvényhatóságok tulajdonában levő, az egyházi erdők, továbbá a köz- és magánalapítványokhoz vagy hitbizományokhoz tartozó és a volt úrbéres területek maradványaiból kialakított (a Székelyföldön eleve közösségek által művelt) közbirtokossági erdők. Ezek tulajdonosai kötelesek voltak az üzemterv szerinti erdőkezelés biztosítása és az erdők megőrzése céljából erdészeti államvizsgát tett erdőtiszteket (erdőmérnököket) és szakképzett erdőőröket alkalmazni. A racionális gazdálkodás, az üzemszerű működés nemcsak az erdők megőrzését,

⁸⁶ Erdészeti Lapok 1882. 755.

⁸⁷ Erdészeti Lapok 1868. 485.

de azok átalakítását is jelentette. Az emberi tájalakító tevékenység a megmaradt természetes erdőket is érintette. Az erdők kezelési osztályokra bontásával, a tervszerű telepítéssel, a gazdaságilag értékes tartott fafajok előnyben részesítésével – melyek között nem őshonos fajok is előfordultak – egy emberek által átalakított másodlagos természet alakult ki. Ezek a mérnöki tevékenység folytán létrejött erdők más tulajdonságokkal rendelkeztek, mint a természetes állapotú erdők, és ez hatással volt az erdei élőhelyeken élő növény- és állatfajok sokféleségére is. Ezen folyamatok egyik fontos és jellemző aspektusa a fentebb említett ellentmondásos helyzet: a korszak fontos erdővédelmi törekvése, a legelésre használt erdők visszaszorítása nemcsak ökológiai következményekkel, hanem a legeltető állattulajdonosok érintettsége révén társadalmi konfliktussal is járt. Egy másik kimenet a hasonló korú és kevés fajból álló erdők kitettsége a szél, hó és jég által okozott törésnek és új kártevő rovarok megjelenésének.

A magánerdők tulajdonosaira az üzemtervi kötelezettségek nem vonatkoztak, mégpedig azért, mert az erdők megőrzése elvben nem állt távol a magánbirtokosok érdekeitől. Egy szakszerűen kezelt erdőből nagyobb mennyiségű és jobb minőségű, magasabb áron értékesíthető faanyag került ki. A rövid távú haszonszerzés szempontjából előnyösebb volt, ha a faanyagot nem nekik kellett előkészíteni, feldolgozni és szállítani. Így a magántulajdonosok a kitermelendő fát azonban sokszor élve adták el a vevőknek, akik a tarvágásos kitermelést végezték, ami azonnali jövedelmet ígért. Az értékesítés ilyen módja a fenntarthatóságot (tartamosságot) nem biztosította. Ugyan volt telepítési kötelezettség, illetve a kitermelt erdő a talajban maradt tuskó- vagy gyökérsarjából magától is újratelepült, de ez egy teljesen más jellegű élőhely jön létre. Az ökológiai veszteség mellett ráadásul, az egykorú, viszonylag sűrűn álló fákból álló úgynevezett sarjerdőből kitermelhető faanyag ráadásul kisebb értékű mint az öregerdőből termelt. A magánerdők tehát az üzemterv alapján kezeltéktől semmivel sem voltak kevésbé kitéve a túlzott erdőpusztításnak. Ennek korrekciójára csak az első világháború legvégén került sor.

Még világosabb lesz, hogy a magántulajdonban levő erdők ökológiai állapota különbözött a korlátolt forgalmúakétól, ha az erdőzet professzionalizációjának különböző tulajdonú erdőkre érvényes kiterjedtségét, tartalmát, belső feszültségeit is szemügyre vesszük. Mindamellet ki kell emelnünk, hogy az erdész szakma professzionalizációjának egészét tekintve az üzemszerű művelés terjedése miatt egyre fontosabbá vált, hogy a megbízhatóbb erdőőrök a főiskolát végzett erdőtisztek irányítása mellett egyes feladatokat önállóan ellátni képessé váljanak, illetve az adminisztratív ügyek intézését átvegyék felettesükről.

A 19-20 század fordulóján Magyarországon 1800–1900 erdőtiszt működött, állami szolgálatban 941 erdőtisztet alkalmaztak. Az erdei segédszemélyzet létszáma ugyanakkor 30

000 körül lehetett.⁸⁸ Az erdőtörvény alapján korlátozott forgalmú erdőkben csak szakvizsgázott és esküt tett erdőőr alkalmaztak. Török Sándor 1905-ben közzétett felmérése alapján a magyarországi erdőkben 7000 szakvizsgázott és felesketett erdőőr dolgozott, egyharmaduk magánerdőben, ahol egyébként alkalmazásuk nem volt kötelező.⁸⁹ A magánerdőkben gyakoribb volt a szakképzettséggel nem rendelkező, alacsonyabb képzettségű külföldi erdészek erdőtisztként, az erdőőri végzettséggel nem rendelkezők segédszemélyzetként történő alkalmazása is. Egyes erdőtulajdonosok megkövetelték az erdőmérnöki oklevelet és az erdőőri vizsgát, de ez nem volt elterjedt.

Az erdőtulajdonosok és az erdész szakma között a képzett segédszemélyzet tekintetében érdekellentét húzódott. Míg az erdőmérnököknek szükségük volt szakismeretekkel rendelkező segéderőre, a magántulajdonosok a szakvizsgát tett erdőőrök magasabb bérigénye miatt szívesebben alkalmaztak volna szakképzetlen munkaerőt. A magántulajdonban levő erdőkben domináló vadászati súlypontú hasznosítás miatt erdőőröktől megkövetelték a jártasságok ezen a területen is, illetve folyamatos igény volt a vadőrök iránt is.⁹⁰ Magánerdőben azonban nem erdőmérnök is megkaphatta az erdőgazdálkodási szervezet alapegységének számító erdőgondnokságok vezetését. A magántulajdonosoknál alkalmazott okleveles erdőmérnököknek így megfelelő szakképzettséggel nem rendelkező versenytársai is voltak. Ráadásul a szolgálati és előléptetési viszonyok nem voltak olyan rendezettek, mint az állami kezelésű erdőkben.⁹¹ A viszonylag kis létszámú erdész társadalom jövedelem tekintetében összességében meglehetősen tagolt volt. Az államilag kezelt (korlátozott forgalmú) és a magánerdők közötti különbség tehát nem csak a jogi különbségekben nyilvánult meg, hanem az erdei szakszemélyzet képzettségében és munkaviszonyaiban is. A magánerdőkben való alkalmazás az erdészeti munka sajátos tere volt, amelynek körülményei és keretei befolyásolták a magyarországi erdők ökológiai viszonyait.

Az 1879. XXXI. törvénycikk a szállítási infrastruktúra kiépítése során figyelembe veendő szempontok és érdekek, az eróziót megakadályozni hivatott erdőrészek, vagyis a véderdők hangsúlyozása terén, illetve a kihágási esetek nevesítésében rokon vonásokat mutat az 1852-ben a Magyarországon kívüli birodalomrészekben bevezetett rendelettel. A két jogszabály közötti különbségek ugyanakkor legalább ilyen látványosak. Elvben közös pont

⁸⁸ Oroszi Sándor: *A magyar erdőgazdálkodás képes története 1867-1918*. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 2016. 102.

⁸⁹ Török Sándor: Az alsófokú erdészeti szakoktatás kérdéséhez *Erdészeti lapok*, 1905/9. 745

⁹⁰ Kollwentz Ödön: Az alsó- és középfokú vadászati szakoktatás története. In: *Erdészettörténeli Közlemények* 19. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 1995. 5–6.

⁹¹ Oroszi Sándor: *A magyar erdőgazdálkodás képes története 1867-1918*. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 2016. 102.

lehetett volna a cislajtániai és a magyar szabályozás születését lehetővé tevő gondolati keretben, a faizás és más szolgálomak szabályozása, hiszen ez az emancipáció utáni időszak egyik legyakrabban vitatott kérdése volt. A magyar törvény azonban alig foglalkozik a kérdéssel, csupán annyit szögez le, hogy, ha a tulajdonjogi rendezés során maradtak szolgálomak, akkor azokat az üzemtervben is figyelembe kell venni. Az 1852-es „osztrák” és az 1879-es magyarországi szabályozás közötti egyik fő különbség éppen az, hogy utóbbi egyik legfontosabb tétele az üzemterv léte és a kapcsolódó erdőigazgatási szintek tisztázása. Az üzemtervi gondolkodás egyik alapeleme a feltétlen és a nem feltétlen erdőtalaj fogalma. Előbbi azt jelenti, hogy az adott területen csak erdő állhat, míg utóbbi legelővé vagy mezőgazdaságilag művelt területté is alakítható. Az „osztrák” erdőtörvény a vágási jogok sokkal inkább a szomszédos területek épen tartásához kötötte semmint a talaj osztályozásához.

II.2. A nacionalista politikai program és az erdészet Magyarországon az Országos Erdészeti Egyesület szerepeinek tükrében

II.2.1. Magyar erdészeti szaknyelv mint a különbség hangja

Az Országos Erdészeti Egyesület 19. századi programjának lényege az volt, hogy az 1870-es években világszerte domináns német erdészettudományt és a magyar népi tudást egyszerre szintetizálva hozzon létre egy olyan tudományos nyelvet, amely hatékonyságánál és szervezettségénél fogva hegemon szerepbe kerülhet a Magyar Királyság keretei között, s mind a német iskolázottságú erdészeket, mind a „tudatlanságból eredő” káros paraszti, illetve nemzetiségi paraszti gyakorlatokat kiszorítja.

Oroszi Sándor a 18. századi erdőrendtartások és az 1852-es osztrák erdőtörvény magyar fordítása nyomán arra hívta fel a figyelmet, hogy „*a korabeli erdészeti tudomány színvonalát tükröző közigazgatási intézkedések magyar nyelven való kifejezésére nyelvünk, ha úgy tetszik, szaknyelvünk, alkalmas volt*”.⁹² Mégis számos érv szól amellett, hogy a magyarországi erdőgazdálkodás programszerű átalakulása az erdészet magyar szaknyelvének létrehozása körül formálódott ki. Az Országos Erdészeti Egyesület (OEE) e téren kifejtett tevékenysége egyszerre teremtett politikai közösséget, s jelezte a közösség dominancia iránti igényét a nem magyarnak tekintett erdészeti tudással szemben. Az OEE sikerét jelentős részben annak köszönhette, hogy a bürokráciát és az erdőbirtokosokat egységbe fogó diskurzust formált a hazai erdőkkel kapcsolatban.

Az Erdészeti Lapok 1862. évi második lapszámában, „Erdődi Adolf” tolmácsolásában közölt, Helm Ervin és Divald Adolf közötti röpiratcsata nyomán világos, hogy a magyar erdészeti szaknyelv fejlesztése és létjogosultságának elismerése Divald Adolf legfontosabb programpontja volt, amikor a német nyelven tevékenykedő magyarországi erdészegylettel szembeni álláspontját az 1860-as évek elején megfogalmazta. Az a tény, hogy az Erdészeti Lapok 1862-ben voltaképpen Erdőszeti Lapok címmel jelent meg, jelzi, hogy a lap nemcsak kanonizált egyes kifejezéseket, de nyelv tekintetében önmaga is folyamatosan formálódott, és kereste az utat. A lap számos rovata a nyelvi útkeresést segítette és intézményesítette.

A német-magyar „műszótár” (vagyis szakszótár) 1879-es kiadása nem az utolsó szót, sokkal inkább a kiindulópontot jelentette. Az OEE keretében már 1882-ben megalakult egy bizottság, amely az új, magyar német és német-magyar műszótár elkészítését volt hivatott koordinálni. A szótáralkotás részben bizottsági üléseken, nyilvánosan, részben az Erdészeti

⁹² Erdélyi hatások a magyar erdészeti szaknyelv kialakulásában In: A magyar mezőgazdasági, kertészeti, erdészeti és vadászati szaknyelv kialakulása, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest 2003.134.

Lapokban elhelyezett rovat kereteiben folyt. Az 1882-ben meghirdetett szótár megújítási programra reagálva Nagy Gyula 1883 februárjában Brassóból küldte az alábbi levelet a szerkesztőségnek.

„Hazánk erdődús és faiparral foglalkozó vidékei, a volt „Székelyföld”-et, nevezetesen pedig: Csíkmegyét, Udvarhelyszék megyét és Háromszékmegyét kivéve, csaknem mind idegen ajkú nép által vannak lakva, hol tehát legfennebb csak a tisztviselők voltak ráutalva és hivatva arra, hogy magyar erdészeti műszavakat használjanak, illetőleg: gyártsanak néha...”⁹³

A következő két évtizedben a székelyföldi településekről beküldött szavak tették ki a szótárral kapcsolatos közlemények jelentős részét. Az OEE levéltárában a szakszótár megalkotásának kísérlete jól dokumentált. A szótárbizottság üléseinek jegyzőkönyvei kéziratos formában is megmaradtak, többségüket az Erdészeti Lapok is közölte. A munkálatok azonban megszakadtak, s majd csak a század utolsó évében indultak újra. Az 1899-es egyesületi határozat szerint a szótár feladata, hogy:

„a magyar erdészeti irodalomban és a magyar erdőgazdasági élet közlekedési nyelvében használt és szükségelt, valamint a nép nyelvében élő összes erdészeti jelentőséggel bíró szóknak és kifejezéseknek könnyen és fáradság nélkül megtalálhassa szabatos értelmét, röviden előadott szakszerű magyarázatát és német szak-kifejezését”.⁹⁴

Ez a megfogalmazás a népi tudást tükröző szókincs hasznosságára és lényegi egyenrangúságára utal, ugyanakkor lényegi másságára is, hiszen a szótárban kell magyarázni. Krippel és Illés is közölt olyan szavakat is, amelyeket ők román vagy szláv eredetűnek tartottak, de ezekben az esetekben az ismeretszerzés kontextusát nem ismerjük meg, vagyis a tulajdonképpeni beszélő eltűnik. A szavak gyűjtése távolságot kifejező skálát állított elő a standardizált szakkifejezéstől az egzotikus magyar népin át az nemzetiségi átvételig. A skála egy további elemét a német szakszavak jelentették, amelyek fordítása a gyűjtők megítélése szerint gyakran a magyar szakmai gyakorlat differenciálatlansága miatt ütközött akadályba. A fenti példák a 19. századi nemzetépítés és a népi tudás csomópontjára helyezik az erdészeti szakszótárt, így magát az OEE-t is. Ez a gyűjtés a periférián belül is különböző mértékben engedte beszélni az ott élőket, világosan preferálva a székelynek tartott népnyelvet más nemzetiségekhez tartozókhöz képest.

A szaknyelv formálódásának története ugyanakkor nem merült ki a kiadott könyvek és folyóiratok történetében, listájában és azok financiális hátterében. Az Erdészeti Lapok egyik 1883-as lapszáma az olvasási szokásokra és az olvasással kapcsolatos viszonyokra is fényt vet:

⁹³ *Erdészeti Lapok* 1883: 123.

⁹⁴ *Erdészeti Lapok* 1899: 505.

„A szakkönyvtári tagokkal folytatott előzetes tárgyalások s megbeszélések alapján, a folyóiratoknak minden füzeté mindjárt a megérkezés után kiadatik egy önként vállalkozó tagnak átolvasásra és azután következő szóbeli referálásra...A vállalkozóknak joguk van a kérdés tárgyilagosa előadása után saját egyéni nézeteiket is előadni; és a tárgyat kritikailag is megvilágítani.”⁹⁵

Az 1880-as évekre tehát az erdészeti igazgatás elvárta, hogy az erdészettel foglalkozók magukénak érezzék a magyar szakirodalmat.

Összességében a magyar erdészeti szaknyelv, s ezen belül a szakszótár elkészítése az egész korszakot átívelő program volt, amely folyamatos gondolkodásra készítette az erdészet kapcsán írásban is megszólalókat. A szerzők szóhasználatukkal és választásaikkal kifejezték a helyben élő lakossághoz és a lokális tudáshoz, valamint a nemzetközi tudományossághoz való viszonyukat. Az utóbbi tekintetében fent már szóba került a selmecebányai kísérleti állomás és Magyarország részvétele a nemzetközi kutatásokban. Itt érdemes azonban kiemelni azt a munkát, ami minden korábbinál sikeresebb volt abban, hogy a magyar erdészeti szaknyelven regionális és kontinentális léptékben is fontos téziseket fogalmazzon meg. Ezek az eredmények ráadásul az antropogén hatások és a növényföldrajz kapcsolatának elemzését is magukba foglalták, így a mai környezettörténet számára is fontos források. A Fekete Lajos vezetésével, az ötven növényfajra vonatkozó több tízezer adatot évtizeden át gyűjtő hálózatra alapozva, azokat az intézet keretein belül feldolgozó munka a teljes Magyarország, Erdély és Horvátország területére kiterjedő növényföldrajzi felmérését végezte el. A kötet utolsó fejezetbe kifejezetten vitába szállt a korábbi szakirodalomban felmerült, tévesnek tartott hipotézisekkel.

II.2.2. Kommodifikáció: nemzetgazdaság és birodalmi lépték

Az OEE kiadványainak köszönhetően az erdőterületek és a faanyag piacaival és áraival kapcsolatos információk országosan ismertté váltak. Ez egyrészt elősegítette, hogy a nemzetgazdaság fogalom és a magyar birodalom koncepciója formát öltön és össze is kapcsolódjon, ugyanakkor azt is ösztönözte, hogy a Magyarország területén levő erdők birodalmi léptékű, majd világpiaci tényezőkké váljanak. Ez utóbbi – paradox módon – különösképpen Bosznia annektálásakor, a magyarországi fa piacvesztésével vált nyilvánvalóvá.

Amint láthattuk, a 19. század második felének erdészete a racionalitás és a magyar állam eszméje mentén képzelte el és szelídítette meg az erdőt. Ez a látásmód tette ábrázolhatóvá és

⁹⁵ *Erdészeti Lapok* 1883: 45.

gazdaságilag értelmezhető, kiszámítható és tervezhető tájképi elemmé. Ennek megfelelően Bedő Albert főerdőmester magnum opusában, az 1885 és 1896 között egyre bővülő, végül korszakos jelentőségű térképpel kiegészülő *Magyarország összes kincstári erdeinek leírásában* alapvetően táblázatokba rendezte mondanivalóját. A két legfontosabb talajtípus (feltételes, nem feltételes) mellett hat kategória állt rendelkezésre a termőhely besorolására. Jogi szempontból még részletesebb, hetes felosztás élt: léteztek állami, törvényhatósági, egyházi testületi, közalapítványi, magánalapítványi, közbirtokossági és részvénytársulati erdők. Hármasszoros beosztás érvényesült a fontos fafajok (bükk, fenyő, tölgy) és az üzemmenet leírásához (szálerdő, középerdő, sarjerdő). Bedő *Leírásában* kiemelt szerepet kaptak a statisztikailag pontos mérhetőség és ezzel a mértékegységek is. A kategóriaalkotás nem zárult le Bedő munkásságával. Az Erdészeti Lapok oldalain folyamatos diskurzus folyt az üzemtervek felülvizsgálatáról és az ezek szerkezetében esetleg szükséges változtatásokról.

A gazdasági racionalitás és az állameszme együttállásának tükrre volt az is, ahogyan az Erdészeti Lapok a 19. század harmadik harmadának fapiacát láttatta. Az Országos Erdészeti Egyesület az 1870-es évek elejétől igyekezett elérni, hogy az egyes fontos fapiacok árai országosan ismertté váljanak. Bedő Albert 1871-ben nyílt levélben fordult az erdőbirtokosokhoz, kérve őket, hogy az oda mellékelte táblázatot kitöltve rendszeresen jelentsék az egyesület számára az általuk érzékelt árakat. Érvelése szerint: „*Ki csak azon helyi faárakat ismeri, melyek saját tűzhelye körül állanak, soha sem lesz képes fáját oly áron eladni, milyent számára azon fapiacok ára adna, melyek pontjáig az eladandó fatömeg az elszállítás árát elviselheti.*”⁹⁶

Az árlisták mind az áruajták (választékok), mind az árak tekintetében számos különbséget mutatnak. Szegeden lényegesen olcsóbb volt a bükk hasábfá mint Budapesten, ugyanakkor Máramarosszigeten ugyanennek az árunak a tőára, s nem a piaci ára számított. Budapesten a standard vörösfenyő és a lúcfenyő deszka 4, illetve 12 méter hosszú, s darabra árulják, Máramarosszigeten köbméterben mérik. Máramarossziget ekkor az ország és Debrecen faellátásában is kulcsszerepet játszott, míg Budapest a legnagyobb igényű, éppen ezért legdrágább piac volt. Az Alföldön a folyóknak köszönhetően, s a nagyobb távolság ellenére, Szeged Debrecennél fontosabb szerepben volt. Az Erdészeti Lapokban közölt árlisták ugyanakkor nem konzisztensek. Időnként fontos új piacok tűntek fel, mint például Szolnok. Máskor hagyományosan kulcs helyzetben levő városok, mint például Komárom, hiányoztak. Ez utóbbi jelenség hátterében az az igény áll, hogy a teljes állam területét láthatóvá tegye, s a piaci viszonyok között egyszerre jelenjenek meg a fatermelő hegyvidéki peremterületek központjai,

⁹⁶ *Erdészeti Lapok* 1871. 317.

az alföldi vízi utak, valamint Budapest centrális helye. A vasúti szállítás robbanásszerű bővülése azt eredményezte, hogy a fenyő túlsúlyba került az épületfaként számításba vett fűrészárúk között. Más szóval jelentősen megnőtt a centrum és a periféria közötti kapcsolat gazdasági jelentősége.

A magyar szaknyelv és a magyarul megszülető nagyszabású áttekintések nem csak a nacionalizmus irányába mutattak. Az OEE kiadásában 1882 és 1918 között megjelenő Erdészeti Zsebnaptár az 1860-as évek utáni két évtizedben létrehozott szaktudás kanonizálásában, az erdő áruvá formálását lehetővé tevő kísérleteken alapuló mérések, táblázatok standardizálásában játszott kulcsszerepet. Az Erdészeti Zsebnaptár az erdőgazdasági üzemtervek rendszeres kivitelezéséhez és az éves munkák tervezéséhez szükséges számítási módokat tette közzismertté, könnyen hozzáférhetővé és közhasználatúvá. A zsebnaptárakban így a szakigazgatás címtárai mellett az egyes munkafolyamatokhoz szükséges napszám táblázatai, köbözési táblázatok, erdőérték számítás képletei, a kamatok kérdése, valamint a különböző fafajokra vonatkozó fatermési táblák szerepeltek. Ezek a táblázatok a nemzetközileg használt kézikönyvek és a magyar erdészeti kutatás által előállított adatokat szintetizálták. Ezzel döntő hatást gyakoroltak az ideálisnak tekintett jövőbeni állapot modellezésére. Az üzemterv tehát az erdészet és kommodifikáció közötti, államilag is felügyelt kapcsolat kulcsa volt. Végeredményben a Zsebnaptár sorozat a standardizált eredményeket használók és az erdészeti igazgatás közötti kapcsolatot stabilizálta. **(Erre lásd az 1. és a 2. táblázatot.)**

Amint az Debrecenre vonatkozó alábbi esettanulmányból is kitűnik majd, a kommodifikáció, az infrastruktúra nyomán kiépülő fizikai hálózatoktól és az értékszámítás módjától. Az OEE az 1870-es évektől folyamatosan tette közzé felhívásait, amelyek az ide tartozó műszaki és matematikai kérdésekre vonatkoztak. Ez a tevékenység ugyan csak a Deák Ferenc Alapítvány létrejöttével, 1876 után kapott intézményes kereteket, de az OEE munkájának köszönhetően megjelent munkák sora már ezt megelőzően is tekintélyes volt. Lázár Jakab fentebb már említett munkáján kívül például Illés Nándor *Erdőtenyésztéstan* (1871), Divald Adolf-Wágner Károly *Erdészeti segédtablák*, Fekete Lajos-Illés Nándor *A közerdész* (1873), Hoffmann Sándor *Szaktanptár*, valamint Bedő Albert *Erdőőrje* is az 1870-es évek első felében jelent meg. A Divald-Wágner-féle német-magyar szótár jelentőségét aligha lehet eltúlozni. A későbbi könyvkiadó tevékenységben központi szerephez kerülő Deák Ferenc Alapítvány kiemelkedő és egyedülálló az OEE életében. Ezen alapítványnak köszönhető például Vadas Jenő *Erdőműveléstana*, Sobó Jenő erdei építészeti tankönyve és Fekete Lajos több műve is. A pályadíjak révén a Deák Ferenc Alapítvány az egyesület tudományos napirendre gyakorolt hatását növelte tovább. Ez összességében fontos lépés volt afelé, hogy a századforduló utáni évekre a magyar erdészet világszínvonalú innovációra is képes szakmai

közeggé alakuljon. Ez utóbbira fentebb már láttunk példát, a fejezet záró szakaszaiban pedig még vissza is térünk erre az aspektusra.

Nem kevésbé fontos összefüggés, hogy a faanyag és az erdők egyre erőteljesebb kommodifikálódása kölcsönhatásban állt egyes peremterületekkel, illetve az újonnan bekebelezett területek birodalmon belüli helyzetével. Habár a kölcsönhatás kontúrjait Iva Lucic és Nagy Botond kutatásai alapján már le lehet írni, ezeket a folyamatok további vizsgálatokat érdemelnek. Utóbbi kutató közvetlen kapcsolatot talált Magyarország és egyben a birodalom délkeleti határszakaszának stabilitása és instabilitása, valamint az erdőterületekkel kapcsolatos ügyletek között, ráadásul világos kronológiát is kimutatott e tekintetben. A Románia és Magyarország közötti vámháborút követően, 1883-tól a magyar állam már nem a magántulajdon sérthetetlenségét, hanem a határvonalak kikezdetlenségét tekintette fő céljának. Ez azt is jelentette, hogy megnyílt az út a magánvállalatok romániai terjeszkedése előtt, illetve átvehettek már a határ túloldalán létező infrastruktúrát is. Mindkét lehetőség igényelte és vonzotta a tőkét a határmenti régióba.⁹⁷ Iva Lucic azt hangsúlyozza, hogy a jogi viszonyokban 1878 és 1908 sem hozott drasztikus törést, a korábbi oszmán időszak jogosultságai és jogi intézményei jelentős részben megmaradtak.⁹⁸ 1966-ban Király Pál ezzel együtt arra figyelmeztetett, hogy Bosznia alapvető gazdasági hatást gyakorolt a magyar erdőgazdaság kilátásaira, tehát nem is szabad ezt a változást alulértékelnünk: *„A nagy boszniai fakitermelések ugyanis a Földközi-tengeri piacokon erős versenyt támasztottak a magyar fatermékeknek és az alacsonyabb szállítási költségek miatt kiszorítással fenyegették, sőt már a dunántúli termeléseket is veszélyeztették. Egyelőre a puhafa termelés volt az uralkodó, de várható volt a nagy bükk területek megnyitása is a tenger felé. Elképzelhető, hogy milyen veszélyt jelentett ez a kárpáti bükkfa termelésre nézve.”*⁹⁹ A boszniai fa egyes választékok piacára kifejtett hatása és a hely viszonyok közötti kapcsolatot további kutatásnak kell feltárnia.

II.3. Nemzetiségi kérdés és erdészeti igazgatás

Az ún. „New Imperial History” keretein belül dolgozva Pieter Judson és Tara Zahra az utóbbi évtizedben amellet sorakoztatnak fel érveket, hogy az etnikai különbségeknek sokkal kevésbé volt politikai súlyuk, mint azt a régió jelenlegi nacionalizmusaiból kiindulva gondolnánk. Ugyanakkor a magyar kisebbségkutatás egyik vezető szaktekintélye, Bárdi Nándor egyik könyvét azzal kezdi, hogy a diszkriminációt a reálpolitika 20. században mintegy magától

⁹⁷ Nagy 2013 és Nagy 2021.

⁹⁸ Egyelőre nem hivatkozható kézirat.

⁹⁹ Király 1966: 90.

értetődő kivételének tekinti: *„Egy szintig lehet együttműködésről beszélni, de a pozícióharcban már a nemzeti, etnikai törésvonal felülírja ezt, mert hatalmi kérdésről van szó. [...] a „mi” és az „ők” egyenlőtlen hatalmi viszonyban léteznek. Ezért is társadalomtörténeti jelenségnek gondolom kisebbségi helyzetben a nemzeti mivoltot.”*¹⁰⁰

A Bedő Albert értelmezésében a közgazdasági érdek maga a nemzetgazdaság: az erdészet feladatát egyszerre látta a talaj termőképességének növelésében és a magyar állam érdekeinek szolgálatában. A Leírás c. könyv szövegében a „magyar állam” és a „magyar birodalom” kifejezések szinonimaként szerepelnek. Ezzel a szerző nem egy „színmagyar” Kárpát-medence képét festi meg. A korabeli Magyar Királyság mint állam egységét az etnikumok közötti kapcsolatok intenzitásának növelésével látta fenntarthatónak, s ebben a keretben helyezte el az erdészetet. A millenniumi év tiszteletére elmondott beszédében Bedő úgy látta, hogy az erdészek azok, akik a magyar birodalom egyben tartásáért a legtöbbet tudnak tenni, hiszen ők jelentős részben nem magyar etnikum által lakott területeken dolgoznak.¹⁰¹

A századfordulós publicisztikai viták kapcsán látótérbe kerül az egyesület Magyar Királyság határterületeivel kapcsolatos szerepe. A közelmúltban Eszik Veronika mutatott rá, hogy a horvát tengerpart hegyvidéki része kapcsán az Erdészeti Lapokban a 19. század végén egyre gyakrabban feltűnő kopárfásítás kérdése szoros összefüggésben állt a táj nemzetiesítésével: *„A súlyos lokális konfliktusok ellenére a Karszt civilizálására tett magyar állami erőfeszítések igen jelentősek voltak. A munka tétjei túlmutattak a termőterület megnövelésén: a földrajztudományi diskurzus csakúgy, mint az erdészeti szövegek, hozzájárultak a Karsztvidék olyan területként való megkonstruálásához, amelyen a magyarság civilizáló hivatást teljesít, amely még barbár ugyan, de amely a magyarság technikai-tudományos kompetenciájának, természetátalakító potenciáljának ékes bizonyítékává válhat.”*¹⁰² 1867 után az erdészeti, vagyis a magyar állami jelenlét már csak azért is jelentősebbé vált a határterületeken, mivel a kincstári erdők főként a Délvidéken és a Keleti-Kárpátokban helyezkedtek el.

Kérdés azonban, hogy az erdőigazgatás mennyire mérlegelt etnikai viszonyokat az erdőhasználattal kapcsolatos döntések során, illetve, hogy a kihágásnak minősített esetek mennyiben eredtek az erdőterületek közelében élő nem magyar lakosság erdőkről és erdőhasználatról vallott sajátos, az igazgatástól eltérő elképzeléseiről. Az agrárgazdasági változások által országos és regionális szinten keltett feszültségekről és ennek esetleges etnikai-

¹⁰⁰ Bárdi 2018: 156-157.

¹⁰¹ Bedő 1896b: 5-6.

¹⁰² Eszik Veronika: A horvát-magyar tenger mellék mint nemzetiesített táj. Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához, Korall, 16 (2015), 62. 75-95.

kulturális színezetéről indirekt módon tájékoztatnak az erdők jogosulatlanok ítélt használatával kapcsolatos ügyek összesítései. A Bedő Albert monumentális 1896-os munkájának erdészeti kihágásokat összegző táblázata erdőigazgatási adminisztráció kiépülése és az erdőtörvény lokális, hibrid tájképekre gyakorolt hatása által előidézett konfliktusok lenyomata. A táblázat csak a vármegyék feléről tartalmaz adatokat, s nem áll rendelkezésre járási vagy települési szintű bontás, azonban az alább elemzett regionális viszonyok perspektívába helyezéséhez így is értékes forrás. A Bedő táblázatában szereplő 32 vármegye közül az 1910-es adatok alapján 16-ban többségben volt a nem magyar etnikumú lakosság, míg hatban arányuk 30% és 50% közé esett. Az 1885 és 1894 közötti éves, vármegyei szintű számadatokat feltüntető táblázatból először a trendek hiánya tűnik ki. Egyedül az esetszámok növekedése jellemzi -egy kivételével- minden adatot szolgáltató vármegye adatsorát, ennek mértéke azonban nagyban eltér, s jelentős hullámvölgyek is vannak. Az évenkénti esetek számában tapasztalható sokszoros különbségeket több tényező okozhatja. Az egyszerű földrajzi logika nem magyarázza az eltéréseket. Az egyes vármegyék kihágási eseteinek adatsorainak abszolút értékei között meglevő sokszoros eltérések azt jelzik, hogy nagy különbségek voltak a kihágási esetek megítélésében és a felderítésre fordított erőforrások tekintetében is. Az erdészeti igazgatás tehát korántsem volt olyan egységes és homogén, mint amilyennek gondolhatnánk. Az adatok alapján az nem jelenthető ki, hogy a kihágási ügyek a nem-magyar nemzetiségű lakosságot hátrányosabban érintették volna, mint a magyarokat. Ezen kérdés alaposabb megválaszolására az etnikailag magyar, de hegyvidéki, vagyis például székelyföldi területekről szóló adatokra lenne szükség, amelyek nem állnak rendelkezésre megfelelő egyenletességgel. **(A kihágások eloszlására lásd a 3-8. diagramokat)**

Az ország földrajzi, közigazgatási és társadalmi peremvidéke kapcsán a 19. és 20. század fordulójának politikai napirendjén, és azon belül az OEE napirendjén is, egyre nagyobb súllyal szerepelt a kivándorlás kérdése, amely elsősorban a felvidéki megyéket érintette. A kérdésfelvetés erdészet, állam helyi lakosság, s az egyesületi érdekvédelem viszonyát konfliktusosnak tételezte. A Sárosvármegyei Gazdasági Egylet mezőgazdasági (korabeli szóhasználat: földművelésügyi) minisztériumhoz intézett felterjesztésében azt fogalmazta meg, hogy: *„Az erdőgazdaság a legeltetés okszerűtlen korlátozása által hegyvidéki népünk állattenyésztését oly mértékben akadályozza, hogy e nép kivándorolni kénytelen.”* A történeti kutatás rámutatott, hogy a kivándorlás valóban Sáros vármegyét érintette a legmélyebben.¹⁰³ A Sárosvármegyei Gazdasági Egylet az állam növekvő jelenlétét, különösképpen a véderdő kijelölésének jogosultságát károsnak ítélte a helyi életfeltételek szempontjából. Az OEE, az

¹⁰³ Baba 2015: 28. és Bodovics 2019.

Erdészeti Lapok 1902. évi 1. számában közölt válasza rávilágít a korabeli magyar gazdasági és jogi viszonyok alapvető problémáira, s a lehetséges egyesületi szerepekre is. Amint Fekete Lajos fogalmazott a választmányi ülésen: „*[Szerencsés dolog, hogy] a Sárosvármegyei Gazdasági Egylet megtámadott bennünket, mert ezáltal módot nyújtott arra, hogy az erdészet megvédelmezhesse magát, valamint az erdőgazdaság érdekében hozott törvényeket. Ezeknek a törvényeknek — a mint arra az előterjesztett javaslat igen helyesen mutat rá — az volt a sarkalatos pontja, hogy a törvények végrehajtása útján azok a károk és bajok, a melyeket a mezőgazdaság okozott, helyrehozassanak és orvosoltassanak.*”¹⁰⁴ Az OEE választmánya Illés Nándort bízta meg azzal, hogy folytasson vizsgálatot, és ennek tükrében írja meg a válaszlevelet. Ez utóbbit végül 1901 végén Illés Nándor, Bund Károly és Szönyey István jegyezték.¹⁰⁵ Az egyesület úgy ítélte meg, hogy az alapvető problémát az úrbéri területek parcellázása okozta, amelynek során a parasztek teheneinek rendelkezésére álló legelő területe csökkent, és – az egyenlőtlen hatalmi viszonyokból következően – a legelők minősége is romlott. További átfogó probléma volt az istállózó állattartás hiánya, s az is, hogy a parasztek a faluhoz közelebb eső, de már keményre taposott területeket preferálták. Az egyesület érvelése szerint az 1879-es erdőtörvény a legeltetés iránt érzékeny volt, hiszen a kopárosok erdősítését csak akkor írta elő, ha az omlások megakadályozása miatt szükséges. Az egyesület válasza hangsúlyozta azokat a jogorvoslati lehetőségeket is, amelyek az üzemtervek elkészítése kapcsán és egyes konkrét esetek kapcsán rendelkezésre állnak.

A legelőerdő mibenléte kapcsán a hazai erdészet, illetve az OEE lapjában megfogalmazott álláspontok korántsem voltak egységesek. Abban egyetértés volt, hogy a legelő-erdő magyar sajátosság, amely a viszonylagos elmaradottságból következő kompromisszum. A legelőerdő-vitának az is lendületet adott, hogy a századforduló nagy fejlesztéspolitikai programja, az ún. Székely Akció keretében számos erdész szerzett újabb tapasztalatokat rétek és legelők kialakításával kapcsolatban.¹⁰⁶ A kérdésre a következő alfejezetben még visszatérek. Itt zárásként azt érdemes kiemelni, hogy a legelőerdő-vita az egyik olyan történet, amelynek során a 19-20. század fordulóján a magyarországi erdész szakma magyar szaknyelven megfogalmazott önálló tudományos eredményeivel jelentkezett a nemzetközi szakmai közeg felé. A tájhasználati forma mibenlétére és helyes formájára vonatkozó több évtizedes vita során jelentkezett az a kérdés, hogy vajon találhatók-e modellként, vagy viszonyítási pontként használható párhuzamok Európa más részein. E tekintetben a konszenzus afelé hajlott, hogy sajátos magyarországi eredményről van szó.

¹⁰⁴ Erdészeti Lapok 1902. 88.

¹⁰⁵ Erdészeti Lapok 1902. 73-88.

¹⁰⁶ Balaton 2006: 29.

Olyannyira, hogy egy fiatal erdőmérnök, a disszertációban hamarosan Szatmár megyében szemünk elé kerülő, Márton Sándor Erdőbénye környékére vonatkozó legelőerdő üzemterve a párizsi világkiállítás magyar pavilonjába is bekerült. Ez önmagában sem volt kis dolog, hiszen a korabeli Magyarország kiemelt propagandaszerepet szánt a részvételnek, amire nem csak költségvetési sorok, de külön törvény is vonatkozott. Az erdőgazdaság ráadásul látványos makettek, optikai megoldások és Bedő díszes térképével a középpontban a pavilon sikeres, sokat díjazott részei közé tartozott.¹⁰⁷ A legelőerdő esetében a perifériák problémái és konfliktusai tehát nemzeti reprezentáció eszközövé transzformálódtak.

II.4. Összegzés

Arvid Nelson a 19. század második felében a mai Németország területére jellemző erdőgazdálkodást összeköti a politikátörténet és az ipari modernizáció együttállásával: *„This ecological revolution foreshadowed both the Industrial Revolution and the creation of the German empire in 1871: thickets, groves, and coppices gave way to the modern industrial forest just as the myriad of small polities gave way to the unified German state of the Wilhelmine Empire....”*²⁶

A Habsburg Birodalom keleti felében nem volt ilyen direkt kapcsolat az erdei tájkép változása és a politikai változások, tehát például a 18. század második felében kezdődő központosítási törekvések, az 1849-es szabadságharc, az ezt követő centralizáció, majd a kiegyezés és az erdők képe és kommodifikációja között, de ez nem jelenti azt, hogy semmilyen összefüggés ne lett volna.

Birodalmiság és tudástermelés kapcsolatát Magyarország és a professzionális erdőszet felől szemlélve először is az tűnik ki, hogy a gyarmatosítás korában globálisan formálódó, de közvetlenül a német területek felől érkező tudás recepciója több csatornán is zajlott, illetve ez a recepció már korábban létező, írott szabályozáson alapuló erdőgazdálkodási hagyománnyal is találkozott.

Az oktatási intézményeken kívül az Országos Erdészeti Egyesület játszott kulcsszerepet az erdőszet magyarországi professzionalizációjában. Az egyesület tevékenysége leginkább a magyar erdőszeti szaknyelv megalkotásán és a fatermékekre és piacokra vonatkozó információk országos terjesztése miatt volt jelentős. A szaknyelv megteremtésének igénye jól illeszkedett a magyar nemzetépítő nacionalizmus főáramához, irányához, így fontos szerepe volt abban, hogy az egyesület befolyásos szereplővé vált. Ugyanakkor a század végére a magyar nyelvű

¹⁰⁷ A munka címe: „Az erdőbényei nemesi és volt úrbéres közbirtokosság közösben kezelt legelőerdejének rendszeres gazdasági üzemterve és térképe.” volt. Lásd Oroszi 2005: 275. lábjegyzet. A világkiállításon elért sikreikről és az erdőgazdaság helyéről lásd Gajdos 1995, Gál 2009.

tudományosság eljutott arra a szintre, hogy hozzá tudott járulni az intézményeit tekintve is egyre globálisabb erdészeti tudástermeléshez. A kommodifikáció terén még összetettebb folyamatokkal találkoztunk. A regionális árak országosan ismertté válása elősegítette, hogy az erdőgazdaság terén is egyre hangsúlyosabbá váljon a nemzetgazdaság gondolata. Ugyanakkor a folyamat eredményeként a magyar erdők a korábnál fontosabb szerepet játszhattak a birodalmon belüli kereskedelemben, a külföldi tőke áramlásában, illetve az erdők szerepet játszottak a határvonalak megszilárdításában is.

A magyar erdészet szakmai vitái közül – ciszlajtániai szakmai közbeszédétől eltérően – nem az erdők klimatikus hatása, hanem a legelőerdők létjogosultságának kérdése emelkedett ki. A legelőerdő mibenlétével és fenntarthatóságával kapcsolatos több évtizedes bizonytalanság jelzi, hogy a nemzetállami keretekre épülő modernitás posztkoloniális szemléletű kritikája felhívja a figyelmet arra, hogy a tudományos-mérnöki szakértelem modernkori, az úgynevezett nyugati világban kialakult formái nem biztosították a környezet és a jelenségek átalakításának mechanikussá és pontosan kivitelezhetővé válását.¹¹

Ez a speciális tájhasználati forma azonban nem volt annyira *hungaricum*, mint amennyire elsőre tűnhet. Egyrészt a legelőkérdés ugyanakkor a világ számos pontján megjelenő akut probléma volt. A legeltető, nem teljesen helyhez kötött gazdálkodási módok létét a gyarmati kormányzatok az erózió és a társadalmi problémák legfőbb okai között tartották számon. A feudális területhasználati jogok megszüntetése nyomán 1849-től mindkét birodalomfélben fontossá lett.

A 19. század első felében a kiformalódó professzionális erdészet tudásbeli alapjait Magyarországon is a német területeken kanonizált tudáscsomag recepciója adta, s a 19-20. század fordulójára megmutatkoztak a visszacsatolás csatornái is. A transzformációk sora azonban jóval tanulságosabb történet, mint az a körülmény, hogy létezett ilyen kölcsönhatás.

II.2. Erdők, legelők és társadalom Szatmár vármegye keleti területein 1880–1919

II.2.1. Miért releváns Szatmár vármegye az antropocén korszak tanulmányozásához?

Az esettanulmánnyal az a célom, hogy az antropocén korszak formálódásának egyik legfontosabb tényezőjét, az erdők és a mezőgazdasági tevékenység kapcsolatában a 19–20. század fordulóján bekövetkezett változásokat vizsgáljam. Ehhez az egykori Szatmár vármegye korabeli, erdősültnek tekinthető területeit veszem alapul.

A ma jelentős részben a romániai Máramaros megyéhez tartozó régió, vagyis a Szatmárnémetitől keletre és északkeletre, Nagybányától nyugatra és északnyugatra fekvő, a 20. század elején Erdőd, Nagysomkút, Avasfelsőfalu, Szinyérváralja járásközpontokhoz tartozó területek az elmúlt 500 évben többször is a nemesfémbányászat színterei voltak. Tehát látványos antropocén tájtörténetet hordoznak. Ennek legjelentősebb lenyomatai a 2000-es tiszai ciánszennyezés katasztrófája és a Verespatak település mellett újrainyitni tervezett bánya körüli több évtizedes küzdelem. Megfogalmazható tehát az a hipotézis, hogy a térség *resource frontier*, vagyis, illeszkedik Redclift fent említett modelljébe. Az utóbbi évek Szatmárral foglalkozó szakirodalmi indokoltta teszi ezt a hipotézist. Robert Nemes a 19. századi Északkelet-Magyarországról szóló, Szatmár megyét több fejezetben is tárgyaló monográfiájában így ír: „Az északkeleti országrész közel áll az alaktalan nem-hely azon fogalmához, amelyet Kate Brown történész a lengyel-ukrán határvidékkel kapcsolatban használ: egy olyan régióról van szó, amelynek nincs jelentős politikai vagy gazdasági súlya. Számos más Európa periferiáján található régióhoz hasonlóan, Északkelet-Magyarország meghatározó jellemzői a távoliség, a szegénység és a kulturális sokszínűség volt.” (A szerző fordítása.)¹⁰⁸ Anders Blomquist monográfiája ezt a meghatározást azzal bővíti, hogy a relatív depriváció szorosan összefüggött az etnikai alapú politikai döntésekkel: „A becslések azt mutatják, hogy a Tiszától keletre fekvő megyék, így Szatmár vármegye gazdasági fejlettsége nagyjából az országos átlag 80%-a lehetett. Szatmár vármegye nyugati, etnikailag magyarok által dominált része a modernizáció kezdeti szakaszában járt, míg a keleti rész még a hagyományos állapotban volt... a fejlettség és a magyarok aránya között egybeesés volt, még ha a terület északi és déli peremén voltak is ez alól kivételek.” (A szerző fordítása.)¹⁰⁹ Nagy

¹⁰⁸ Nemes 2016: 6.

¹⁰⁹ Blomquist 2014: 153.

Botond egy másik, a 20. század elején válságövezetként kezelt régióra, az 1919 előtti román-magyar határon fekvő Háromszékre vonatkozó kutatásai arra figyelmeztetnek, hogy a periféria válsága és a kapcsolódó fejlesztéspolitika a századfordulón diskurzus is volt, amely jelentős részben elfedhette, illetve túlharsoghatta a tényleges helyi szintű gazdasági kezdeményezőkészséget.¹¹⁰ Az itt vizsgált terület korabeli helyzetének értékeléséhez azonban a korabeli narratívától független adatsor is rendelkezésre áll. Demeter Gábor, Szilágyi Zsolt és a GISTa projektben részt vevő kutatótársaik 27 tényezőt figyelembe vevő modelljében ugyanis a régiók narratív profilja nem is szerepelt a vizsgált tényezők között (A térképeket kísérő szöveges elemzés természetesen reagált a korábbi álláspontokra.). Az elkészült atlasz arra jutott, hogy a korabeli Magyarországon 1910-ben Szatmárnémeti környékén volt az egyik legélesebben kirajzolódó fejlettségi lejtő.¹¹¹ Ez volt azon térségek egyike, ahol világosan megmutatkozott, hogy az ország belsőbb területeinek és külső, több száz kilométeres sávja között jelentős fejlettségbeli különbség volt.

A GISTa kutatócsoport eredményei jelentős részben az etnikai, valamint a más mutatók alapján rögzíthető határok kapcsolatáról szólnak, illetve a Trianon-diskurzushoz szolgáltatnak váratlan tartalmú adatbázist és kérdéseket. Ez a látószög, valamint a térséggel foglalkozó angol nyelvű monográfiák látásmódja is aláhúzza, hogy a nyomokban a jelenben is meglevő etnikai sokszínűség nyomán Szatmár megye keleti része igazi közép-európai és kárpát-medencei terep is, amely így reflektorfénybe helyezheti az antropocén regionális jellemzőit, sajátosságait. Szatmár megye ugyanis, bármekkora területet értünk is a név alatt, a 17. és 20. század között sokrétű demográfiai átrendeződés színtere volt. Ez utóbbi történethez egyszerre kötődnek a kulturális sokszínűség formái, s olyan véres események, mint az 1849-ben etnikai tisztogatás jelleget öltő harcok, az 1920 utáni, időnként intenzív betelepítések, majd az 1944-ig itt élő zsidóság felszámolása.

Ezen a ponton azonban érdemes tisztázni, hogy a 19. század végén és a 20. század elején vonatkoztak-e Szatmár vármegyére, a speciálisan Erdélyre szabott jogi kivételek és szabályok. Pál Judit kutatásaira támaszkodva Veress Emőd jogtörténeti összefoglalójában ugyanis egyrészt azt állapította meg, hogy 1867-ben az erdélyi magyar elitnek nem volt pontos koncepciója arról, hogy miként is kellene a második uniót megvalósítani, s milyen válaszokat lehet adni a felmerülő politikai és tulajdonjogi érdekellentétekre. S ami még a mi szempontunkból ennél is fontosabb: *„[Az uniót kimondó] törvény számolt Erdély hosszú különállásának gyakorlati következményeivel, és nem kívánta a korábbi magyarországi jogszabályokat mechanikusan kiterjeszteni a Király-hágón túlra, annál is inkább, mivel az egész jogrendszer korszerűsítése*

¹¹⁰ Nagy 2017: 29.

¹¹¹ Demeter – Szulyovszky (szerk.) 2018: 185.

napirenden levő feladatnak számított, s nem akartak újabb ideiglenességet teremteni.”¹¹² Ez utóbbi éppen a magánjog területére volt a leginkább érvényes. Így például a földbirtok viszonyokkal kapcsolatos egyik fontos változás, az 1908-as új tagosítási jogszabályok alkalmazhatósága szempontjából meghatározó volt, hogy a korabeli jogalkotó erdélyi jellegűnek tekintett-e egy adott régiót, s e tekintetben különbség lehetett vármegyéken belül is. Ha elsőre egyértelműnek is tűnik, hogy közigazgatásilag Szatmárt Erdélyen kívülnek tekintjük, ez nem egészen helytálló. A 19–20. század fordulóján Szatmár vármegyéhez tartozó területek közül az akkori vármegye déli-délkeleti részében található történeti régió, a Kővárvidék települései szerepeltek ugyanis az erdélyi úrbérrendezésre tett kísérlet dokumentációjában, a *Conscriptio Czirakianában*,¹¹³ és az 1867 utáni jogi szabályok szintén Erdélyhez sorolták a területet. Ez abban mutatkozott meg, hogy az 1871. évi LIII. tc-t felváltó, a tagosítási eljárás megindítását drasztikusan megkönnyítő 1908. évi XXXIX. tc. az ide, lényegében a Nagysomkúti járásba tartozó településekre nem volt érvényes, míg Szatmár vármegye többi területére igen.

A vármegye közigazgatási beosztásának 1910-es állapotát tükrözi az alábbi térképábrázolás
(Ide lásd az 1. és 2. térképet)

Domborzati viszonyok tekintetében Szatmár vármegye domborzati térképe két jellemzőt tesz világossá. Egyrészt azt, hogy az Ecsedi-láp a korszakban a vármegye meghatározó földrajzi tere volt, azonban kívül esik a vizsgált területen. Másrészt, a tengerszint feletti magasság szempontjából igen nagy a különbség a nyugati és a keleti területek között.

Jelen tanulmány tehát a vármegye keleti felének erdőgazdálkodással összefüggő 19. század végi és 20. század eleji, levéltárban fellelhető forrásait rendszerezve teszi fel a kérdést, hogy az itt megfigyelt jelenségek mit mondanak el az antropocén korszak formálásában jelentős tényezőkről és azok Kárpát-medencei sajátosságairól. Ezt a problémakört az erdőterülettel kapcsolatos jogosultságok és a legelőhiány, valamint az ezekre adott helyi közösségi és igazgatási válaszok alakulásán keresztül közelítem meg.

¹¹² Veress 2018: 285.

¹¹³ Lásd Trócsányi 1966.

II.2.2. Felütés: egy hivatalos levél 1919-ből

A Szatmár megye délkeleti részén fekvő Alsóhuta (szinyérváraljai járás, románul: Iegheriște) Román Nemzeti Bizottságának elnöke, Ioan Hunyadi 1919. május 26-án panasszal fordult a vármegyei főispáni hivatalhoz, amelyben korlátlan jogot kért arra, hogy a község határában lévő erdőben a községi lakosok szarvasmarháit legelhessenek. Ezt a kérést a magyar honvédség háborús rekvirálása mellett azzal indokolta, hogy 1400 katasztrális hold erdő jogtalanul került elcsatolásra határukából egy magánbirtok, gróf Károlyi Lajos hitbizománya számára. A nemzeti bizottság másik kérése a faárakra vonatkozott: *„Pl. egy méter másodosztályú fájért (sic!), melynek csinálása 8 K-ba került 48K-ért adják. Így nem vagyunk abban a helyzetben, hogy pénzért melegedhessünk. Így magától értetődik, hogy a szegény nép lopásra van kényszerítve. Egy méter másodosztályú fáért elég volna 20-25 Korona.”*¹¹⁴ Az ügy a nagykárolyi állami erdőhivatalhoz, majd a felettes szervhez, a debreceni erdőfelügyelőséghez került véleményezésre. A hivatalok azt állapították meg, hogy üzemterv alapján működő magánbirtokra vonatkozó legeltetési jogot ők nem adhatnak, azt a birtokosnak kell kérnie a vármegyei közigazgatási bizottságtól, míg jogtalan határfoglalás esetén a bíróság az illetékes.¹¹⁵ Az 1919 augusztusának végén Alsóhutára küldött válasszal az ügy nem zárult le. Október végén a Román Királyság Nagybányai Regionális Erdőhivatalának fejlécével a szatmári alispánnak címzett levélben a román illetékes elkérte a vonatkozó iratokat, hogy a hivatal dönthessen, illetve megkérdőjelezte, hogy a debreceni erdőfelügyelőségnek hatásköre lett volna a kérdés eldöntésére.¹¹⁶ A dosszié legkésőbbi, 1920. decemberi iratai alapján a nagybányai erdőhivatal elindította a legelő és erdőkihasítás folyamatát, amelynek keretében a tervek szerint 2000 hektár erdőt osztottak volna szét.¹¹⁷ Az alsóhutaiak kérelmének egyik mellékmondata világossá tette, hogy sérelmük szóvá tételét a hatalmi viszonyok megváltozásával kapcsolatos várakozás is motiválta: *„Mivel az említett erdő a tulajdonunk volt s lehetséges, hogy ismét az lesz, azt óhajtjuk, hogy a legeltetés lehetősége legeltetési díj nélkül legyen...”*¹¹⁸ A nagykárolyi erdőhivatal és a debreceni erdőfelügyelőség véleménye ezt az aspektust és a magyar katonaság által okozott károk említését is figyelmen kívül hagyta.

Az alsóhutai volt úrbéresek közösségének petíciója tehát arról tájékoztatta a magyar állami hatóságot, hogy a közösség de facto felmondta az addigi gyakorlatot, s egy új hatalmi-

¹¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára Szatmár megye alispánjának iratai, igazgatási iratok IV. 757.b. 69.d. 305a/1919.

¹¹⁵ MNL SzSzBML IV.757.b. 69.d. 1041/1919.

¹¹⁶ MNL SzSzBML IV.757.b. 69.d. 389/1920.

¹¹⁷ MNL SzSzBML IV.757.b. 69.d. 675/1920.

¹¹⁸ MNL SzSzBML IV.757.b. 69.d. 305a/1919.

uralmi viszonyok között megvalósítandó, számukra kedvező területhasználati-birtokjogi átrendezésben bízva érvénytelennek mondta ki a táj- és földhasználatra vonatkozó, 1919 januárja előtt érvényes hierarchikus rendet.

Melyek voltak a felmondott szabályok, hogyan értelmezhetjük az azok igazságtalanságáról szóló állításokat, s vajon milyen jogviszonyok és események állnak a felhozott sérelmi elemek mögött?

II.2.3. A jogosultságok változása és a helyi tájképfarmáló gyakorlatok közötti kapcsolat

Ioan Hunyadi a közösség nevében írt beadványa alapvetően két konfliktusra utal. Egyfelől arra, hogy a Károlyi-család uradalma a volt úrbéres közösség kárára és a jogilag érvényes megegyezést felrúgva kerített el és használt területeket. Másrészt, arra, hogy a tűzifa, a korábbi helyzettel ellentétben, árucikké vált, amelyet pénzért kellett megvásárolni. Jelen tanulmányban csak az első probléma kontextualizálásra vállalkozok.

Az Alsóhuta és a Károlyi-család közötti, az úrbéres jogi kapcsolatot megszüntető szerződés szövegére eddig nem sikerült rátalálnom. Ennek elsősorban az az oka, hogy a kutatás kezdetén, 2017 őszén, a Román Állami Levéltári kolozsvári megyei központjában egyes állagok, közte a régióban döntő jelentőséggel bíró Károlyi, Teleki és Vécsey család fondjai is, kutathatatlan állapotba kerültek. 2000-ben az érintett magyarországi és romániai levéltárak közös erőfeszítéseként kiadott levéltári jegyzék szerint a szinyérváraljai járás településeinek úrbéri szerződésai egy külön fondban megvannak ugyan, ezt azonban az eddigi kutatások alkalmával a levéltár munkatársainak segítőkészsége mellett sem sikerült megtalálni.¹¹⁹ A különböző erdőigazgatási szintek által keletkeztetett dokumentumok azonban lehetővé teszik, hogy feltárjuk az alsóhutai ügy kontextusát.

Módszer tekintetében a feladat lényege abban állt, hogy összekapcsoljam a 19. század végi és a 20. század eleji felmérések nyomán a terület erdőiről és legelőiről rendelkezésre álló statisztikai adatsorokat azokkal az esetekkel, amelyeket az egykori Szatmár vármegye – jelenleg számos intézményben, szükségszerűen töredékesen fennmaradt – levéltárának erdészeti szempontú kutatása során találtam 2018-ban és 2019-ben. A korszak adatsorai közül a Bedő Albert által szerkesztett 1885-ben kiadott *A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása*, ennek ugyancsak Bedő nevéhez köthető, még nagyobb szabású és

¹¹⁹ Kiss – Henzsel – Şerdan 2000.

látványos térképpel is kibővített 1896-ban megjelent második kiadása és az 1895-ös mezőgazdasági statisztikai felmérés eredményeit összegző kiadvány első kötetének adatsorait, valamint Ferentzy Lajos *Szatmár vármegye erdőgazdaságának leírása* címmel a Szatmár vármegyei Gazdasági Egyesület által 1911-ben kiadott munkájának táblázatait használtam.

II.2.3.1. A tájatalakítás kerete: profit-orientált mezőgazdaság vs. „közhelyek” (*commons*) rendszere

Amint a bevezetőben körvonalaztam, a legelőhiányra vonatkozó korabeli közhangulatot a tájhasználat történetének keretében kell elhelyeznünk. Az agrártörténeti és gazdaságtörténeti szakirodalomból ismert, hogy a tájatalakítással kapcsolatos intézkedéseket, így a legelőterület zsugorodását és az ármentesítést is alapvetően befolyásolta a 19. századi végi gabonakonjunktúra.¹²⁰ Amint a kataszteri felméréseket összegző 1910-ben kiadott pénzügyminisztériumi összegzés fogalmaz: *„Itt mindjárt szembeötlő a szántóföld művelési ág területének nagymérvű szaporodása, a mi a szőlő, erdő és nádas művelési ágak területének, valamint a terméketlen terület jelentékeny apadásának következménye. A legelő és erdőterület apadását a legelők és erdők felosztása, a nádas és terméketlen terület apadását a nagymérvű vízszabályozások idézték elő. Ezek közigazdasági szempontból öröndetes jelenségek, mert belterjesebb gazdálkodás következményei...”*¹²¹ Ugyanez a jelentés azonban néhány oldallal később figyelmeztet arra, amit legutóbb Demeter Gábor kutatásai szintén nyilvánvalóvá tettek: ha egy régió kizárólag a szemestermésre specializálja a termelését, az túlságosan nagy világpiacon kitettséget eredményez.¹²² Ezért az állattartás jelentőségét is fenn kellett volna tartani. A pénzügyminisztériumi jelentés az állattartáshoz azonban csak a nagyüzemi gazdálkodást tudta társítani: *„A folyton fejlődő modern közigazdasági élet, az ezzel járó igények és közterhek rohamos szaporodása és a külföldi verseny azonban hovatovább a csekélyebb és bizonytalanabb szemtermés helyébe, a belterjesebb s az állattenyésztésen alapuló és nagyobb s biztosabb jövedelmet hajtó gazdálkodást tette szükségessé. Ez a gazdálkodási mód pedig nagyobb összefüggő s ennél fogva jobban kihasználható területeket igényelvén, kisbirtokos osztályunk idővel azon kényszerhelyzetbe jutott, hogy szétszórtan fekvő apró birtokrészeit birtokrendezések, tagosítások útján nagyobb, összefüggő területű birtoktestté egyesítse.”*¹²³

¹²⁰ Lásd pl. Vörös 1976: 9–152. Orosz 1988., Demeter 2017.

¹²¹ Földadókataszter és... 1910: 33.

¹²² Demeter 2016: 177–189.

¹²³ Földadókataszter és... 1910: 37.

Láthatólag a gazdálkodás és a piac értelmezése ekkorra a profitorientált működésre szűkült. A 20. század elején a szabályalkotók egy része figyelmen kívül hagyta, hogy a „jobbágyfelszabadítás” nyomán végbement elkülönözés egy az állattartást szervesen a gazdaságba kapcsoló, azonban nem a magántulajdonon, hanem jelentős részben a „közhelyek” (*commons*) rendszerén alapuló berendezkedést tett lehetetlenné. A korban is volt olyan szakértő, aki hangot adott ennek. Zilahi Sebess Dénes (1869-1945), aki akkoriban bíró és igazságügyi minisztériumi tisztviselő volt, 1908-ban így írt a tagosítás hatásáról: *„A tagosítás és arányosítás a közhelyek felosztását eredményezte, ez az állattenyésztést tönkre tette. Miféle érdek kívánta itt meg a tagosítást? Kétségen kívül nem forgott fenn semmi gazdasági ok erre...A tagosítást úgy kell tekintünk csak, mint az intenzív mezőgazdasági termelés egyik eszközét, mely azonban csak ott éri el a kívánt hatást, hol a termelés minden más eszköze lehetővé teszi az ipusziális mezőgazdasági termelésre való áttérést.”*¹²⁴

A hivatalos, a modernitás agrártörténeten belüli értelmezését ma is meghatározó látásmód szerint a folyamat legnagyobb hibája éppen az volt, hogy nem segítette jobban a nagyüzemi gazdálkodás kifformálását:

*„Az 1848: IX. tc. a volt úrbéri szolgáltatásokat eltörölvén, a kiscgazdát földjének szabad és korlátlan tulajdonosává tette. Ez önként értőleg a földesúr és a volt úrbéresei között gazdasági különválást eredményezett, a mely különválás az úrbéri állományoknak törvény szerint megfelelő telek és ezzel járó legelő és erdő illetőségek kihalásával, a következő évtized alatt általánosságban megtörtént. Az ekként szabad tulajdonná vált úrbéri telkek, az ország legtöbb részében, a nagy alföldet kivéve, nem képeztek nagyobb összefüggő területeket, hanem rendszerint többfelé szétszórt kisebb-nagyobb földrészletekből állottak. E szétdaraboltságnak okát a kisbirtokos osztálynak abban az általános felfogásában kereshetjük, melynél fogva az igazságossággal csak azt tartja megegyezőnek, ha minden birtokosnak a javából és rosszából is jut osztályrész.”*¹²⁵

Az 1879. évi XXXI., 1880-ban hatályba lépő törvénycikk is ez utóbbi látásmódba illeszkedett. A törvény fő kategóriái a feltétlen és a nem feltétlen erdőtalaj, valamint a tulajdonjogi viszonyok voltak. A talajminőséggel kapcsolatban alkalmazott törvénybeli axióma lényegében gabonában számolt: azt tételezte fel, hogy csak ott kell erdőt fenntartani, ahol nem jövedelmező a mezőgazdálkodás más formája, elsősorban természetesen a gabonatermesztés. Másrészt a törvény az erdőt tőkeként és növekményként, vagyis kommodifikált értéként fogta fel. Ebből kiindulva azt tartotta célszerűnek, hogy az állam a közösségek gazdálkodását tereli a racionalitás irányába, mivel a magántulajdonosok nyilván eleve a gazdasági realitásoknak

¹²⁴ Zilahi Sebess 1908: 176. és 178.

¹²⁵ Földadókataszter és... 1910: 38.

megfelelően gazdálkodnak területeiken. Ezen két alapvetés eredőjeként az erdőtörvény által az erdők és mezőgazdasági területek között éles választóvonalat vont. Az erdei legeltetést az erdőtörvény az erdőben levő csemeték szabályszerű növekedése érdekében általában tiltotta, s csak kivételesen és átmeneti jelleggel engedélyezte.¹²⁶ Ezzel egyben figyelmen kívül hagyta azokat a csemetéket védő eljárásokat, amelyek a legeltetést professzionálisan végző pásztorok számára ismertek voltak.

A valóság ugyanis az volt, hogy az úrbéres keretek között, a 18. században és a 19. század első felében az ország újratelepített részében is újraalakult a közös legeltetés rendszere, és ehhez hozzátartozott az erdei legeltetés gyakorlata is.¹²⁷ Varga Anna, Saláta Dénes és más etnoökológusok kutatásai nyomán világos, hogy a gazdálkodási gyakorlatban és fogalomhasználatban a legelő és az erdő kategóriája nem választható élesen ketté. *„A hagyományos tudáson alapuló legeltetési gyakorlat célja az, hogy a legeltetést a helyi ökológiai feltételekhez igazítsa, miközben az adott tájban megtalálható természeti erőforrásokat hosszú távú fenntarthatóság jegyében igyekszik használni. A hagyományos külterjes legeltetés például a különböző ökológiai jellemzőkkel bíró tájtypusok közötti mobilitáson alapul. Ez számos esetben magában foglalja a zárt erdőkben folytatott legeltetést is.”*¹²⁸ A települések határában tehát nem egyszerűen erdők, legelők és szántóföldek voltak, hanem jóval összetettebb tájformák: fás legelők, legeltetett erdők, patakparti erdősávok és mezővédő erdősávok.

Az 1910-es évekre az erdészeti igazgatás számára egyértelművé vált, hogy az 1879. évi XXXI. tc. logikáját legalább részben meg kell változtatni. A tőkeként felfogott erdőket a magántulajdonosok nem őrizték meg, miközben a legelőhiány folyamatos társadalmi feszültséget, valamint a könnyen erodálódó területek pusztulását eredményezte. Horváth (Hoffmann) Sándor (1850–1922), az állami kezelésbe vett erdőkért felelős minisztériumi osztályvezető a kérdéskört szabályzó 1898-as jogalkotási folyamat egyik kulcsszereplője az 1917-es új erdőtörvény-javaslat indoklását a következőkkel kezdte: *„Azt a kérdést, hogy a magánkézben levő erdőkben, melyek az ország erdőállományának 36.34%-át, tehát több mint egyharmad részét foglalják el 4 684 000 kataszteri hold terjedelemben, nagy általánosságban milyen gazdálkodás folyik, legjobban megvilágítják a rendelkezésre álló statisztikai adatok. Ezek szerint a 100 kataszteri holdnál nagyobb, tehát belterjes gazdálkodásra alkalmasabb magánerdők, amelyeknek együttvéve 2 819 000 kataszteri hold a kiterjedése, csaknem fele részben, 1 286 000 kataszteri hold terjedelemben ki vannak használva, tehát aránytalanul nagyobb mértékben, mint amennyit az okszerű és tartamos erdőgazdaság elvei*

¹²⁶ Bedő 1881. Lásd [Szerző nélkül]

¹²⁷ Lásd Filep 1989., Takács 1989., Orosz 1994.

¹²⁸ Varga et al. 2020: 10.

*megengednek.....elég tekintélyes nagyságú terület, 146 000 kataszteri hold, eme nagyobb birtokokon is immár az elkopárosodás veszélyének van kitéve.*¹²⁹

Erdőtörvény végül a világháború vége előtt nem született, ugyanakkor a paradigmaváltás 1918 folyamán, Kaán Károly államtitkári tevékenysége alatt fontos, a magánerdőkben folyó tevékenységet is állami jóváhagyáshoz kötő rendeletekben mutatkozott meg. Sőt a 6.201/1918 M.E. és a 3.296/1918 M.E. számú kormányrendeletek, valamint a kapcsolódó 143.800/1918. F. M miniszteri rendelet, amelyek az erdőkben zajló fakihasztnálást, valamint a használati mód változtatását minden esetben hatósági engedélyhez kötötték, Kaán Károly igazgatási tevékenységének legfontosabb és legidőtállóbb eredményei közé tartoztak.

A helyi viszonyokat felforgató tájhasználati-jogi átalakulás eredményeként a századfordulót megelőző években az erdészeti igazgatás helyi szinten és a diskurzív térben olyan gyakorisággal és mértékben találkozott a legelőhiányból eredő társadalmi elégedetlenséggel, hogy a kérdés az erdészeti politika egyik legfontosabb elemévé vált.¹³⁰ Ekkorra a professzionális erdészeti szakma válasza a tájhasználat terén kialakítható lokális kompromisszumokról szólt. Zsarolyáni Márton Sándor (1861-1938) azok közé a korban kiemelkedő tudású erdészek közé tartozott, akik a kompromisszum megfogalmazásában fontos szerepet vállaltak. Márton ősi Bihar, Bereg és Szatmár megyékben birtokos családból származott, de neki már csak a Bihar megyei Érkeserű határában voltak birtokrészei. A selmecebányai főiskolán végzett erdőmérnökként, majd az 1890-es évek második felétől – tehát éppen a közbirtokosságokat szabályozó 1898. XIX. tc. kidolgozásának és bevezetésének idején – a nagykárolyi állami erdőhivatal egyik vezető tisztségviselőjeként dolgozott. Márton 1897-ben, ekkor már öt éve főerdészként, tíz éves gyakorlati tapasztalattal és már több, az Erdészeti Lapokban megjelent szakkikkel a háta mögött írt „*A legelő-erdők berendezése, kezelése és hasznosítása: erdő- és gazda-tisztek, valamint erdő- és mező-gazdák számára*” című könyvében¹³¹ a tájat átalakító emberi tevékenységet döntően a talaj állapotán és az adott területből származó jövedelmen keresztül értelmezte. A kötet voltaképpen az Országos Erdészeti Egyesület (OEE) kifejezetten a legelőerdő-kérdés szakmai tisztázására kiírt pályázatán a két díjazott munka egyike volt, amit azonban végül nem az egyesület adott ki, hanem Sátoraljaújhelyen jelent meg. Gyakorlat-orientált elméleti munkásságának lényege, hogy olyan talajbiológiai alapelvekre épített modellt alkotson, amelynek eredményeként az erdészeti szakmai irányelvek alkalmazkodni tudnak a gazdálkodás hegyvidéki igényeihez. Ennek jegyében olyan egyenleteket alkotott, amelyben az adott évben legeltethető terület a

¹²⁹ Horváth (Hoffmann) 1917: 2.

¹³⁰ lásd Oroszi 2005. és Saláta 2017: 12–14.

¹³¹ Márton, zsarolyáni 1897 a.

lehető legnagyobb és legegyszerűsebb kiterjedésű. „*A talajvédelemre nézve (mindig föltétlen erdőtalajt értve) kielégítőnek vehetjük föl azt, hogyha p. o. 80 éves forda mellett 20 évig pihentetjük a talajt s teljes zárlattal védjük, javítjuk, ezután zárlatát 10 évig lassú gyéritéssel 0,8 - 0,7-re, a következő 10 évben pedig 0,5-re (mint átlag zárlatra) szállítjuk le. Ekkor fentmarad még 40 év, a mely idő alatt csak akkor gyéritünk, ha a fák oldalágai idővel annyira összeérnek, hogy a fűnövés kezd satnyulni. Így a kellő védelem sohasem fog hiányozni s a mérsékelt legeltetés sohasem fogja a talajt megtámadni. A legeltetésnek azonban mérsékeltnek kell lenni, ezt hangsúlyoznom kell. Tartsuk meg ezért szabályul azt, hogy a talaj jó karban fog maradni, ha annak föltétlen erdőtalajon egyharmad-egynegyed része, nem föltétlen erdőtalajon vagy kis lejtővel bíró erőteljes feltétlen erdőtalajon egynegyed-egyötöd része, jó minőségű, nem föltétlen erdőtalajon egyhatod-egytizred része sorrendben egymásután nyugalomban marad s ez idő alatt javíttatik, ha továbbá a terület fent kijelölt arányú részén a zárlat 1.0, a többi részen pedig minimálisan 0,4-0,5 leend.*”¹³²

Márton komplett, az erdészeti gondolkodás alapelemeit tömören, de világosan összefoglaló könyvében számos esettípusra alkalmazta a vonatkozó egyenletet, s mindet részletesen levezette és indokolta. A legelőerdő kérdése Márton munkájának megjelenése után még évtizedekig vita és kötetek tárgya volt. A munka forrásértéke abban áll, hogy a szakmai közéletben hangját rendszeresen hallató, és az erdészeti igazgatás helyi színterében döntéseket hozó erdőmérnök látásmódját tükrözi.

II.2.3.2. Érdekek és értelmezések az elkülönözés és az erdőtörvény bevezetése után

Domahidy Sándor 1906-ban írt munkájában az itt vizsgált térséggel kapcsolatban „ősi”, differenciálatlan viszonyokról tudósít, vagyis megerősíti a *commons* rendszerének elterjedtségéről és jelentőségéről elmondottakat. Ugyanakkor nem tudott sem a legelőhiányról, sem a tűzifahiányról: „*Ez a hegyvidék „Avasi bérczek” elnevezés alatt ismeretes. Ez elnevezést a hagyomány szerint onnan kapta, mert már századokkal ezelőtt is avasoknak ismerték a bérczeket borító bükköket és tölgyeseket. Az avasi erdőség 17 község határán terül el és mívelt földeket itt csak a községhez közel eső lapos völgyekben találunk. Ezeket is a régi zsellérek irtogatták és foglalták el a közös területből, s a hosszas használat után elbirtoklás címén lettek tulajdonukká. Mert maga az összterület osztatlan állapotban volt még néhány évtized előtt is a vármegyei földesurak közös tulajdonában. Mezőgazdasági tekintetben a kultúrának itt nyoma*

¹³² Márton, zsarolyáni 1897b: 643.

sem volt, hanem a bérczi erdőség, mint közös tulajdon, a földbirtokosságnak csak marhalegelőként és a sertés-nyájak téli makkoltatása által hozott csekély hasznot. Az őserdők fái is majdnem értéktelenek voltak s csak a hegyvidék lakosainak szolgáltattak tüzelőanyagot."¹³³ Domahidy és a vármegyét leíró kötet más szerzői sem számolnak be az erdők összetételéről és az erdőgazdálkodás nyomán bekövetkező változásokról sem.

A levéltári források azonban azt mutatják, hogy Szatmár vármegye keleti vidékei éppen átalakuláson mentek keresztül, s nagy szükség volt olyan, az érdekek között jól eligazodó, a gazdálkodás tényleges módjait ismerő erdőigazgatási szereplőkre, mint amilyen Márton is volt. Az 1880-as évek elejétől több eset jelzi a helyzetértékelések sokféleségét, a mozgásba hozott vidéki gazdálkodás nyomán kialakuló konfliktusokat, amelyek az erdőtörvény hatályba lépését követően a magántulajdonban és a volt úrbéresek tulajdonában levő erdőterületek kapcsán felmerültek.

Az alábbi térkép mutatja azon esetek színhelyeit és típusát, amelyeket az eddigi levéltári munkám felszínre hozott. **(Lásd a 3. térképet)**

Eddig egy olyan esetet találtam, amikor a depriváltság olyan mértéket öltött, hogy az elemi szükségletek és a hatályban levő szabályok közötti kompromisszumra volt szükség. Ilyen Bajfalu (nagybányai járás, románul: Danești) volt úrbéreseinek esete is, akik az 1890-es évek elején már évek óta vitában álltak az erdőigazgatási szervezettel. Az úrbéresek közösségének azokban az években meg volt tiltva, hogy erdejükből bármilyen módon fát hozzanak ki. Az 1898. évi XIX. törvénycikk hatályba lépése előtti rendszerben a járási főerdész töltötte be azt a szerepet, amit később az erdőmester. A nagybányai járásban a főerdészt Pálos Konrádnak hívták. A községben az 1890-es hideg miatt általános tűzifahiány állt be, ezért a lakosság kérelemmel fordult a vármegyei közigazgatási bizottsághoz, hogy az egyik erdőrészből tűzifát vágathasson. Ezt a bizottság csak a száraz és életképtelen, de még álló törzsek kivágása esetén engedélyezte. Ilyen azonban a hatósági bejárás csak egy volt, így a járási főerdész 20 db bükkfa kivágását kérvényezte. A dokumentumokból kitűnik, hogy általános vélemény volt, hogy a település lakói szegények és nem fogják tudni pénzért megvenni a tüzelőt.¹³⁴ Hasonló esetek ugyanakkor eddig nem kerültek elő nagyobb számban.

Az Alsóhutához közeli, később Szamosújfaluként ismert Oláhújfalú (nagybányai járás, románul: Buzești) azzal érvelt az üzemterv-készítés kötelezettsége ellen, hogy az erdejüket valójában nem közösen, hanem egyénileg kezelik, ráadásul már erdő sem igazán létezik a határban. A gróf Károlyi Lajossal 1868 szeptemberében kötött, az úrbéri viszonyt megszüntető megállapodás értelmében ugyanis a 300–400 lakosnak 1500 forintot kellett fizetnie, s ez csak a

¹³³ Domahidy 1906: 295–296.

¹³⁴ RNL KML)ACSM Actele Comitetului Admin. 1891 vol. I. 130-144.

tölgyes kivágásából befolyt összegből volt lehetséges. Az erdőfelügyelőség azt ugyan megállapította, hogy az erdőt valóban felosztották maguk között, de azt is, hogy ez hatósági vagy bírósági jóváhagyás nélkül történt, s így szabálytalan volt. Az is egyértelművé vált, hogy már csak természetes felújulásból származó, 15–18 éves elegyes erdő található a település határában. A korábbi, mintegy 44 katasztrális hold területű 100 éves tölgyállomány összesen 2 katasztrális holdon maradt meg, ami a körjegyző illetménye volt. A fellebbezés nyomán a földművelésügyi minisztériumig jutott ügyben a minisztérium abban az esetben fogadta el a község érvelését, és mellőzte az üzemterv-készítés kötelezettségének nem teljesítése miatt kirótt 25 forintos büntetést, ha az úrbéri szerződés másolatát bemutatják. Erre a felszólításra a község válaszolt, de másolatokat nem csatolt, és ügyszámokat sem közölt. A felügyelőség a község megbüntetését, valamint az üzemtervi kötelezettség fenntartását javasolta a minisztériumnak, azzal együtt, hogy indokoltnak tartotta a megmaradt erdő letarolását. Utóbbit a terület falopásnak való kitettséggel és az állomány várható értékcsökkenésével magyarázta. A vármegyei közigazgatási bizottsággal 1890 októberében közölt minisztériumi döntés szerint az üzemterv készítés költségeit a letarolandó erdőrészből kellett fizetni. Erre végül 1891 tavaszán, azután került sor, hogy a Károlyi-uradalom átadta a területre vonatkozó térképet.¹³⁵ Oláhújfalú esete rávilágít az információszerzés nehézségére és az információ bizonytalanságára, valamint arra, hogy a bizonytalanság részben azért állt elő, mert az államigazgatás ebből a szempontból hierarchiát állított fel a községek és a magánbirtokosok között. Egyrészt ugyanis a hatóság a szerződés tartalmát igazoló dokumentumokat nem kérte a volt földesúrtól, illetve kísérletet sem tett azok kiszállás útján való beszerzésére. Másrészt a felújult erdő kora fontos információ lehetett volna annak eldöntéséhez, hogy a felosztás az erdőtörvény hatályba lépése előtt vagy után történt, s inkább az előbbire utalt. Ezt azonban a döntés nem vette figyelembe. Az is a kettős mérce alkalmazására utal, hogy a község erdővel kapcsolatos döntését annak ellenére jogtalanak tartotta, hogy a tölgyerdő letarolását és pénzzé tételét a jegyző területének kapcsán szakszerű és szükséges lépésnek tartotta.

Nagysikárló (nagybányai járás, románul: Cicarlau) közössége 1891 tavaszán azt sérelmezte, hogy az állami kezelésbe vett közbirtokossági terület után mindenkinek ugyanannyit kell fizetnie, függetlenül attól, hogy mennyire megközelíthetők a potenciális fapiacok az egyes területekről. Szappanpataka (nagysomkúti járás, románul: Sapaia) birtokos közössége 1906-ben az üzemterv szerint engedélyezett területet vágatott ki, a felosztás kapcsán mégis ügy kerekedett. Ugyanis a település, immár egyedülként a térségben, 1910-ben is teljesen román falunak számított.¹³⁶ A közösség azonban nem volt egységes állásponton. A

¹³⁵ RNL KML ACSM Actele Comitetului Admin. 1891 vol I. 220 – 249.

¹³⁶ Tátrai 2010: 52.

közbirtokosság nyolc tagja magyar nyelven megfellebbezte a közbirtokosok közgyűlése által hozott döntést, amelynek értelmében a tagosítás, vagyis felosztás előtt lett volna kivágva a terület, s mindenki arányosan, a rá eső köbméter után, a közös kasszába fizetett volna. A fellebbezők „*a tagosítási költséget annak idején külön hajlandók fedezni, jelenben pedig fájukat, amely az övék úgy is melyet úgyis költséggel tartanak fönt, mint sajátjukat óhajtják élvezni – nem pedig megvenni.*”¹³⁷

Fel kell ugyanakkor figyelni arra is, hogy a magánbirtokosok esetében az erdőigazgatás a vizsgált területen nem gördített lehetetlen akadályt az erdőterületek kommodifikációja elé. Báró Vécsey László 1904 nyarán a vele közösen gazdálkodó testvérének, Vécsey Miklós bárónak írott levele a kommodifikáció formálódó térképét, s az ezt alakító szereplők kapcsolatát vetíti elénk: „*Itt meg most a bikszádi vasút ügye nagyon molesztál. Tegnap voltam Bikszádon a főispánnál és Szentiványi Gyulánál. A keskenyvágányú terv precizírozott [megállapított], s Hieron. [imy] roppant áldozatokat hoz az állam részéről. Engem pro primo [elsősorban] végrehajtó bizottsági és igazgatósági tagsággal abfertigolnak – megengedvén, hogy a trace-t [nyomvonalat] úgy változtassam, ahogy nekem tetszik. Ugyanez áll az állomásokra nézve is. Az állami pályába való „bekötés”-re, úgyszinte a tarifára vonatkozó kételyeimet Kristóffy lehetőleg eloszlatta – így hát ezen nemigen van mit változtatni. Behatóbban kell a Berliner Handelsgesellschaft zsidójának ajánlatával [ajánlatával] foglalkozni. Ezek állnak természetesen a vállalkozók megett és bükkfára utaznak. Ez a momentum fogja az én traceírozási tervemet vezetni. Mert ez leginkább...esik a Falugar – vizek köze – Kakák szakadályi kombinációval, mely azt hiszem a zsidóknak is leginkább fog tetszeni. – A régi trace: Kereszteság-Gyertyános-Felsőmalom nem érint acti értékesíthető Bestandokat [erdő állományokat]. Ma este várom Pethőt (Békésből) s vele akarom az állapotok ilyen fordulatát tisztába hozni. A vasútépítők eléggé drangolnak [nyaggatnak], s már ősszel építeni akarnak.*”¹³⁸

A levélírás pillanatában tehát folyt a nyomvonalról, valamint a majdani tarifákról szóló vita, s ezt elsősorban a bükkfa iránti keresletet szervező Berliner-Handelsgesellschaft, vagyis a kor egyik legnagyobb iparfinanszírozásban, vasútépítésben és állampapírok kibocsátásában érdekelt német bankjának elvárásai diktálták. Az, akit Vécsey megvetéssel a „bank zsidójának” nevez, minden bizonnyal Carl Fürstenberg, a bank igazgatója, vagy Walther Rathenau volt. Utóbbi ekkoriban az Allgemeine Electricitäts Gesellschaft, vagyis az AEG és a Berliner Handelsgesellschaft közötti szoros kapcsolat révén mindkét intézmény igazgatásában részt vett

¹³⁷ MNL SzSzBML VII/329/1907.

¹³⁸ Vécsey László Vécsey Miklósához (Sárköz, 1904. augusztus 8.) Zsoldos Ildikó: A szárári Vécseyek a 19-20. században, Nyíregyháza, 2011. 114. Zsoldos Ildikó Pethő György a sárközi uradalom tisztartója volt, míg Szentiványi Gyula szintén avassági birtokos, az apai uradalom tulajdonosa.

a század elején. Nem tudni, hogy a báró antiszemita attitűdje honnan eredt, az viszont Csíki Tamás és Nemes Róbert kutatásaiból ismert, hogy a szatmár vármegyei zsidó lakosság összetett és rétegzett társadalmat alkotott, amely foglalkozási szerkezete révén minden termény értéklánca esetén szerepet játszott.¹³⁹ Az 1884-ben Kisgércén született újságíró Markovits (Jakab) Rodion Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák című novelláskötetéből is kitűnik, hogy a fakereskedelem a meggazdagodás reményét jelentette az egyébként nélkülözéssel küzdő avassági zsidó családoknak. Vécsey elbeszélésének hangsúlyai alapján az avasi bükkfa iránti kereslet magától értetődő volt, de az faellátás megszervezése nehézségekben ütközhetett.

II.2.3.3. Erdők és legelők

Józsefházán (szinyérvárlajai járás, románul: Iojib) a problémát egy, a jobbágyfelszabadítás utáni időkre vonatkozó agrártörténeti szakirodalomból jól ismert helyzet okozta: „*a község határában végbement tagosítás után az úrbéres birtokosoknak igavonó legelőjét képezett úgynevezett Lókert a határrendezés következtében az úrbéres birtokosoknak szántóföld illetményébe osztatott.*” Annak érdekében, hogy legelőhöz jussanak, a falusiak elhatározták, hogy az erdőt legelővé és kaszálóvá alakítják. Így az 1500 katasztrális hold területű erdő faállományából 4000 tölgyfa törzset eladták Lővi Jónás és Mayer Ferenc szatmárnémeti fakereskedőknek. A vármegyei erdőbizottság ezt első körben az erdőtörvény alapvető, éppen az ilyen átalakítást tiltó rendelkezésére és céljára hivatkozva elutasította. A kiszálló bizottság a terület megosztását, s az erdőnek fenntartandó rész kijelölését javasolta.¹⁴⁰ 1882-ben Nagynyíres község még drasztikusabban lépett fel: ők, mint egykori Teleki-úrbéreseket, 2000 katasztrális hold erdőt előzetes jóváhagyás nélkül adtak el és vágattak ki. Ezt a nagysomkúti Teleki-uradalom erdésze jelentette be. A vármegyei hatóság azonban a kihágási bírságot elengedte, azt azonban kikötötte, hogy a község lakossága csak tűzifának való rőzsét gyűjthet, és azt is csak télen.

A századforduló körüli években az itt tárgyalt régió erdőigazgatási ügyei jellemzően különböző, erdőhasználati joggal vagy tulajdonjoggal rendelkező intézmények és közösségek

¹³⁹ Csíki Tamás: A zsidóság városokba telepedésének és gazdasági térfoglalásának néhány sajátossága Észak-, Északkelet-Magyarországon <http://mek.niif.hu/02000/02097/html/csiki.htm> és Csíki Tamás: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. A miskolci, a kassai, a nagyváradi, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848-1944, Osiris, Budapest, 1999. és Nemes, Robert: Another Hungary. The Nineteenth-Century Provinces in Eight Lives Stanford University Press, Stanford, 2016.

¹⁴⁰ MNL SzSzBML IV. 756b. 1.d. 1884. 2757/1883. EB

közötti, az 1898. évi XIX. tc. nyomán kiszélesedett állami jogosítványok a közösségek közötti, vagy az egyéni birtokosok és a közösségek érdekellentéteiből keletkeztek. Az erdei legeltetés szűkülő és vitatott kereteire, s ismét csak a közösség egyes csoportjai közötti érdekellentétekre hívja fel a figyelmet a következő, Jeder falu határára vonatkozó ügy: „*A gör. kat. egyháznak erdeje amelynek területe a falu közelébe, a legelőbe volt felsőbb hatósági engedéllyel eladatott és levágatott. Községünk összes lakosai gyűlést tartottak és azt határozták, hogy az erdőterület a falu hátán van, ahol a lakosok marhái legeltetnek, minthogy vágás legyen, jobban beléegyeznek abba, hogy az egyház részére évenként 200 korona haszonbért fizetnek... ezen területet legelőnek engedélyeztetni és vágás címet eltörölni kegyesen méltóztassék.*”¹⁴¹

Egy, a magyar többségű Kőszegremete falut érintő ügyben a kétnyomásos gazdálkodás és az állami kezelésbe veendő terület kijelölésének szempontjai ütköztek össze: „...*helyszíni bejárással is megállapítva lett, hogy a szóban forgó területen oly terület részek is vannak, melyek szántónak is alkalmasak s minthogy annak a közérdek szempontjából befásítandó része - az úrbéres közösség azon határozata folytán, hogy az egész Somos hegy diófával fog beültettetni - kellően kötve lesz, és tekintettel különösen arra, hogy azon területre, amely minden második évben a legelő terület közepébe van, a birtokosságnak mint legelőre feltétlenül szüksége van, mert anélkül az állattenyésztéssel foglalkozó birtokosok legelőbeli szükségletüket kielégíteni nem tudnák, és miután az nem volt erdő letarolása és a birtokosságnak legelőbeli szükségletükkel indokolt, kérelmezve és engedélyezve lett, annak az állami kezelés alóli kihagyása teljesen indokolt.*”¹⁴²

II.2.4. Az igazgatás és a helyi lakosság közötti kompromisszum lehetséges keretei

Az erdőigazgatási szervezet a 20. század első éveiben azt érzékelte, hogy Szatmár vármegye keleti területei, hasonlóan Magyarország északkeleti és délkeleti határvidékének régióihoz, gazdasági válságba kerültek. Egy 1906 elején készült jelentés szerint:

„*A lábosbányai m. kir. erdőgondnokság „A” üzemosztály kerületében és tőzsomszédságában fekvő községek anyagi helyzete az utolsó tíz év alatt felette rosszabbodott. Ezen rosszabbodás okát kutatva kitűnt, hogy ezen községekben a szarvasmarha tenyésztés fejlődése nem képes a lakosság szaporodásával — főleg a mindinkább mutatkozó legelő hiány miatt — lépést tartani. A községek ugyanis alig rendelkeznek saját legelővel, az erdőkincstár által legeltetésre kiadható osztagok pedig, miután azok úgyszólván kizárólag záródott állatok, nem felelnek meg a célnak.*

¹⁴¹ RNL KML ACSM Actele Comitetului Admin 1906. vol. 1. Fasc VII. Jeder

¹⁴² MNL SzSzBML IV.757.b Alispáni iratok, VII/2255/1913.

*Ezen bajokon segítettő, szükségesnek tartottam az ez évben keresztül vitt üzemátvizsgálás alkalmával oly kitűnő termőhelyű területeknek legelőre való átalakítását a nagyméltóságú földművelésügyi miniszter úrnak javasolni, amelyek mint ilyenek a célnak nagyon is megfelelnek.*¹⁴³

Az eddigi kutatás során mindössze két konkrét példát találtam helyi kompromisszumra, legelőerdő kialakítására. Az 1906-os, súlyos problémákat jelző jelentésre adott válaszként született miniszteri rendelet a láposbányai erdőgondnokság területéből 7 kisebb terület mellett egy több, mint 63 katasztrális holdnyi és egy közel 26 katasztrális holdnyi parcella kisebb részben rétté, döntően legelővé alakítását engedélyezte.¹⁴⁴ Ugyanehhez az iratcsomóhoz tartozik egy, az Avasság északabbi, a Tiszához közel eső részét ábrázoló térkép is, amely az átsorolások 1913-as állapotáról tájékoztat. Azt nehéz felmérni, hogy az így leírt, illetve térképen jelölt területek valójában milyen legelők voltak pontosan. Érdemes tehát felmérni azt, hogy az erdészeti igazgatás mennyire általános problémával állt szemben, s az adott jogi keretek között mennyiben lehettek kezében a megoldás eszközei.

Az erdészeti igazgatás cselekvőképessége elsősorban a magántulajdonban lévő erdők esetén volt korlátozott, mivel ezek nem estek az erdőtörvény kulcsfontosságú, üzemtervi kötelezettséget előíró 17. paragrafusa alá. A magánerdőkben aligha indulhatott volna nagyobb arányú legelőerdők kialakítását célzó program.

A vizsgált járásokban 1911-ben a következő volt a tulajdonjogi helyzet:

(Lásd a 9-13. számú diagramokat)

Látható, hogy a vizsgált területen egymástól jelentősen eltérő tulajdonstruktúrák alakultak ki. Míg a nagybányai járásban a magántulajdonban levő erdők az erdőterületnek mindössze 9%-át, hitbizományi területtel együtt is mindössze 19%-át tették ki, a többi járásban alapvetően más volt a helyzet. Az erdődi járásban a magán- és hitbizományi kategória 92%-ot jelentett, az avasiban a magánerdő 70%-os, a hitbizomány viszont jelentéktelen volt. A szinyérváraljai járásban viszont feltűnő a közbirtokosság jelentősége az itt is többséget képező magánerdők mellett. Az avasi és erdődi járásban gyakorlatilag nem voltak kincstári erdők, míg a nagybányai járásban – a bányászat jelentőségét tükrözve – ez a kategória 65%-ot fedett le. A közbirtokossági erdők aránya a nagysomkúti és a szinyérváraljai járásban egyaránt mintegy 30%-os volt, az avasi járásban azonban nem volt számottevő. Itt viszont 12%-nyi városi birtokot, Szatmárnémeti érdekelttségét találjuk. Mivel a területen élő románok döntően a görögkatolikus egyházba tartoztak, fontos felfigyelni arra, hogy az egyházi testületek az erdőknek csupán néhány százalékát birtokolták.

¹⁴³ MNL SzSzBML IV. 757b. Alispáni iratok VIII/677/1907.

¹⁴⁴ uo.

A tájhasználat kapcsán az erdészeti igazgatás és a helyi lakosság között létrejövő kompromisszum térbeli érvényét csak megbecsülni, körvonalazni lehet. A legelőhiány felmérésének közvetett módja, ha megnézzük, hogyan alakult az egy szarvasmarhára jutó legelőmennyiség. Ez a rendelkezésre álló felmérések közül csak az 1895-ös mezőgazdasági összeírásból derül ki. Sajnos, az adott legelőterület minősége, a különbségek mértéke ezekből a táblázatokból nem derül ki, így a feltüntetett értékeket nem lehet homogenizálni. A fajta és a legeltetés módszerére vonatkozó tudás hiányában arra is csak közvetetten, a beavatkozás jellemző színhelyeiből következtettem, hogy mennyi lehetett volna a régióban elfogadhatónak tartott arányszám. Közvetlenül a legelőerdő kialakításának mértékét mutató adatsor nem áll rendelkezésre, így ezt csak egy proxy adatsoron keresztül, az 1879. évi XXXI. tc. alapján nem feltétlen erdőtalajon állónak kategorizált erdők, valamint a teljes erdőterület 1895 és 1911 közötti változása tükrében vizsgálhatjuk. Nem feltétlen erdőtalajon álló erdőt ugyanis elvben legelővé lehetett alakítani, ha az állattenyésztést fenntartható, tehát a talaj minőségét nem rontó, azt nem erodáló gazdálkodási formának ítélte az illetékes erdőhivatal. Feltétlen erdőtalaj esetében ez a jogi lehetőség nem állt rendelkezésre. Feltevésem szerint azokra a településekre vonatkozóan, ahol 1895-ben viszonylag sok szarvasmarha esett egy katasztrális holdnyi legelőre és a nem feltétlen erdőtalaj területe 1911-ig csökkent, megfogalmazható az a hipotézis, hogy ezeken a területeken legelőket alakítottak ki. Ott, ahol, a szarvasmarha/terület arányszám viszonylag magas volt, és a feltétlen erdőtalajon álló erdő területe nem csökkent, de a teljes erdőterület igen, szintén átalakítást feltételezhetünk. Az egyelőre kérdés marad, hogy a kialakított legelők Márton modelljének megfelelő legelőerdők voltak-e, s az is, hogy amennyiben igen, akkor azokat a továbbiakban a Márton által javasolt módon erdőként vagy legelőként tartotta-e számon az erdészeti igazgatás.

A vizsgálat ezúttal csak arra a 19 településre terjedt ki, amelyek valamely erdővel kapcsolatos ügyét a levéltári kutatás során megtaláltam. Sajnos éppen Alsóhuta nem volt egyértelműen azonosítható az 1895-ös összeírásban és Bedő 1896-os táblázataiban. Azonban az különös, hogy 1885-ben 1105 kh nem feltétlen talajon álló, üzemtervi gazdálkodásba nem tartozó erdő, míg 1911-ben 1191.2 kh feltétlen erdőtalajon álló hitbizományi státusú erdő volt a település határában. A falu lakosságának tehát valóban komoly legelőhiánnyal kellett együtt élnie. A szarvasmarha/legelőterület arányt tekintve Józsefháza extrém magas értékkel tűnik ki: 1895-ben 66 katasztrális holdon 918 szarvasmarhának kellett volna tengődnie, arányaiban hatszor többnek, mint a második legrosszabb helyzetben levő település esetén. 1896-ban 420 kh közbirtokossági és 940 kh magánerdő volt itt, ami 1911-re összesen 420 kh magánerdőre csökkent, tehát mintegy 900 kh erdő alakult át más művelési ággá. Ha ez mind legelő lett, akkor egy kh legelőre immár 0.98 szarvasmarha jutott. Ez még mindig a magasabbak között van a

vizsgált esetek között, de már csak az 5–6. a 19 közül. A kirívó Józsefházi adatok után Szappanpatakán 2.07, Avasfelsőfaluban 1.77, Felsőfernezelyen 1.72, Ráksán 1.5 szarvasmarha jutott 1 kh legelőre. A többi településre vonatkozó arány 1 alatt maradt. A vizsgált időszakban Karulya és Avasújváros álltak a legjobban, ott mindössze 0.11 volt 1895-ben a mutató. A 0.5-nél magasabb értékkel szereplő 12 település közül 6 esetben érdemben csökkent a nem feltétlen erdőtalajon álló erdők területe, míg további öt esetben az erdők összterülete csökkent lényegesen. Rákssa esetén minimális volt a csökkenés, míg Nagynyíresnél semmilyen változás nem volt. Utóbbi legelőterület/szarvasmarha értéke éppen 0.5 volt 1895-ben.

Összességében a 19. század végi, 20. század eleji Szatmár vármegyében is jól érzékelhetőek a jobbágyfelszabadítást követő elkülönözés nyomán keletkező feszültségek, s ezek között a legelőhiány súlya. Azt a jelenlegi forrásbázis alapján csak hipotézisként lehet megfogalmazni, hogy az erdészeti igazgatás válaszul a legeltetés szempontjából legkedvezőtlenebb helyzetbe került települések határában engedélyezte, vagy végső soron tudomásul vette az erdőterületek legelővé alakítását. Annak ellenére, hogy 1900-ra már megvolt a legelőerdő üzemtervi használatának jogi alapja, s készültek is legelőerdőre vonatkozó üzemtervek, ez az erdőtípus nem tartozott a hivatalos kategóriák közé, ezért levéltári iratok híján a statisztikai adatokból nem lehet megmondani, hogy az átalakított terület hogyan nézett ki 1896-ban, s hogyan 1911-ben.¹⁴⁵

II.2.5. Összegzés: alternatív nézőpontok és tájformálás az antropocénben

Láthattuk, hogy az 1879. évi XXXI. törvénycikk kategóriái illeszkedtek a profit-orientált mezőgazdasági termelés létrehozását célzó állami programba, amelyet az elkülönözés, a kataszteri felmérés nyomában járó arányosítás, majd tagosítás is fémjelzett. Az agrártörténeti kutatás már korábban felszínre hozta, hogy ez a folyamat számos korábban létező jogi csoport anyagi alapját rendítette meg. A jelen kutatás leginkább azt hangsúlyozta, hogy ezek az intézkedések érdekellentéteket eredményeztek a faluközösségeken belül, valamint a falvak és az államigazgatás között. Alig két évtized alatt az erdészeti igazgatás főszereplői számára világossá vált, hogy az erdőtörvény kategóriái és az elkülönözés az ország számos régiójában fenntarthatatlan rendszert alkot, amelyben az állattartó közösségek tönkremennek, és az erdők korabeli fogalmakkal és módszerekkel felmért gazdasági értéke is zuhan. Válaszul az 1910-es évekre az igazgatásban elindult a szabályozáshoz képest alternatív tájformák iránti nyitás,

¹⁴⁵ Lásd Oroszi 2005: 276.

valamint a magán- és köztulajdon viszonyát és jelentéseit újragondoló szabályozási keret kialakítása is.

Úgy tűnik, hogy legelőterület tekintetében tizenöt év elteltével a vizsgált 19 település közül igazán csak Ráksa maradt ugyanolyan kedvezőtlen helyzetben, mint az időszak elején. Ez abban a tekintetben a kutatás számára szerencsés helyzet, hogy Ionita G. Andron jóvoltából éppen erről a faluról áll rendelkezésre bőséges fotódokumentáció, igaz húsz évvel az itt vizsgált időszak utánról, az 1930-as évek második feléből. Andron fotói azt mutatják, hogy a fényképész a falu életéből elsősorban az érzelmi kötődésekre és a szakrális gyakorlatokra volt kíváncsi. Fotóit nézve felmerül a kérdés, hogy vajon az avassági falvak lakossága teremtett-e szubaltern világot. A művész válasza láthatóan az volt, hogy igen.

A szubalternitás egy olyan világ, amely kapcsolatban áll ugyan a kulturálisan hegemon és politikailag-társadalmilag-anyagilag domináns szerepben levő miliővel, de attól eltérő kulturális kódjai vannak. Ebbe beletartoznak a táj érzékelése terén meglévő különbségek is. Ha igen, akkor az itt feltárt források mit mondanak arról, hogy a hegemon és domináns intézményekhez való viszony miképp nyilvánult meg az erdős területen is zajló gazdálkodás és a tájhoz való viszony terén? Ezzel Anders Blomquist azon kérdéséhez kanyarodunk vissza, hogy ez az esetlegesen szubaltern közeg mennyiben volt hangsúlyozottan nem magyar, s a domináns–hegemon szereplők mennyire cselekedtek etnikai alapon, mennyire voltak románellenesek. A kérdéscsokor és az arra adott válaszok mit jelentenek az antropocén korszak jelentésére és kialakulásának történetiségére nézve? Módszertanilag a legnagyobb nehézséget két tényező jelenti. Egyrészt az ilyen világból érkező hangok közvetített jellege. Ahogy Gayatri Chakrabarti Spivak emblematikus esszéjében állította, a szubaltern sosem beszél.¹⁴⁶ A másik – szintén a gyarmati világra fókuszáló kutatások alapján – megfogalmazható nehézség az, hogy a szubaltern szereplők gyakran élnek az utánzás, mimikri eszközével, hogy aláássák a domináns szereplők akaratát.¹⁴⁷ **(Lásd az 1-3. képet)**

Hangok tekintetében igen nagy szerencse, hogy fennmaradt az alsóhutaiak 1919-es levele. Ez megmutatja, hogy nem mediált megszólalás esetén a helyi lakosság adott esetben nyíltan elutasította a kialakított gazdasági rendet. Arra nem kapunk választ, hogy ez megtörténhetett volna-e az első világháború előtt, vagy legalább 1918 novembere előtt. A többi interakció írásos nyoma arról tanúskodik, hogy az elkülönítés és az erdőtörvény bevezetése utáni állapotot a helyi közösségek egy része megpróbálta a saját kezébe venni, s az új kereteken belül saját racionalitást kialakítani. A közösségek a *commons* felbontásának lehetségesnek és elfogadhatónak, vagy éppen elfogadhatatlannak tartott módja kapcsán érintkeztek az erdészeti

¹⁴⁶ Morris 2010.

¹⁴⁷ Bhabha 1994.

igazgatás által szabályszerűnek ítélt válaszokkal. Bár önálló, helyi tudásra alapozott koncepciót tartalmazó írás – legalábbis egyelőre – nem került elő a panaszok közül, a dokumentálható területváltozás azt sugallja, hogy a helyi lakosok legalább részben elérték, hogy saját nézőpontjuk is érvényesüljön. Tehát az erdő-legelő tájkép változása olyan szintér lehetett, ahol a századfordulón a hegemon és szubaltern világ találkozott, s a kompromisszum felé haladt. Ezt a lehetőséget az is valószínűsíti, hogy a korszak egyéb aspektusaiban, például Anders Blomquist és Zsoldos Ildikó által feltárt explicit vagy implicit etnikai előítélet és kirekesztő attitűd nyomát az eddig feltárt forrásokban nem találtam.

A tudásformák közötti kapcsolat és az elkülönözés hatásainak vizsgálatával az antropocén globálisan érvényesülő történetének fő csapásirányába jutunk. Ahogy Varga Anna és kutatótársai összefoglalták: *„A 18-19. században, a gyarmatosítás és a felvilágosodás jegyében született, intenzív állattartást és a közösen művelt területek elkerítését támogató rendelkezések miatt a hagyományos legeltetés világszerte elkezdett kiszorulni a gazdálkodásból. Ennek következtében a pásztorkodással foglalkozó közösségek átalakultak, s ezzel együtt a legeltetéssel kapcsolatos hagyományos ökológiai tudás is átalakult.”* (A szerző fordítása.)¹⁴⁸ Látszik tehát, hogy milyen jelentős lépés lenne Szatmár vármegye erdősült, keleti tájaira vonatkozó erdészeti igazgatási ügyeit a lehető legteljesebb mértékben összegyűjteni. Ezzel ugyanis olyan adatbázis keletkezne, amely a rendelkezésre álló korabeli statisztikai adatgyűjtésekkel együtt olvasva kirajzolná mind az erdészeti igazgatás, mind a helyi lakosság mentalitását, és azt, hogy ezeket mennyiben formálta a közöttük levő kölcsönhatás. Ez a modell azután összevethető lenne más – mind multietnikus, mind etnikailag homogén – közép-európai területek hasonló adataival. Mindezen lépések után ki lehetne rajzolni az antropocént formáló legfontosabb változások egyikének közép-európai jellemzőit.

¹⁴⁸ Varga et al. 2020: 10.

II.3. Kompromisszumok lokális gazdálkodási gyakorlat és állami erdőigazgatás között: Debrecen esete

Számos tényező indokolja, hogy éppen Debrecen város erdőgazdálkodásának 19. század végi és 20. század eleji formáit vizsgáljam. Egyrészt Debrecen gazdasági fejlődésében ellentétes irányú tendenciákat láthatunk. Orosz István kutatásai nyomán vált ismertté, egyrészt az, hogy a debreceniek állattartása a Hortobágy legelőinek és a város körüli erdőterületek komplex használatán alapultak. Szintén Orosz professzor írta le részletesen, hogy az 1848-as jogi változások ellenére a város rendkívül kiterjedt határában fekvő területek birtokjogi viszonyai igen lassan változtak meg a megelőző kétszáz év gyakorlatához képest, s ez a folyamat még a századforduló körül is zajlott.¹⁴⁹ Amint látni fogjuk, a lassúság mögött részben az erdők létéből adódó jelenségek álltak.

Másrészt azonban látnunk kell, hogy a Debreceni polgárok újtással szembeni ellenségességéről a köztudatban, Irinyi Károly monográfiájának hatására a történettudományban is domináns képpel ellentétben, fa és város kapcsolatában a modernizáció jeleivel is találkozunk. A Debrecen modernizálódását kutató történészek közül Orosz István mellett Surányi Béla és Mazsu János is kiemelte a város és határa közötti kapcsolat szerepét. Surányi R. Várkonyi Ágnes 18. századi ökológiai válságra vonatkozó tézisét felhasználva és Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkáira alapozva ragadta meg a 19. századi, regionális léptékű tájatalakulást: „A XIX. században elkezdődő nagyarányú környezet-átalakítás elejét próbálta venni annak a folyamatnak, aminek jelei már századokkal előbb mutatkoznak, s aminek eredménye a Kárpát-medence természeti viszonyainak átalakulása. Noha megnyugtató választ még nem adott a tudomány, mindehhez kétségkívül hozzájárult a XVI-XVIII. század ún. kis jégkorszaknak nevezett éghajlati periódusa, majd a XIX. század első felétől kezdődő melegebb, szárazabb, egyúttal változékonyabb időjárás beköszöntése, a XVIII. században a hazai népesség számának megkétszereződése, az elmaradt energiaváltás ösztönözte a reformkor nemzedékét a nemzet jövőjét meghatározó modernizációs lépések megtételére...”¹⁵⁰ Surányi következtetése szerint „A határhasználat, a gazdálkodáshoz igazított tájformálás, a településszerkezet változása új szintre vitt Debrecen és környékének térfelszíni megjelenítésébe.”¹⁵¹ Mazsu János hangsúlyozza, hogy a város kiterjedt határa és a modernizáció jelenségeinek, mint amilyen az infrastruktúra vagy a népességszám, térbeli

¹⁴⁹ Orosz 1997.

¹⁵⁰ Surányi 2002:17.

¹⁵¹ Surányi 2002:53.

különbségei között kapcsolat volt. Előbbi kapcsán szűk körű nagyvárosiasodásról beszél, míg utóbbi kapcsán megállapította, hogy „*Debrecen gyors népességnövekedésének periódusában [az 1890-es években] a növekedés jelentős része nem a hagyományos városi belterület intenzív, vertikális fejlődésében csapódott le, hanem a frontier adottságok és reflexek miatt extenzív területi terjeszkedésben.*”¹⁵²

Szücs Ernő és Mózes Mihály kutatásai kimutatták, hogy a 19. század vége általában véve fordulópont a város iparosodásában, amely magában foglalta a részben a fára, mint nyersanyagra épülő, a századforduló éveiben jelentős export kapacitást kiépítő s a város legfontosabb ipari üzemévé fejlődő Falk Ármin Kefegyár, valamint a pénzüzetek beruházásaként induló, évszázados karriert befutó Debreceni Faipari Rt. megalakulását is.¹⁵³ A fentiek tükrében nem meglepő, hogy a kortársak közül egyesek úgy érzékelték, hogy az 1880-as évtized elején a város másként kezdett viszonyulni környezetéhez. Az orvosok és természetvizsgálók 1882-es vándorgyűlésére írott, a korabeli Debrecen térbeli viszonyait, élővilágát, gazdasági szervezetét, társadalmát és történelmét a teljesség igényével leíró kötet a változás irányának kijelölésére törekedett. A kötetben belül az erdők kérdése ezen változások egyik eleme volt.¹⁵⁴

Amint fentebb láttuk, az erdészet nemzetépítésben és az állami bürokrácia terjeszkedésében játszott szerepe új tájformáló technológiák alkalmazásában mutatkozott meg, s ezek közül a legfontosabbak az üzemtervek és az erdei vasutak voltak. Jelen fejezet célja, hogy megmutassa a tudományos szakértelmen nyugvó tájátalakítás és az átalakításra vonatkozó tervek korlátait, és azt, hogy a helyi viszonyok, autonómiák és a nemzetépítés közötti feszültség valójában hosszú távon is kompromisszumokat eredményezett. A fejezet első része az erdei tájat átalakító gyakorlatok változásának okaira és debreceni korlátaira koncentrál. A második rész azt vizsgálja, hogy milyen szerepet játszottak az erdőterületek az igazgatás állami és lokális szintjének kompetenciáiról születő kompromisszumra. Amint látni fogjuk, az erdei táj és az erdei termékek árucikk jellegének története nemcsak a várost és a környező erdei tájat kapcsolja össze, de a tudomány, a mérnöki eszközök, valamint a helyi és az országos szintű igazgatás 19. század végi formálódását is. Így lokális metszetben, egy városi autonómia felől nézve, is világossá tehetjük az antropocén korszak kibontakozása és a nemzetépítés politikai programja közötti összefüggést.

Debrecen, Bedő az előzőekben már bemutatott munkájának 1896-os bővített, reprezentatív térképpel bővített kiadásának VII. térkép táblájára került. **(Lásd a 4. térképet)**

¹⁵² Mazsu 2012:2; 2012:3-4; 2013:1.

¹⁵³ Szücs 1997.

¹⁵⁴ Lásd a Török, Zelizy és Király által írt fejezeteket Zelizy 1882.

Ebben a felosztásban a város szigetként tűnt fel az erdőtlen alföldi megyék tengerében. Másképp olvasva, Debrecen az erdős erdélyi területek utolsó bástyája volt, amely ráadásul igen jó vasúti összeköttetéssel rendelkezett Erdély teljes északkeleti területével. Másrészt Debrecen sajátos gazdálkodásai viszonyai, valamint éghajlat és erdő összefüggése okán tanulságos esetté vált a korabeli erdészek számára.¹⁵⁵ Az 1881-ben az Országos Magyar Gazdasági Egylet (OMGE) kereteiben szervezett ún. ankét-tárgyalások során, vagyis a „gazdasági bajok kipuhatolására” rendezett vita erdészeti témájú rendezvényén elhangzott, hogy *„ha fognak is bekövetkezni aszályos évek, erdős vidéken nem fogják oly erősen sújtani a lakosságot és annak barmait. Debrecen marhaállományát aszályos években a terjedelmes erdők mentették meg eddig.”*¹⁵⁶

Ahogy Orosz István az elmúlt évtizedekben kifejtette, a hortobágyi állattartás folytonos kölcsönhatásban állt a város körüli erdők használatával. A város szemszögéből rajzolva mind Bánk, Csere, Haláp erdei, mind a nyugati, hortobágyi területek a kiterjedt határ részei voltak. **(Erre lásd az 5. térképet)** Vagyis, a keleti és nyugati nyúlványok egyaránt erőforrások voltak a városi döntéshozók és a gazdálkodók szemében. Ebből az erdőtörvény bevezetése utáni időszakban az következett, hogy erdőgazdálkodás és legeltetés konfliktusa még élesebb lett, s ebbe új szereplőként megérkezett az állam. Bedő nevezetes 1896-os átnézeti térképének *„Politikai felosztás”* című füléből az is kiderül, hogy a városból erdészeti szempontból is regionális közigazgatási központ vált.

II.3.1. Faizás, üzemterv és erdei vasút a város szélén

Mennyiben valósultak meg Debrecen esetében, és hogyan hatottak a kultúra és erdei táj kapcsolatára az erdőgazdálkodással kapcsolatos új állami szabályozások és elképzelések? Ahhoz, hogy ezt megválaszoljam, a városi faszükséglet, a tudományos erdőgazdálkodás és a vasút közötti kölcsönhatást vizsgálom meg közelebbről.

Ha most csak a nem legeltetési célú erdőhasználatot vesszük, Penyigey Dénes szerint a város sok évszázados stratégiája volt, hogy az Alföldön különösen értékesnek számító fához kizárólag a városi polgárok s ők is csupán saját házi szükségleteik mértékéig juthattak hozzá. **(A gúti erdő és puszta 18. századi használatára lásd a 6. térképet)** A városi polgárok számára járó illetmény legjelentősebb újra-szabályozására 1774-ben került sor, ekkortól létezett a kompetencia rendszere abban a formában, ahogy az a 20. század elejéig ismert volt. Az adót fizető polgárok ekkortól nem maguknak vágatták a fát, hanem központi, ölmértéket alapul vevő

¹⁵⁵Lásd Divald és Hunfalvy vitáját. JANKÓ 2013.

¹⁵⁶Bedő-Wágner 1881:44.

elosztás érvényesült, amelynek költségeiért úgynevezett váltságot is fizettek.¹⁵⁷ 1850-től nem az adófizetést, hanem a teleknagyságot vették alapul az illetmény (kompetencia) kiosztásánál.¹⁵⁸ A Zelizy Dániel által 1882-ben szerkesztett Debrecen-kötet ezt és a rendszer egy másik, szociális elemét is rögzítette. „*A város legközelebb eső erdejében télen át hetenként kétszer, úgy mint szerdán és szombaton meg lévén engedve a szegényeknek a száraz gallyakból annyit összeszedni, amennyit háton elszállíthat [...] faizás tekintetében megemlítendő még az a körülmény, hogy kinek lova van – ha háza nincs is –, a város erdeinek vágásteréről télen át gallyfát válthat.*”¹⁵⁹ Visszatérő adat, hogy az évi illetményfa mennyisége 35 000 m³-t tett ki. Az egy főre jutó mennyiségről Török Gábor erdőmesternek az említett kötetben megjelent összefoglalója tudósít: „*A »polgári illeték«, a városban eső telkek nagysága szerint, arányosan osztatik ki, még pedig: A külvárosban minden telek után fél öl fa jár. A belvárosba eső 160 négyszög öles telkekre egy öl fa esik. A 160 négyszög öl nagyságú beltelektől felfelé, minden 63 négyszög öl szaporodásával a failleték egy fél öllel szaporodik [...]*”¹⁶⁰ Az erdőmester 1882-ben úgy számolt, hogy a szükséges mennyiség felét lehet a város erdeiből kitermelni, a századfordulón ezt az arányt már csak egyharmadra tette. A hiányzó mennyiséget helyi kereskedők szereztek be Máramaros megyéből és Ungvár környékéről.¹⁶¹ Az 1880-as évek elejére a failletmény helyi rendszere kihívással szembesült: új formában jelentkezett az állami beavatkozás.¹⁶²

Az 1879. évi XXXI. törvénycikkre Debrecen válasza az alkalmazkodás volt. Az 1880-as évek elején a város igyekezett rendezni a Szabolcs vármegyében fekvő erdeinek tulajdonjogát, még mielőtt az állam maga lépne közbe a földmérés, az osztályozás és a térképezés megkönnyítése érdekében. Az erdőtörvény következtében – a város fellebbezésének ellenére – a gúti erdő közigazgatásilag, vagyis erdőfelügyelet szempontjából Szabolcs vármegyéhez került. Megegyezés hiányában lehetőség nyílt volna arra, hogy bizonyos erdőgazdálkodással kapcsolatos lépéseket a vármegyei közigazgatás felülbíráljon. A kormány hozzájárult ahhoz, hogy a város 1882–1894 között kitermelje a gúti erdőt, de azt szabta feltételül, hogy ez pontos térképek és előre meghatározott sorrend alapján történjen, valamint 1883 végéig elkészüljön a törvény által előírt üzemterv.

Az üzemterveket térképek egészítették ki, s ezek világosan mutatják a vasútvonalak és a térszakaszolás közötti kapcsolatot, valamint azokat a tájképi jellemzőket, amelyeket az

¹⁵⁷ Penyigey 1980:251–261.

¹⁵⁸ Penyigey 1980:265.

¹⁵⁹ Zelizy 1882:266.

¹⁶⁰ Török 1882:956–966; 1047–1055.

¹⁶¹ Török és MNL HBML IV. B. 1405/b. 1882:1051.

¹⁶² A 18. századi erdőgazdálkodásra lásd Magyar 1983.

erdőgazdaság relevánsnak látott. A vágástér nyugatról a vasútra, keletről a pirossal jelölt Nyírlugosra vezető útra támaszkodott, s jól láthatók a közelítéshez használt utak, az erdőmester által kívánatosnak tartott, a területet északnyugatról határoló vasút, valamint egy észak-déli és egy rövidebb, kelet-nyugati famentes terület, nyiladék is. Habár a térképet készítő Török Gábor megítélése szerint az állományok sok helyen nem sokkal maradtak el a tökéletes záródástól, összefüggő vagy háborítatlan erdőről szó sem volt, szántóföldből még rétnél is jóval több színezi a területet. A térkép betűjelzései a fentebb idézett határhasználatra vonatkozó adatokkal együtt értelmezhetők. **(Erre lásd a 7. térképet)** Az erdőmérnök a területen kizárólag közelebről meg nem nevezett tölgy- és nyárfajtákat látott. Akáccal az 1887-es térképen nem találkozunk, míg a tizenöt évvel későbbi üzemtervek már számos akácos területet mutattak a gúti terület egészén.¹⁶³ A korábbi évszázad öröksége volt, hogy a város a kezelésében álló erdők nagy részét egy egységnek tekintette, s egy üzemtervben kezelte.

Az üzemterv elkészítésének kötelezettsége a város környéki táj valamely erdészeti üzemnek megfelelő berendezésére és a szabályos állapot elérésére, vagy a táj átértelmezésére és átalakítására készítetett. A Nagyerdőre vonatkozó 1882. évi üzemterv ugyanakkor rámutatott arra is, hogy a feszes táblázatokba rendezett számításokat felboríthatja az erdő lepusztultsága, vagyis az ideálisnak tekintett állapottól való különbözősége. A debreceni Nagyerdő 1882-ben készült üzemtervének B üzemosztályra, vagyis a várostól távolabbi részére vonatkozó rész 4. pontja „*A célba vett szabályos állapot kitüntetése*” címet viselte. A megjegyzések között olyan kifejezések is bőséggel akadnak, mint például: „*A fák satnyák*”, „*A fák rossz növésűek*”, „*Mielőbb letarolandó*” „*A fák elvénültek, nagyrésze visszavágandó*”.

A bevezetőben már említett Sarah Whatmore állatfajok, elsősorban a kajmán példájával, szemlélteti a hálózatok szerepét abban, hogy egyes nem-humán élőlények egy bizonyos szerepet, elsősorban tudományos nevet, kapjanak, illetve elpusztíthatókká váljanak.¹⁶⁴ A Debrecen környéki erdők esetében az üzemtervi térképek mellett a vasutak teremtettek hálózatokat. Így a város és a táj viszonyának megváltozásában, az erdei táj kommodifikációjában az üzemtervekhez hasonlóan fontos szerep jutott a vasutaknak is. Amint fentebb említettem, az 1880-as években Török Gábor kizártnak tartotta, hogy a Debrecen számára szükséges mennyiségű fát a város tulajdonában levő erdőkből ki lehessen termelni. Erre a problémára helyi és regionális szinten is a vasút jelentett megoldást. A 19. század utolsó negyedében a város évi faszükségletének egyharmada Szabolcs vármegye nem Debrecen tulajdonát képező területeiről, míg a harmadik harmad Máramaros megyéből érkezett.¹⁶⁵ Török

¹⁶³ Szemerédy 2005: 141–142.

¹⁶⁴ Whatmore 2002.

¹⁶⁵ Török 1882.

ezen állítását városi iratokkal eddig nem sikerült alátámasztani, a Kereskedelmi és Iparkamara jelentéseiből azonban számos körülményre fény derül. A kamarának regionális központja működött Debrecenben, s ennek hatásköre a Szolnok és Máramaros megyék közötti régióra terjedt ki. A debreceni központ által publikált éves jelentésekből az tűnik ki, hogy a régiót összekötő egyik legfontosabb szál a fa kereskedelme volt. A Debrecent leíró 1882-ben megjelent kötetben Király Ferenc fogalmazta meg a következő állítást: „Egyébként a faüzlet ezen ágának javulása és kiviteli képességének emelkedése is a száraz s vízi utak és közlekedési egyéb eszközök tökéletesbítésétől és lehetőleg olcsó vasúti díjtételek behozatalától függ és feltételeztetik.”¹⁶⁶ Ez a tétel a Debrecen és Máramaros közötti kapcsolat kulcsa. A Szolnokot, Debrecent, Nagykárolyt és Máramarosszigetet is magába foglaló északkeleti vasútvonal új lehetőségeket nyitott az ország északkeleti határvidéke és Debrecen közötti gazdasági érintkezésben. Máramarossziget ekkor gyéren lakott, csak a sószállításról és tutajosairól ismert határvidék néhány ezres, de élénk kulturális életet élő multietnikus központja volt.¹⁶⁷ Kaán Károly századfordulós cikkeiből értesülünk arról, hogy a máramarosi faeladás módszerei milyen mértékben befolyásolták az országos fapiacot.¹⁶⁸ „Nagyobb erdőtestek fatermésének szerződésszerű időtartamra és egy vevőnek való eladásánál a vállalkozó legtöbb esetben monopóliumot nyer a vidéken az egész fatermés vételére, és egyben a termelt anyagnak tetszése szerint való értékesítésére. Így azután magánfeleknek, ha egyéb verseny nem befolyásolja, korlátlanul szabja meg az egységárat úgy a fűrészárúnál, mint az építőanyagoknál.”¹⁶⁹ Oroszi Sándor kutatásaiból ismert, hogy a máramarosi erdők kitermelési jogáért a 19. század közepe és az első világháború között folyamatos jogi-gazdasági harc zajlott a közbirtokosságok és a vállalkozók között, valamint az állam és a kartellezni kívánó vállalkozók között is.¹⁷⁰ A korabeli fapiac tehát minden évben alapvető fordulatot vehetett, bizonytalan volt.

A Debrecen város közeli erdőkkel való összeköttetéséről jóval többet lehet tudni a levéltári iratokból. Az 1880-as évtizedben csak a várostól távoli erdők voltak vágásérettnek tekintett korban és állapotban. Az 1882-re megépült gúti erdei vasút egy regionális hatásokkal bíró lokális kihívásra adott modern válasz volt. A város nem tudott volna megfelelni az erdők kezelésére vonatkozó állami elvárásoknak sem: vasút nélkül nem lehetett a gúti erdőre vonatkozó üzemtervi gazdálkodást folytatni. A városi jogi és gazdasági bizottság, valamint a törvényhatósági bizottság közgyűléseinek jegyzőkönyveiből kiderül, hogy a gúti erdőbe vezető erdei vasút megépítését 1882-ben közvetlenül a polgári failletmény minél gyorsabb kitermelése

¹⁶⁶ Zelizy 1882:757.

¹⁶⁷ Nemes 2016.; Szilágyi 1876.

¹⁶⁸ A Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara 1879-1880.; 1902.; 1904. Lásd még Kádár – Pál-Antal 2002.

¹⁶⁹ Kaán 1903:1041-1042.

¹⁷⁰ Oroszi 2002: 1-2. 1-16.; Oroszi 2016.

és városba szállítása motiválta: „Elnöklő polgármester úr előterjeszti, hogy a gúti erdő vágatása már a jövő 1881-ik évben bekövetkezik, s miután onnan részint a távolság, részint az út gyakori rosszasága miatt a fának tengelyen való szállítása oly mérvben, mint azt a szükséglet megkívánja, még a legnagyobb fuvarbér fizetése mellett teljes lehetetlen, oly módról kellene gondolkodni, melynek alkalmazása által a keresletnek megfelelő fakészlet a kívánt időben beszállíttassék.”¹⁷¹ Penyigey Dénes kimutatta, hogy a 19. század elején is volt olyan időszak, hogy a kompetencia fát a gúti erdőből kivágott faanyag jelentette. **(Erre lásd az 1771-ből származó 6. térképet)** A város lakosságának növekedésével a „tengelyen” történő szállítás azonban egyre több időt és fogatot vett igénybe, jóval drágább lett, s a munka jóval kicsúszott az ideális, havas téli időszakból. Ráadásul tovább növelte a szállítási kapacitás iránti szükségletet, hogy a 19. század második felében a bőripar cserzőanyag iránti kereslete, így a cserhántás is felfutott.¹⁷²

A gúti vasút megépítése érdekében a város az érintett öt birtokostól tizenkét évre haszonbérbe vett, illetve kisajátított területeket, s igyekezett tűzbiztossá tenni a vonal mentén álló épületeket, így például a Csizmaszár korcsmát a Várady-Szabó birtokon. Az 1884-es erdőmesteri jelentés szerint „a gúti vágástéren még kint volt faanyagok a vasút vonal mellé raktározása június végére teljesen bevégeztetett...” **(Elhelyezkedését és üzemtervi szerepét lásd a 8. térképen.)** Eddigre tehát már bizonyosan elkészült a vasútvonal. (A vasút végállomása a város szélén, a temető és a vámospércsi út között fekvő, nyomaiban ma is látható epreskerti falóger, vagyis faraktár, volt.) A failletmény rendszere az erdei vasút megépítését követően még két évtizedig, látszólag zavartalanul működött. A polgármester által a főispán jelenlétében kéthavonta felolvasott jelentésekből az 1880-as évek közepén eltűnt ugyan az erdei ügyek fejezete, a faraktárt felügyelő városi tiszt azonban minden évben elszámolt a faraktár forgalmával és a fel nem használt faanyaggal. A jelentések a városi tanácshoz érkeztek, s azokat a közgyűlésnek is jóvá kellett hagynia.

Az erdei vasút építésének következő szakaszában az 1920-ig tartó második fordaszakot (a vágásforduló egy időszakát) szabályozó üzemterv minisztériumi jóváhagyása és a városnak a gazdasági válság következtében jelentkező ellátási gondjai összekapcsolódtak. A Földművelésügyi Minisztérium rendeletben hagyta jóvá, hogy a város nyolc erdőbirtokát egy üzemtervvel, tehát egy vágássorozatként kezelje. Az 1898. évi XIX. törvénycikk első bekezdése jóval több lehetőséget biztosított az állam számára a községek erdeinek állami kezelésbe vételére, mint az 1879. évi XXXI. törvény sokat idézett 17.§-a. A debreceni erdők azonban egyelőre városi kezelésben maradtak. Ugyanakkor a vágásforgás következtében idővel

¹⁷¹ MNL HBmL IV B. 1403/h. Különböző kisebb bizottságok iratai 1880. február 7.

¹⁷² MNL HBmL IV B. 1403/a Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872-1944. 7.k. 32/806

nemcsak a gúti erdőről, de a várostól délre fekvő erdőpusztai területekről való szállítás is gazdaságtalanná vált. „A városi hatóság az utóbbi időkben majdnem két évtizeden át a városi erdőségben levágott fatömeg hazaszállítását vállalkozó által vonaton eszközölte – fennakadás soha nem történt, de a házipénztárnak a szerződés alapján több mint 2 000 000 koronát kellett ezen a címen kifizetni.”¹⁷³ 1901-ben tehát a közgyűlés úgy döntött, hogy új vasútvonalat építtet, azonban a két évtizeddel korábbitól eltérő modellben: a pályázatra beérkező ajánlatok egyikét sem fogadta el, hanem saját maga építtette meg a fancsikai-bánki vonalat, amelyen 1904-ben indult meg a forgalom. A debreceni erdei vasút építésének történetét rekonstruáló munkákból és az 1920-as ideiglenes üzemtervből tudható, hogy az új szakaszok az 1882-ben megépült vonal felszedésével és áthelyezésével valósultak meg. Sobó Jenő *Erdészeti építéstan* című munkájából kitűnik, hogy a 19. század végén épült erdei iparvasutakat gyakran úgy építették, hogy a síneket az üzemterveknél bevett térszakaszolós rendszer kívánalmainak megfelelően át lehessen helyezni. Így a korabeli erdőmérnökök kevés földmunkát igénylő, könnyű szerkezetű erdei vasutakat, valamint a mozdonyal üzemelő pályákhoz lóvasúttal történő vontatásra alkalmas szárnyvonalakat terveztek.¹⁷⁴

Az újabb építkezés ellenére a failletmény kérdése 1902 után váratlanul eltűnt a városi közgyűlési jegyzőkönyvekből. Egy 1906-os jegyzőkönyv viszont beszámol arról, hogy a törvényhatósági bizottság közgyűlése „...elhatározza, hogy a város lakosságának méltányos árban tűzifával való ellátása céljából és a tűzifa árának mesterséges úton való felhajtásának megakadályozása szempontjából, évenként, mindaddig, míg a szükséglet a város erdősegeiből fedezhető leend [...] 10 000 méteröl jóminőségű tűzifa a házipénztár terhére beszereztessek [...] felhatalmazza és utasítja a városi tanácsot, hogy további rendelkezésig évente 10 000 méteröl tölgy vagy cserfát vásároljon be, lehetőleg akként, hogy annak bevásárlási és szállítási költsége ölenként a 22 koronát meg nem haladják.”¹⁷⁵ A bejegyzés rögzítette azt is, hogy jelentős áremelkedés történt. A failletmény 1902. évi szabályozásakor az illetmény díját a közgyűlés 10 koronában határozta meg ölenként, az áremelkedés tehát mintegy 100%-os volt néhány év leforgása alatt. Az 1882-ben lefektetett vasútvonal két évtizeddel későbbi áthelyezése, illetve átépítése ellenére a failletmény rendszere az új évszázad beköszöntével egyre kevésbé volt alkalmas a városi lakosság tűzifaigényének kielégítésére. Ez magyarázatot ad arra, hogy miért olyan ritkák a fára vonatkozó újsághirdetések ezekben az években. A kevesek egyike a *Debrecezní Független Újság* 1905. február 12-i számában kapott helyet:

¹⁷³ MNL HBmL IV. B.1405/a. Debrecen város tanácsának iratai, Jegyzőkönyvek, 1901. 133/9787.

¹⁷⁴ Sobó 1898-99.; MNL HBmL VI.226.3.k; Lásd még Linzbauer 1989: 453–474; Szemerey 2014: 1.sz. <http://www.sinekvilaga.hu/szemerey-adam-2014/1.-szam?index=4> Utolsó letöltés: 2016. július 29.

¹⁷⁵ MNL HBmL IV B. 1403/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872-1944. 1906. 106.341/4352.

„Vigyázat a tűzifa vételénél. Van szerencsénk a n. é. közönség szíves tudomására hozni, hogy talán egyedül vagyunk azon kellemes helyzetben, hogy kitűnően száraz, elsőrangú, nem nyirkos tűzifát bocsáthatunk a szokott mérsékelt ár mellett rendelkezésre [...] Pontosan halmozott ölért jótállást vállalunk. Megrendelések eszközölhetőek: Raktárunkban a Postakert 6. sz. A pályaudvari újrakodónál levő raktárunkban. Kitűnő kiszolgálást biztosít Kellner Dávid és Tsa.” A különböző fafajták és árak kérdése ebben a hirdetésben nem kerül elő, sokkal inkább a használhatóságon, a fa szárazságán van a hangsúly. A debreceniek számára az 1900-as évek második felében tél vége felé a tűzifa beszerzése nehézségekbe ütközhetett, azonban ezek még messze voltak a háborús évek, illetve az 1919–1921 közötti időszak válságától.

Az üzemtervek készítése, valamint az ipari és helyi érdekű vasútvonalak építése fölött gyakorolt állami felügyelet a 19. század végére a kormányzás részeivé váltak. A térképek és táblázatok azt sugallták, hogy a kivetített célok megvalósíthatósága véges számú tényezőre és körülményre, például a fák satnyaságára adott adekvát válasz függvénye. A mérnöki absztrakciókban állományok és üzemosztályok tűntek fel, amelyekhez értékeket, fajtákat és vágási időpontokat rendeltek. Sűrűbbek lettek az erdőt körülvevő és átszövő hálózatok, s ez intenzívebbé tette a táj és a város közötti kapcsolatot s kölcsönhatást. A debreceni erdei vasút a 19. század utolsó negyedében, illetve a századfordulón olyan eszköz volt, amelynek építését az állami szabályozás terjeszkedése és a helyben érzékelt szükségletek egyaránt ösztönözték. Az üzemterv és a vasútvonalak a kiszámíthatóság jegyében születtek, azonban nem eredményeztek ellátási biztonságot. Amint láttuk és még látni fogjuk, a tűzifaellátás folyamatos városi igazgatási és költségvetési beavatkozást igényelt a 20. század első két évtizedében.

Az üzemtervek és az erdeivasút-hálózat fontos lépés volt az országos gazdaság egészének táblázatokba és térképre vetítése, vagyis reprezentálhatósága felé vezető úton. Ez utóbbinak azonban a helyi viszonyok korlátot is szabtak.

II.3.2. A tulajdonviszonyok központosított újraszabályozása: érdekellentétek és kompromisszumok

Imreh István a centrumtól távol eső területek modernizációjára vonatkozó tanulmányai egyrészt azt állítják, hogy a nemzet- és államépítő modernizációval járó tagosítás nyomán a karakteres és hagyományos gazdálkodás alapján működő települések ostromlott várakká váltak. Másrészt Imre arra is felhívja a figyelmet, hogy a modernizáció nem gyors átvételt, hanem a formák fokozatos elhalását és ezzel hosszú továbbélését jelenti.¹⁷⁶ Debrecen nem sorolható a székely falvak sorába, a fenti definícióba mégis illeszkedik. Az üzemtervek azt a követelményt

¹⁷⁶ Imreh István 1999: 195-206.

támasztották az erdőtörvény hatálya alá tartozó erdőbirtokosokkal szemben, hogy az erdők értékét s jövedelmét tartósan növeljék. Az erdők értékének kiszámításához a kormányzat pontos statisztikai adatokat igényelt, amelyek a várakozás szerint a bevételek és intézkedések nagyobb tervezhetőségét és az erdőgazdaságok nemzetközi összehasonlíthatóságát eredményezték volna.¹⁷⁷ Ez a törekvés azonban a helyi érdekellentétek által képzett akadályokba ütközött.

Az 1880-as évektől az erdőkataszteri felmérés, majd az üzemtervek készítése nyomán a városi közösségi tulajdon felosztása és annak városi vagy magántulajdonná alakítása az 1870-es évek után ismételten fontos napirendi ponttá vált. A 19. század második felének debreceni agrártörténetéről írt összefoglaló tanulmányában Orosz István az alábbi következtetésre jutott: „*a szabad polgári földtulajdon Debrecen városában 1774 és 1897 között rendkívül vontatottan alakult ki, sokkal lassabban, mint akár a volt nemesi, akár a volt jobbágyi birtok esetében. Ennek következményei tapasztalhatók a város határában a magántulajdonú és a közösségi (vagy városi) tulajdonú földek arányának alakulásában is.*”¹⁷⁸ Orosz István ezen a folyamaton belül kiemeli, hogy a városi föld még 1909-ben is több volt, mint a magánbirtok együttesen. Ezen belül a városi erdők területe azonban drasztikusan csökkent a 19. század második felében: 1856 és 1876 között 10 000 hold a különbség. 1876 és 1880 között a városi erdők területének kismértékű növekedése, majd ugyanilyen csökkenése követi egymást, hogy a 20. század elején a sikeres erdőtelepítések eredményeként mintegy 2000 holddal nőjön a város által birtokolt erdőterület.¹⁷⁹ Amint fentebb láttuk, a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben az üzemtervszerű erdőgazdálkodás szempontjából a legeltetés és a szolgalmak jelentették a legnagyobb kihívást. Debrecenben sem volt ritka, hogy nyári szárazság idején az állatokat, még az úgynevezett városi törzsgulyát is behajtották a város körüli erdőbe, bár a marhatartás elsődleges színtere a Hortobágy volt. Azonban itt is egy állattartással összefüggő probléma, a kaszálók és az ezekre vonatkozó jogosultságok voltak a legfontosabb bizonytalansági tényezők. 1882 őszén, több napos vitát követően, a városi közgyűlés határozatot hozott arról, hogy a 600 négyszögölnél nagyobb kaszálóterületek magánkézbe kerülnek. Ez ellen több külsőség, így Bánk és Fancsika „birtokosságának képviselői” is tiltakoztak.¹⁸⁰ Ez a jelenség számos ponton egybevág a debreceni gazdáknak a város másik jelentős, Debrecentől nyugatra fekvő területe, a Hortobágy felparcellázása elleni tiltakozásával.¹⁸¹ Irinyi Károly a gazdálkodó, állattartó városiak, a cívisek világát változásellenesnek ábrázolta, hiszen a gazdák az ősi debreceni jogokra hivatkozva tiltakoztak a közös legelőterület megszüntetése ellen. Irinyi cívis

¹⁷⁷ Bedő Albert 1885.

¹⁷⁸ Orosz István 1997: 77-231, 109-110.

¹⁷⁹ Orosz 1997:77–231.; Szemerédy 2005: 143.

¹⁸⁰ MNL HBmL IV B. 1403/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872-1944. 7.k. 1882. november 23-i ülés

¹⁸¹ Irinyi 1997: 267–418.

mentalításra vonatkozó állítását nem vonom kétségbe, azonban a kaszálók és erdőhasználat körüli vitában megszólaló debreceni Gazdasági Egyesület szerepét alaposan leegyszerűsítette. Irinyi az egyesületben a „barázda kultuszának” egyik propagandistáját látta.¹⁸² Az 1899-ben alakult egyesület deklaráltan a 200 hold alatti birtokosok köre volt. Tagsága a közgyűlési beszámolók alapján mintegy háromszáz főre tehető, szemben a célközönségnek tekintett négyezer fővel. Lapja, a Debreceni Gazdasági Lapok kétségtelenné teszi, hogy az egyesület az agrárius politikai irányhoz tartozott, azonban a szerkesztők egyáltalán nem utasították el a modernitást.¹⁸³ A cikkek zömét az új fajtákról és művelési technikákról szóló beszámolók tették ki, míg az egyre nagyobb terjedelemben megjelenő reklámok a gépesítést népszerűsítették. A lap vitába szállt a Hortobágy távlati használatáról, s a parcellázás és tanyásítás (a korban is angol szóval homestead mozgalomként emlegetett) ötletét támogatta.¹⁸⁴ Ugyanakkor a Gazdasági Egyesület vasút helyett tengelyen való szállítást javasolt a fancsikai erdőrészen kivágott fa városba szállítására, s a várossal szemben a kaszálókra vonatkozó jogok kiterjesztését képviselte.¹⁸⁵ Álláspontjának sokszínűsége arra figyelmeztet, hogy az erdei kaszálók használatával kapcsolatos korabeli vitát ne egyszerűsítsük le a maradiság kérdésére.

1902-ben, tehát az 1898. évi XIX. törvénycikk életbe lépése után több évvel a városi tanács azzal bízta meg Török Gábort, hogy készítse jelentést miként növelhetné a város erdőgazdaságból származó bevételeit. A jelentés rávilágított arra, hogy a telekkönyvileg nyilvántartott több mint 45 000 katasztrális holdból valójában csak 24 000 katasztrális hold a tényleges erdő, a többi polgári, illetve vacans (másik nevén „csere”) kaszáló, valamint földművelés alá vont telek és major.¹⁸⁶ Sőt arra is felhívta a figyelmet, hogy a gyenge záródás miatt az erdőterület jövedelmezőségének vizsgálatánál még kisebb területet lehet figyelembe venni. Török jelentése két összefüggésben használta a „nemzetgazdaság” kifejezést. Egyrészt a nemzetgazdaság érdekével ellentétesnek találta a közös legeltetéssel járó, a kis és nagygazdák között kialakuló egyenlőtlenséget, másrészt implicit módon azt állította, hogy a debreceni kaszálók viszonyai kapcsán a nemzetgazdasági érdek és a minisztériumi elvárások, illetve szokások nincsenek összhangban, s ezért Debrecennek el kell térnie a szokásos eljárástól. A kaszálók az erdőmester szerint elsősorban nem azért okoztak gondot, mert csökkentették az erdő területét, hanem azért, mert pontos területük nem volt ismert, így pedig lehetetlen volt üzemtervet készíteni. Az üzemterv elkészítése márpedig egyre sürgetőbb volt, hiszen „...az erdőség jövőben való fenntartása érdekében a Nagyméltóságú földművelésügyi Miniszter ur az

¹⁸² Irinyi 1997: 377.

¹⁸³ Az 1900–1905. közötti lapszámokban a leggyakoribb kérdés a cselédek munkajoga.

¹⁸⁴ Lásd *Debreceni Gazdasági Lapok* 1903.

¹⁸⁵ *Debreceni Gazdasági Lapok*, 1901. 13. sz. és 1902. 4. sz.

¹⁸⁶ MNL HBmL 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, Tanácsi iratok II. 36/1900.

*erdők birtoklási és jövőben való kezelési tervzetének megállapítását és kivitelét elrendelte.*¹⁸⁷ A Katona Antal által az 1870-es években kataszteri felmérésre rajzolt, s az 1883-as kaszálóval kapcsolatos döntésekben hivatkozott térkép készítése során derült ki, hogy kevesebb kiadott, mint megváltott kaszálóterület van. Az erdőmester éppen ezért elsősorban azt javasolta, hogy a város dolgozza ki a területek felmérésének módját. Az erdőmester ugyanakkor nem tanácsolta a tagosítás elvének alkalmazását, bár világosan látta, hogy a minisztérium ezt az elképzelést támogatta. Debrecen esetében a tagosítás számos tényező miatt nem volt reális: az érintett területeken álló építmények után fizetendő kártérítés és a várható jelentős költségek, a domborzati és talajviszonyokból következő, a termőképességben és a fenntarthatóságban jelentkező különbségekből adódó értékegyenlőtlenség mellett a tagosításhoz újabb erdőterületet kellett volna feláldozni. Ugyanebben az évben Ábrám László tiszti főügyész az eddigiek mellé újabb érvet sorakoztatott fel: *„A tagosítás tekintetében nincs itt semmi nagyobb baj – visszas helyzet áll fenn azonban jogi és adózási tekintetből, egyfelől azért, mert legtöbb kaszáló a Katona-felméréstől eltérőleg egyezségi alapon tűzetett ki, a helyszínelés és telekkönyvezés azonban a Katona féle felmérés alapján hajtatott végre és úgy azon abnormis helyzet áll fenn, hogy a kaszáló birtokosok legnagyobb részben tényleg nem azon területeket birtokolják, amelyek részükre telekkönyvezve vannak, s ez különösen birtokváltásoknál nagy zavarokat idézhet elő.*”¹⁸⁸A kataszteri felmérések az államigazgatás és a nemzetgazdaság létrehozásával kapcsolatos döntések alapjául szolgáltak, azonban ezek a felmérések és térképek, legalábbis Debrecen környékén, más valóságot tükröztek, mint ahogy azt a kortársak érzékelték.

A kaszálókra vonatkozóan Debrecen a tagosítás helyett más stratégiát alkalmazott: igyekezett pontos nyilvántartást vezetni a vacans kaszálók bérlőiről, és a tulajdonosokat kaszálóterületeik eladására ösztönözte. Így a város egyre nagyobb önállóságra tett szert az erdőterületekkel kapcsolatban.¹⁸⁹ A 19. század végétől a városi erdőgazdálkodás keretei közé vont kaszálóterületek erdősítése az 1920. évi ideiglenes üzemterv és Orosz István fentebb már idézett adatai alapján is kétezer katasztrális holddal növelte meg az erdőterület nagyságát. A megszerzett kaszálók egy részén és a letarolt, ezért a törvény szerint hat éven belül újraerdősítendő területeken a telepítési munkát a város kisebb részben napszámosokkal, nagyobb hányadban azonban a területre beköltöztetett családokkal végeztette.¹⁹⁰ Török Gábor által a fent tárgyalt jelentésben telepéseknek nevezett csoport közkeletű megnevezése már a

¹⁸⁷MNL HBmL 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, Tanácsi iratok II. 36/1900.

¹⁸⁸MNL HBmL IV.B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, Tanácsi iratok VI. B1/1899.

¹⁸⁹MNL HBmL IV.B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, Tanácsi iratok II. A 36/1900 és II. 54/1900.

¹⁹⁰MNL HBmL IV.B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, Tanácsi iratok II.57/1898.

korban is a vákáncsos volt. A vákáncsos szó a vacans latin kifejezésből eredt, s az adófizetés elmaradása miatt üresen maradó erdei legelőterületet jelentette, amelyen a beköltözők erdőtelepítési és más erdőművelési munkát végeztek.¹⁹¹ Erre a munkaformára a következő fejezetben még visszatérek.

A debreceni kaszálók viszonyai a gazdaság mérhetőségének és kalkulálhatóságának korlátait mutatják. Ezek a korlátok nem pusztán az antimodernitásból és a cívis maradiságból eredtek. A kataszteri felmérés pontatlanságát és a tagosítás kivihetetlenségét a helyi tisztviselők a sajátos domborzati és talajviszonyokra, tehát tudományos érvekre vezették vissza. Ezek a jelentések világossá teszik, hogy amit Debrecenről a hivatalos telekkönyvi leírásokban és térképeken látunk, nem az érzékelt valóságot, hanem annak egy elvárásokhoz igazított változatát tükrözi. Az erdősítési munkát életvitelszerűen végző vákáncsosok életformájában ugyancsak felfedezhetjük mind a modernitást, mind pedig annak korlátait.

Nem vállalkozom annak felmérésére, hogy a debreceni helyzet mennyiben lehet reprezentatív az ország egészére, vagy akárcsak az alföldi településekre nézve. Annyi bizonyos, hogy a tájat árucikként kezelő és bemutató adatokat, így például a kataszteri felméréseket, nem vehetjük magától értetődő tényeknek. Ezeket az adatokat az állami szintű kormányzás céljai és a helyi viszonyok érdekellentétekkel átszótt értelmezése közötti kölcsönhatás hozta létre. A nemzetgazdaság bemutatását és a tulajdonviszonyokat igazgatási érdekek alapján rögzítő adatok létrehozása a modernitáshoz tartozó, hierarchiakon alapuló tett, ez azonban még nem szünteti meg az adatok bizonytalanságát.

II.3.3. Összegzés

Az erdei üzemtervek térképei és táblázatai segítségével értéket rendeltek az erdei tájhoz, s a számítás megkönnyítése érdekében üzemeket és szabályos állapotokat vetítettek arra. A tervek és az erdei vasutak sűrűbbé tették az erdei tájban futó hálózatokat, így kifejezettebbé vált a táj árucikk jellege. Ezekben a változásokban az országos vasúthálózat, de a lokális erdei ipari vasutak is fontos tényezők voltak. A Debrecen körüli erdei vasutak csakúgy, mint az üzemtervek és az erdősítés egyszerre voltak a modernitás jelei, és mutatták annak helyi korlátait. Kibontakozott a modernitás azon arca, amelyik az erőforrások nemzetiesítésének tárgyalásos folyamatán alapul.

¹⁹¹Balassa 1940.; Balogh 1936.; Miklós, Dankó 1974.

A kommodifikáció folytonos visszacsatolást jelentett erdő és város között. A 19. század végi üzemterv eredményeként Debrecen számára a város körüli erdei tájak a korábitól eltérő módon jelentettek értéket és adminisztrálandó területet. A 19–20. század fordulója körüli évtizedekben a megújult erdőgazdálkodás hatott a tulajdonviszonyok elhúzódó változására, és ez által is fontos szerepet töltött be Debrecen életében. Ebben az időszakban tűnt el a közösségi erdőgazdálkodás. Az alanyi jogon járó failetmény rendszere folytonos nehézségekbe ütközött, majd Debrecen erdeinek állami kezelésbe vétele nyomán meg is szűnt. Az 1900-as évekre a vákáncsosok új szubaltern csoportot képeztek a város körüli erdőkben.

II.4. Az első világháború erdőgazdasági hatásai és az antropocén: biopolitika, erőszak, migráció és hiány

Az antropocén egyik legfőbb jellemzője, hogy az ember egyszerre van benne jelen fajként és tudatos cselekvőként.¹⁹² Ebből a szempontból az emberi testekre és azok fenntartásához szükséges igényekre vonatkozó intézményes szabályozás történetének különleges szerepe van, hiszen egyesíti, sűríti a két aspektust. Az első világháború során a teljes mobilizáció, az emberi erőfeszítések és életek fölötti növekvő állami kontroll felgyorsított olyan folyamatokat, amelyek legalábbis részben az olcsó munkaerő létrehozását szolgálták. Az sem véletlen, hogy az emberi testet gépként felfogó, ezért üzemanyagban, teljesítményben és karbantartásban gondolkodó modellek, s maga a munkatudomány a két világháború közötti időszakban terjedtek el. A harctéri robbanások nyomán keletkezett sérülések gyógyítására és nyomaik mérséklésére tett orvosi erőfeszítések az emberi test átalakítása számára nyitottak új határokat. Az első világháború alatt és után vált minden korábbinál népszerűbbé az eugenika gondolat is, amely a tömeges halál hatása alatt igyekezett rámutatni azokra a biológiai eszközökre, amelyek az adott népet versenyképessé tehetik, s így biztosítják túlélését. Az erdőgazgatás nyomán keletkezett levéltári források mindenekelőtt az emberi erő kizsákmányolása és az anyaghiány, tehát biopolitika és kommodifikáció háborús kapcsolatát, s az ebben játszott állami szerepet állítják előtérbe.

Amint látni fogjuk, az erdőgazdaság terén ezek a háború mindennapi tevékenységet ellehetetlenítő harci cselekményeiben, a hadifoglyok munkavégzésében, a szállítási nehézségekben, a megfelelő munkaruha hiányában, az erdőgondnokságok közelében is érzékelhető tűzifahiányában és az ezzel kapcsolatos érdekellentétekben, valamint az ár- és bérvizonyokban érezte hatását.

II.4.2. A front hatásai: erőszak, *frontier* jelleg és migráció

A háborúk már jó ideje a környezettörténet látókörében vannak. A háború sajátja, hogy az erőforrások kihasználása az ideológia részévé válik, átpolitizálódik az anyagok és társadalom viszonya, s így az érdekellentétek is nyíltabbá válnak. Az antropocén korszak szempontjából az egyik releváns körülmény az, hogy az első világháború kitörése utáni hónapokban

¹⁹² Chakrabarty 2018.

Magyarország egyes területei *frontier* jellegűvé váltak, vagyis olyanná, amelyek között az erőforrásokhoz és magát a földterülethez való hozzáférést jogosnak beállított, de a megfélemlítés által létrehozott hierarchiák határozzák meg: erőszak, az érdekek nyílt, állam által alig mediált ütközése, illegális eltulajdonítások, statáriális kivégzések a jellemző napi tapasztalatok. A hadüzenetet követő egy hónapon belül ugyanis megjelent Magyarország határain belül, a tágan vett északkeleti régióban, s a katonai jelenlét 1917 tavaszáig a mindennapok részét képezte. Ezen időszakban a világháború érdekellentétet alakított ki az Osztrák-Magyar Monarchia hadserege és a magyarországi közigazgatás, valamint a helyi – identitás tekintetében sokszínű – lakosság között. Közben az országhatáron állomásozó egyes népfelkelő egységek katonái esetenként maguk is fosztogattak, amire válaszul időszakonként mindennaposak lettek a statáriális kivégzések. Az északkeleti területek egyre kiszámíthatatlanabb és erőszakosabb határvidékké változtak.

Az 1914 őszen, a háború kitörése után néhány hónappal megindult orosz támadás az erdőgazdaság egyik legfontosabb központját, a korabeli Ung vármegye területén levő bustyaházai erdőhivatal működését, személyzetét és ingatlanjait is érintette. A Garam-vidék mellett, a Tisza közelsége, valamint a kiterjedt kincstári tulajdonban levő erdőségek és a betelepült német, majd magyar szakemberek munkájának eredményeképp, a 18. század második fele óta Máramaros és Ung voltak az országos fakereskedelem központjai. Ezért érthető, hogy az orosz hadsereg hadműveleti sikerei nyomán a bustyaházai hivatalban heti rendszerességgel készültek helyzetjelentések.¹⁹³ Ezekből megismerhető az erdőhivatalhoz tartozó ingatlanok jellege, berendezése, valamint az értékek menekítésének hivatali rendje is. Utóbbi különösen az 1918-19 fordulójának határváltozásai miatt tanulságos és fontos párhuzam a háború utáni, jóval kevésbé dokumentált helyváltoztatások értelmezéséhez.

Az 1914. szeptember végi orosz betörés nyomán a hadi eseményekről és ezek erdőgazdasági vonatkozásairól érdemes a korabeli hivatalos beszámolókat hosszabban is idézni. Temesváry Béla (1860-1929) erdélyi születésű erdőmérnök, a bustyaházai erdőhivatal akkori vezetőjének az FM I/b. ügyosztályánál, vagyis Kaán Károly működési területén iktatott jelentéséből észlelhető, hogy az 1914. őszi orosz támadás olyan váratlan volt, hogy Ung vármegye politikai vezetése a protokollt figyelmen kívül hagyva – így többek között az erdőigazgatás vezetőit is bizonytalanságban hátrahagyva, – menekült. Temesváry önmagát a többi vezetőnél felelősebb, a kincstári dokumentumokkal is gondosabban bánó, a pánikkal szemben kritikus vezetőként ábrázolja.¹⁹⁴

¹⁹³ MNL OL FM K 184 B/1. tétel 1915.

¹⁹⁴ MNL OL FM K 184 B/1. tétel 1915.

A betörés első hullámát 1914. október első hetében az ellentámadás visszavetette, így lehetőség nyílt a károk felmérésére. A részletes helyszíni szemléről a jelentést Blickhardt József (1885-1969) írta, aki 1914-ben még csak erdőmérnöki rangban tevékenykedett. Itteni munkájával az újjáépítést koordináló Kárpát Akció irányítója, Téglás Károly is elégedett lehetett, mivel a korábban Tótsóváron és Nagybányán dolgozó Blickhard 1915-től a Kárpáti Akció bártfai körzetében lett építésvezető. 1919-ben csehszlovák területen maradt, Rahón szintén az építkezésekért felelt, majd Bustyaházára került. A második világháború idején a Bustyaházai Erdőigazgatóság vezetője volt, majd a háború után az egri Erdőigazgatóságban töltött be vezető szerepet. Blickhardt 1914-es leírása alapján az első betörés idején a kincstári, erdőhivatalokhoz tartozó gépekben, épületekben, infrastruktúrában, sőt még a felhalmozott fakészletekben sem esett kár.

„A vándorfürészt és tartozékát magában foglaló gépfészter sértetlen maradt. Az új erdőőri lakás az 50 és 10 méteres Ung-híd s a Malomrét-patakújfalui vasútnak Malomréttől Határhegyig terjedő szakaszon szándékos rongálás jelei nem voltak találhatóak. A malomréti rakodón felhalmozott tűzifadorongok és szénfakészletek érintetlenek.”¹⁹⁵

Blickhardt annál jelentősebb fosztogatást tapasztalt a magánlakóházakban és a hivatali helyiségekben. Ez utóbbiakért nem az orosz alakulatok látszottak felelősnek: *„A tettesek a Csontoson székelő rögtönítélő hadbíróóság eddig végrehajtott ítéleteiből következően a galíciai népfelkelő katonaságból s a rutén lakosságból kerültek ki.”* A betörés 1914 novemberében megismétlődött, s több erdőgondnok arra kényszerült, hogy felfüggesse tevékenységét. Igaz, ekkor legalább az lehetséges volt, hogy erről táviratban, még Ungvárról értesítsék a minisztériumot. Az orosz egységek kivonulása azonban nem jelentette azt, hogy a normalitás helyreállt a térségben. Folyamatossá vált a katonai felvonulás és sebesültszállítás, valamint az atrocitások is. A helyi lakosság mellett a kincstári erdőgazdálkodás is nehéz helyzetbe, a működőképesség határára került. Temesváry 1916. júliusi jelentése érzékletesen mutatja be a problémákat és az azok közötti összefüggéseket:

„Az üzemünkre az átvonulás magától értetődőleg bénítóan hat és erősen sújtja az ott alkalmazottakat és munkásainkat. A rengeteg mennyiségű ló és vágómarha takarmányozására szükséges nagymennyiségű szénát illetve fűvet a katonaság a helyszínen rekvirálja...az itteni nép képtelen lesz télen át marháját eltartani, mert az így elvett szénáját máshonnan pótolni semmi pénzért sem tudják...Nagy kárt szenved népünk az által is, hogy az átvonuló vágómarha száj- és körömfájással teljesen megfertőzte az itteni marhaállományt...A lószállításnál nem tettek kivételt a kir. kincstár szerződéses és épületi és tűzifa fuvarosaival sem...különösen a téli

¹⁹⁵ MNL OL FM K 184 B/1. tétel 1915.

*fenyőszálfa vontatásunk igen nagy nehézségekbe fog ütközni. Magától értetődő, hogy a nagymérvű átvonulás és különösen a távbeszélőnek a katonai parancsnokság által való igénybevétele a tutajozást és az üzemnek minden egyéb ágát is nehézkessé teszi.”*¹⁹⁶

A tél közeledte tovább fokozta az erőforrások szűkösségéből következő feszültséget. 1916 novemberében a bustyaházai állami erdőhivatal arról tájékoztatta a Máramaros vármegye kormánybiztosát, illetve a földművelésügyi minisztériumot, hogy a megyében állomásozó katonaság a tűzifa készletet szinte teljes egészében ellenőrzése alá vonta, így veszélybe került a közellátás. Temesváry Béla és a minisztérium közötti levelezésből az is kiderül, hogy a keleti frontra küldendő zászlóaljok egy részét szintén Bustyaháza közelében képezték ki. A mintegy 4000 katona téli jelenléte nagy helyhiányt eredményezett, így az erdészeti hivatali helyiségek egyre nagyobb részébe szállásoltak be katonai egységeket. Ugyanekkor a közeli técsői és a huszti erdőgondnokság területén a hadsereg tűzifa használata, valamint az állandósuló széna- és élelmiszerlopás jelentett napi feszültséget. Ezeken a problémákon a kormánybiztosság nem tudott segíteni, így a helyi erdészeti igazgatás a földművelésügyi miniszterhez fordult. A miniszter a helyiségekkel kapcsolatos panaszra válaszul a kormánybiztost közvetlenül utasítva igyekezett közbenjárni. A tűzifa kérdés esetleges megoldásáról nem maradt fenn üggyirat.

Az 1918 előtti Magyarország délkeleti határvidéke, tehát az a terület, amelyet elsőként ért el a román hadsereg 1916. augusztus-szeptemberi támadása, szintén meghatározó volt az ország fa- és erdőgazdasága szempontjából. Ráadásul, az ekkor meginduló menekült hullám az erdőmérnök és erdész szakma képviselőinek néhány évvel későbbi Magyarországra menekülését is előrevetítette. A szakemberek kényszerű vagy önkéntes távozása hosszabb távon a tájhasználati formák folytonosságát is akadályozta.

Az 1900-as évek elején a székelyföldi vármegyék fafeldolgozó iparába jelentős mennyiségű tőke áramlott. Amint Nagy Botond kimutatta, a régió felfutásának a vasút szükséges, de közel sem elégséges feltétele volt. A döntő szerepet a helyi üzleti gyakorlat formálódása, valamint a részben helyben felhalmozódó, részben más területekről ideáramló befektetési tőke játszotta.¹⁹⁷ A csíkszeredai állami erdőhivatal menekülésről szóló jelentéséből kiderül, hogy a támadásra 1915 októbere óta számítani lehetett, és készült is kiürítési terv, amely összesen három vasúti kocsit rendelt azon csíkszeredai, gyergyószentmiklósi, valamint csíkszentmártoni hivatali iratok és értéktárgyak elszállítására, amelyek katonailag értékes térbeli információkat tartalmaztak, vagy el nem számolt pénzüsszegekre vonatkoztak. Az 1916 augusztus végi kiürítés azonban az előzetes tervek megléte, valamint annak ellenére menekülésszerű volt, hogy Bodor Gyula (1862-1926), az élete utolsó éveiben Debrecenbe

¹⁹⁶ MNL OL K 184 B/1. 1916.

¹⁹⁷ Nagy 2017.

települő és a városban jelentős szerepet betöltő, Háromszék vármegyéből származó főerdőtanácsos szeptember közepi jelentése szerint: *“Július közepétől kezdve azonban, midőn a lucki és csernovici katonai események elvesztették múltó epizód jellegüket és a könnyű prédára leselkedő Oláhország étvágyát és reményeit megnövelték, helyzetünk aggasztóvá kezdett válni.”*¹⁹⁸ A racionális helyzetértékelésből következő veszélyérzetet a vármegyei vezetők azonban indokolatlanul, valószínűleg a pániktól való félelmükben, csökkenteni igyekeztek. Ennek eredményeképpen az ingóságok elszállításával kapcsolatos előkészületek éppen a tényleges támadás előtt napokban álltak le. Az ellentmondások jelentőségére utal az az epizód is, hogy az augusztusban ideérkező katonai csapat meg nem nevezett tisztje Bodortól kérte, hogy jelöltesse ki olyan fákat, amelyeket a drótakadályok készítéséhez felhasználhat, ugyanakkor a tervezett akadályok végül nem készültek el. Bodor jelentéséből az is kiderül, hogy az eljárásrend szerint támadás során az erdőhivatal személyzetének egy részét is népfelkelői szolgálatra kötelezték, mint ahogy a lakosság férfitagjai is kötelesek voltak a katonai parancsnokságnál jelentkezni. A csíkszeredai erdőhivatal 1916. augusztus 28-án este vonaton, a többi állami hivatallal egyszerre hagyta el a várost. A vonat Marosvásárhelyen 10, Kolozsváron 5 órát állt, így csak augusztus 31-én reggel ért Nagyváradra. Bodor több részes jelentésének személyzetre vonatkozó része nem maradt meg a minisztérium levéltárában, néhány alkalmazott útvonala azonban megismerhető. A csíkszentmártoni járási erdőgondnokság egyik alkalmazottjáról tudható, hogy szintén augusztus 28-án indult útnak, és Hajdúnánásra érkezett, s csak szeptember végén jelentkezett a debreceni erdőfelügyelőségen, ahol úgy látták legjobbnak, ha a Hajdúnánáshoz közeli hajdúböszörményi erdőgondnoksághoz osztják be. Mások, mint például a csíkszeredai erdőgondnokságot ekkor vezető Nagy János csak Marosvásárhelyig ment a vonattal, és a városhoz közeli Szabédon talált menedékre. Míg Gabosi Antalról kiderül, hogy közeli rokona élt Hajdúnánáson, amit Nagy Jánosról csak feltételezni lehet. A kettő közül Gabosi választása bizonyos értelemben jellemzőbbnek nevezhető, hiszen Csík vármegye közigazgatása átmenetileg Debrecenbe költözött, és a menekültek átmeneti befogadására is Hajdú, valamint Szabolcs vármegyék voltak kijelölve.

II.4.4. Kényszermunka

A háborús hiány egyik formája a munkaerőhiány volt. A korabeli iratokból az tükröződik, hogy legalábbis a kortársak meg voltak róla győződve, hogy a mezőgazdaság és az erdőgondnokságok működésképtelenné váltak volna a hadifoglyok munkaereje nélkül. Ha az antropocén korszak felől szemléljük a jelenséget, akkor világos, hogy többről volt szó: az

¹⁹⁸ MNL OL K 184 A/3 1916. 132682.sz.; Csíki Lapok, 1918. szeptember 7. és Béky 1926: Erdészeti Lapok november 15-i számában.

anyag- és energiaigény olcsó munkaerő iránti szükségletét háború idején csak az emberi testek kizsákmányolásával és az emberek szabadsági fokainak drasztikus korlátozásával lehet elérni.

A liptóújvári erdőhivatal 1917 áprilisában hosszú beadványban, s végül sikeresen tiltakozott az ellen, hogy a miniszter 100 hadifoglyot tőlük aratási munkákra vezényeljen: „*A főerdőhivatal a nagy munkáshiány miatt most már alig-alig képes az erdőgazdaság követelményeinek megfelelni, s valószínű, hogy az idei vágások faanyagának jó részét állva hagyni lesz kénytelen munkaerő hiányában. Ez idő szerint a szvarini erdőgazdaságban 17 fogoly az erdei vasút terhelési üzeménél, a fenyőháziban pedig 20 a fatermelésnél vannak alkalmazva, a többi 90-et a főerdőhivatal Liptóújváron vonta össze, hogy az eddig rendelkezésre állott katonai munkásosztaggal az ide leúsztatandó mintegy 30000-32000 rönkfának kivontatását és máglyázását végezzék, mert ennek a munkának a végzésére itt egyáltalán nem lehet munkásokat kapni. A mintegy 70 főből álló katonai munkásosztagból 53 április 30-án a csapattestekhez be fog vonulni s így a rönkúsztatás és kipartoláshoz csak az osztagból itt maradó 17 katona munkás és a 90 hadifogoly marad meg, mely utóbbiaknak 15-20%-a rendszerint nem számít munkateljesítményben.*”¹⁹⁹ A besztercebányai erdőigazgatóság 1917 nyarán ezzel szemben azt kérte, hogy 85 erdőgazdasági munkára alkalmatlannak talált náluk levő hadifoglyot 70 alkalmasra cserélhessen. Erre azonban nem kaptak lehetőséget: *“miután a munkát a büntetés eltörlésének idejétől teljesíteni egyáltalában nem hajlandók, vagy csak színleg dolgoznak s a mellett a többi, még addig dolgozó fogolytársaikat a munkáról lebeszélik, őket abban gátolják. A vasútépítésnél alkalmazott előmunkások és a felügyelő közegek hosszú megfigyelés útján arra jöttek rá, hogy a szóban levő munkások...állandóan renitenskednek, sőt a szorgalmasabbakat több ízben még fenyegették is, s így a vasútnál a munkaeredmény aggodalmasan kevés és minden eszközt meg kell ragadnia az erdőigazgatóságnak a munkaeredmény növelésére a foglyokkal járó költségek apasztására. A felvidéki megyékben ezenkívül az utóbbi időben az iránt is merült fel aggodalom, hogy a kiosztott foglyok nagyobb csoportokban szökdösnek is [...] a fogolyfelügyeleti tiszt a fegyelem fenntartására semmiféle eszközzel nem rendelkezik, az alkalmazott őrszemélyzet pedig oly elemekből van összeállítva, s oly csekély intelligenciával bír, hogy a foglyokra semmiféle befolyásuk nincsen.”*²⁰⁰

A besztercebányai hivatal kérelméhez tartozik egy lista is, amely a foglyok nevét, sorszámát és, amennyiben releváns, a szökés vagy a kórházba kerülés dátumát tünteti fel. A minisztérium 1917. júniusi munkaerő-áthelyezési tervére választ adó erdőhivatalok, így a nagybányai, a lippai, a bustyaházai, a szászsebesi, a tótsóvári, az apatini kivétel nélkül azt kérték, hogy

¹⁹⁹ MNL OL FM K 184 B/1. 1917.

²⁰⁰ MNL OL FM K 184 B/1. 1917.

legalábbis ne az összes hadifoglyot vigyék el tőlük.²⁰¹ A válaszokból kiderül, hogy a foglyok szinte minden munkakörben, így a fakitermelésnél, a széna betakarításánál, a vasúti pálya javításánál, a fuvarozásnál és a fűrészelésénél is dolgoztak, sőt a tótsóvári területen volt közöttük cipész is. Kivételt a déli, az apatini hivatal alá tartozó bezdáni erdőgondnokság képezett, ahol azon a véleményen voltak, hogy *“a hadifoglyok a fatermelési munkánál megszakitás nélkül való foglalkoztatásuknál fogva ehhez a munkához való kedvüket teljesen elvesztették és ezen felül élelmezésük is majdnem leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik [...] ha a hadifoglyok bizonyos időre a fatermelési munkától elvonatnának s mezőgazdasági munkánál foglalkoztatnának, a fatermeléshez való munkakedvük visszatérne.”*

A foglyok ellátásával kapcsolatos problémáknak szintén több erdőhivatal területéről maradt levéltári nyoma. Az ágynemű és a bakancs hiánya 1917 őszén mindenütt gond volt, a nagybányai hivatalhoz tartozó fernezelyi fogolytáborban emellett olyan mértékben szaporodtak el a poloskák, hogy azt már a kassai katonai parancsnokság is szóvá tette, így megjelent a minisztériummal folytatott levelezésben: *“A poloskák irtása céljából a barakkok deszka borítása és a fekvő állványok lebontattak, forró vízzel leforráztattak és bemeszeltettek, tehát a legalaposabb irtási mód foganatosított, s bár az összes poloska így sem pusztult el, annyira mégis megapasztattak, hogy a barakkokban a tél folyamán a foglyok tartózkodása lehetővé vált. Természetesen ennek egyik föltétele, hogy az őrkatonák a saját fülkájuk és a foglyok barakk részének tisztántartására felügyeljenek.”*

Az erdőhivatal igyekezett minden, a katonai parancsnokság által kifogásolt körülményért a népfelkelő státuszú őrkatonákra hárítani a felelősséget. A parancsnokság feltehetően szerette volna a foglyokat saját céljaira használni, s ez vitte arra, hogy a foglyok körülményei miatt panaszt emeljen. A járványos betegségek közül 1917-ben a himlő merült fel. Zsarnócáról az év májusában táviratban jelentették, hogy *“A 32675-ös rendelettel elvezényelt geletneki hadifoglyok között himlő eset fordult elő, továbbításuk felfüggesztése iránt pozsonyi parancsnokság megkerestetett.”* Érzékelhető, hogy a járvány lehetősége riadalmat keltett, s intézkedést eredményezett. A spanyolnátha az 1917-es év forrásaiban még nem merül fel, a következő évről pedig nem maradt meg a hadifogoly kérdésre vonatkozó minisztériumi anyag.

Az utolsó foglyokra, illetve fogolytáborra utaló hivatalos irat a Faértékesítő Hivatal Ganz-Danubius gyárban levő keskeny nyomtávú iparvasúti kocsikkal kapcsolatos levele a földművelésügyi népbiztoshoz, amelyben arra kér felhatalmazást, hogy a Danubius gyár kocsijainak igénybevételel megszervezze, hogy a zalaegerszegi fogolytáborból leszerelt anyag eljusson a Lentihez közel fekvő csömödéri fatelepre.²⁰² A levél arra is rávilágít, hogy -

²⁰¹ uo.

²⁰² MNL OL FM K 184 B/1. tétel 1919.

amint azt lentebb még látni fogjuk - az erdei iparvasutak fejlesztése már rögtön a háború után napirenden volt, pontosabban, napirenden maradt. Arra is, hogy a román megszállás jelentősen megnehezítette a kormány számára, hogy a magánkézen lévő anyagokat és eszközöket oda rendelje, ahol ezeket a közellátás szempontjából leghatékonyabban tudják felhasználni. Az első világháború tehát kettős hatást gyakorolt a munkaerő helyzetére: egyfelől találkozunk az emancipáció, másfelől pedig a kényszermunka eseteivel, s mindkettőnek a politikai jelentőséget kapó szükségletekkel és erdős tájakkal kialakuló kölcsönhatásával.

Egy pályája jelentős részét Trencsénben befutó erdőtanácsos, Hyna Ottó (1868-1933) a Nógrád megyei Szokolya melletti faüzem továbbműködése ügyében tett látogatására vonatkozó irat arról tudósít, hogy a politikai fordulatok és ezek elismertetése, valamint a fafeldolgozás folytonosságához fűződő köz- és politikai érdek 1919 márciusának végén potenciálisan szembekerült egymással. *„Az üzem vezetésénél az uradalom által eddig alkalmazott személyzet már csak a szükséges helyismeretek miatt is - amennyiben a munkások bizalmát bírja - helyén hagyandó. A munkásságot nyugtassa meg az iránt, hogy a népbiztoság megfelelően gondoskodni fog a hétvégén esedékessé váló munkabérek kifizetéséről...Legkésőbb [április] 2-án reggel személyesen jelentse, mennyi az üzem valószínű napi teljesítőképessége, és körülbelül mily összegre lesz a heti bérfizetéshez szükség”.* Hasonló, csak ezúttal a vidéki lakosság pacifikálását is magában foglaló jelenetről olvashatunk a Ganz Danubius munkások faellátása kapcsán, amit a hevesi Felsőtárkányban működő Kronberger Faipari Rt-nek kellett biztosítania. A később a minisztérium egyik kulcsszereplőjévé és fakereskedelmi szaktekintéllyé váló, ekkor erdőmérnök beosztásban dolgozó Zsombory Ignác a következő feladatot kapta: *“Felhívom ennek értelmében, hogy a ganzgyári munkástanács két megbízottjának kíséretében utazzon haladéktalanul a helyszínre és felhatalmazom, hogy Felsőtárkány község direktóriumával a vasútvonalon való akadálytalan forgalom azonnali megindítása iránt tárgyalást folytasson és a kérdés kielégítő megoldására nézve megállapodást hozzon létre....A munkálatoknál foglalkoztatott munkások kebeléből egy három tagból álló ellenőrző munkástanács alakítandó. Megjegyzem, hogy e tekintetben a tisztviselő is munkás.”*

II.4.5. Professzionalitás és identitásválság

1918 végétől az ország katonai megszállása és az egyes területek elszakadása nyomán az erdészeti igazgatást vezetőknél arról is dönteniük kellett, hogy milyen magatartást vár el a minisztériumi vezetés az érintett területeken levő személyzettől, másrészt arról, hogy miként lehet és kell biztosítani a személyzet ellátását. Ugyanebben az időszakban, 1918 novembere és 1919 februárja között az erdészeti igazgatásban dolgozóknak – a megszállt területek kiterjedéséhez igazodva – több irányban is deklarálniuk kellett, hogy amennyiben az új hatalom

képviselői ezt engedik, helyben szeretnének-e maradni a magyar állam helyébe lépő új igazgatás kereteiben. A világháború utáni hónapok jellemző intézményei, a nemzeti tanácsok megalakulása nyomán ez a helyzet esetenként időben igen korán, az Olaszországgal kötött fegyverszünet utáni napokban előállt. Így például a korponai hivatal átadását megtagadó balassagyarmati állami erdőhivatal vezetője már 1918. november 9-én a következőképpen fogalmazta meg a helyzetet Buza Barna földművelésügyi miniszternek küldött jelentésében:

*„Annak felemlítése mellett, hogy a korponai m.kir. járási erdőgondnokság vezetőjét az értékesebb felszerelési tárgyak és fontosabb ügyiratok biztonságba helyezésére egyidejűleg utasítottam, arra való tekintettel, hogy a tót nemzeti tanács további terrorisztikus fellépése következtében egyes tisztviselőink (Schmidt Vilmos bakabányai m.kir. főerdőmérnök csakhamar hasonló helyzeten lesz) esetleg földönfutókká válnak, tiszteletteljesen kérem, méltóztassék engem lehetőleg sürgősen milyen eshetőségre részletes utasításokkal ellátni.”*²⁰³

November 11-én a nagyenyedi születésű Ratkovszky Károly (1862-1919) által vezetett minisztériumi ügyosztály az alsókubini, és a nyitrai állami erdőhivataltól is hasonló tartalmú jelentést kapott. A hivatalosan november 13-án, Ratkovszky által kiadott válaszok a néhány héttel később, a népköztársasági kormány által kiadott 6720/1918. M.E számú rendelet szellemében születtek, s már sablonra tudtak hivatkozni:

„A hivatal személyzetének magatartására vonatkozó olyan értelemben volna megadandó, amint az hasonló esetekben.” A minta szerint *„Ha tót nemzeti tanács hivatalok átadását követelné, ez ellen a hivatalvezetőnek tiltakoznia kell, személyzet folytassa hivatalos működését, erőszaknak nem ellentállni.”*²⁰⁴

A hasonlóan kétségbeesett újabb jelentések hulláma 1919 januárjában, az eskütételi kényszerrel kapcsolatban futott be. Ezek arról szóltak, hogy a fegyverszünet hatálya alatt, tehát a békeszerződés aláírása előtt a hivatali dolgozók nem tesznek esküt, nehogy azt a látszatot keltsék, hogy de facto máris elismerik a megszálló hadsereg által érvényesnek gondolt határokat. A Rimaszombatról január utolsó napjaiban befutó hivatalos jelentést egy közvetlen hangú levél kísérte. Ez egyszerre tudósít a lojalitás dilemma miatt átélt stresszről, valamint az események menetéről, s emellett kirajzolja, hogy a korabeli szereplők milyen kimeneteket és megoldást tartottak racionálisnak. A levél egészében afelé tendál, hogy a békeszerződés aláírása után a hivatali dolgozók helyben maradnának csehszlovák szolgálatban is, ha erre lehetőségük lenne, de azt valószínűsítik, hogy nem lesz ilyen opció. Ezzel összefüggésben megfigyelhető, hogy a csehszlovák hatóságokhoz a normalitás epizódjai tartoznak, addig a magyar kormánnyal kapcsolatban a működési rendellenességek kerülnek előtérbe: az ellátmány és a kommunikáció

²⁰³MNL OL FM K 184 A/3 1919.

²⁰⁴uo.

szünetelése. Egy árverésről szóló rövid tudósítás azt mutatja, hogy a hivatali vezetők elszigeteltségük ellenére az utolsó pillanatig igyekeztek fenntartani a normál munkamenetet. A rimaszombatihoz hasonlóan személyes hangú, a formális jelentésben közlendőkön túlterjeszkedő levelek nem érkeztek be, illetve nem maradtak fenn a Földművelésügyi Minisztérium levéltárában. Az esküvel kapcsolatos igen hasonló jeleneteknek azonban van levéltári nyoma Újvidékről és Gyulafehérvárról is. A legdrasztikusabb törésről a szilágysomlyói erdőgondnokság 1919. január 20-i távirata számol be, amelyben értesítette a minisztériumot, hogy a zilahi erdőhivatallal minden kapcsolata megszűnt, mivel Zilah román megszállás alá került, míg akkoriban még lehetőség mutatkozott arra, hogy Szilágysomlyó ezt elkerülje. A besztercebányai erdőigazgatóság 1919. április elején arról számolt be, hogy a csehszlovák földművelésügyi minisztérium, a belgrádi fegyverszüneti egyezmény 17. pontjában foglaltak ellenére, mintegy húsz korábbi alkalmazottat elbocsátott és helyükre másokat nevezett ki. A jelentés részletes listát tartalmazott az 1918 végén, a cseh csapatok megérkezését és hatalomátvételét követően a magyar minisztériumtól érkezett rendeletekről. A besztercebányai erdőigazgatóságot 1919 elején az 1916-ban még a bustyaházai erdőhivatal vezetőjeként tevékenykedő Temesváry Béla vezette. Az iratlistához fűzött indoklása szerint ezeket, illetve az elintézésük módját hiba lett volna iktatni, mivel az ügymenet a magyarországi – ekkor már tanácsköztársasági – kormánnyal a tilalom ellenére fenntartott hivatalos kapcsolat bizonyítására szolgálhatott volna.

Egy, az Országos Erdészeti Egyesülethez 1920 szeptemberében beérkezett panaszlevél a hűségeskü letételével kapcsolatos jelenetek és döntések személyes konfliktusaira és lehetséges olvasataira világít rá.²⁰⁵ A panasz Klimkó Gyula (1871-1964), vagyis az 1920-as csehszlovákiai közeletében Julius Klimko-ként ismert erdőmérnök ellen érkezett. A tótsóvári erdőhivatalból nyolc Miskolcra menekült, különböző rangú erdőmérnök által aláírt levél szerint Klimko 1918 nyarától részt vett a szlovák önállósodási törekvésekben, sőt annak egyik szellemi irányítója volt. Ennek köszönhetően 1919 februárjában az immár zsupáni címet viselő Fábry Pál Klimkót nevezte ki a hivatal vezetőjének, az addig ezt a megbízást viselő Draskovich József főerdőtanácsost pedig kényszerszabadságra küldte. A vádak szerint ezt követően Klimko akadályozta, hogy a Tótsóváron maradt erdészek és családtagjaik élelemhez jussanak, miközben informálisan Draskovichot szerbnek titulálta és hazaárulással vádolta. Az OEE nem sietett a válasszal, s közel két év múlva küldött válaszában csak annyit közölt Draskovich-csal, hogy Klimkó még 1903-ban kilépett az Egyesületből. Klimko ekkorra már parlamenti képviselő volt, sőt már túl volt a Csehszlovák Néppárttal való szakításon is. Annak ellenére ugyanis, hogy

²⁰⁵OEE 1920.

a tótsóvári erdészek azt állították, hogy Klimko „cseh tót”, vagyis a cseh politikai elit támogatója, a szlovák autonómiát követelő Szlovák Néppárton belül Vojtech Tuka platformjához tartozott egészen addig, amíg utóbbit 1929-ben el nem ítélték hazaárulásért. Klimko ezt követően már nem vett részt a politikai életben.

Klimko ügye rámutat, hogy a korabeli erdőmérnöki kar valójában etnikailag sokszínűbb volt, mint az a felszínen látszott. Tehát, legalábbis hipotézis szintjén, megfogalmazhatjuk, hogy az erdőmérnökökre mint társadalmi csoportra is vonatkoztatható Ablonczy Balázs megállapítása: *“Így az a fajta ‘‘csoportizmus’’, amely a nemzeti identitások letéteményeseinek a belülről homogén, kívülről pedig világos és éles kontúrokkal rendelkező közösséget tekint, sok esetben nem vesz tudomást az egyéni identitás számtalan megjelenési/megélési formájáról. Nem tud mit kezdeni a nagy nemzeti identitások peremén megtalálható léthelyzetekre reflektáló, több nemzet halmazának intervallumában található csoportidentitásokkal.”*²⁰⁶ Ezt azonban úgy is meg lehet fogalmazni, hogy a családok nyelvi-etnikai háttérének sokszínűsége miatt az identitások sem voltak annyira merevek, mint azt a nemzetépítő politikák koráról elsőre feltételezhetnénk. Klimko elrendelte a szlovák nyelv hivatali használatát, tehát egészen biztos, hogy már 1918-ban is jól beszélte a nyelvet. A professzionális csoportok egy további jellemzője volt, hogy részt tudtak venni a politikai közéletben, illetve érték őket identitásukra ható politikai eszmék. Ez egy olyan kör volt tehát, amelynek tagjaiban realitásként merülhetett fel politikai ambíció és vonzóhatott a vezető szerepekhez. Az ilyen szerep ugyanakkor éles konfrontációval, az ellenséges viszonyok tudatos alakításával és kettős beszéddel járt. Ugyanebbe a modellbe illik az erdőmérnök tagokat szintén felvonultató Kabina család belső konfliktusainak története is.²⁰⁷ Ezek a történetek rávilágítanak arra, hogy a hivatalok működését akkor is az Osztrák-Magyar politikai logikájának keretében kell látnunk, ha formálisan nem közös intézményeket vizsgálunk. Ezen tétel esettanulmánya Ordasi Ágnes a Fiume élén álló hivatali eliteire vonatkozó kutatása, amely arra figyelmeztet, hogy az etnikai és nyelvi identitás az Osztrák-Magyar Monarchia keleti felének hivatalnoki karában gyakran politikai eszköznek bizonyuló elem volt, s ennek a helyzetnek 1918-19 során előrejelezhetetlen eredői is lehettek.

Az világos, hogy a területvesztéséget a közigazgatásban dolgozó hivatalnokok, s ezen belül – a földrajzi viszonyokból következően – döntően a megszállás alá kerülő területeken tartózkodó magyar királyi állami erdészeti alkalmazottak mentálisan sajátosan, más társadalmi csoportoktól eltérően élték meg. Az is kirajzolódott, hogy az uralomváltás érzelem- és mentalitás-történetének felfejtéséhez az Osztrák-Magyar Monarchia, mint állam, keretei és működési módjai nélkülözhetetlen kulcsot jelentenek. Ez egyben át is vezet a disszertáció

²⁰⁶ Ablonczy 2011: 51-68.

²⁰⁷ Katona 2007: 129-163.

következő részéhez, amelyben az új keretek kialakítása és intézményesülése kerül majd a középpontba.

II. 4. 6. Összegzés

A munkaerőhiány miatt orosz és olasz hadifoglyok nélkül a kincstári erdőgazdaságok, illetve a különböző fűrészüzemek működésképtelenné váltak volna. Más szóval, a fa árucikkek áru mivoltát csak a munkaerőt kizsákmányoló biopolitikai intézkedésekkel tudta fenntartani az állam. Az erdőörök és erdészek harctéri halála, valamint a szakképzés ellehetetlenülése mellett az is jelentősen befolyásolta a fapiac- és faellátás fenntarthatóságát, hogy annak ellenére, hogy 1918. november elején nem voltak idegen katonai egységek az akkori Magyar Királyság területén, érdemes tudatosítani, hogy az ország erdőgazdaságilag jelentős területei közül több is éveken át hadszíntér volt. Az igazgatási szervezet fenntarthatóságát az uralomváltás ténye mellett jelentősen befolyásolták az identitással kapcsolatos döntések is. A fenti fejezet rávilágított arra is, hogy az erdőigazgatásban dolgozó tisztviselők között az 1910-es években gyakrabban találunk nem magyar identitással rendelkező, illetve potenciálisan oda-vissza magyarosodó családokat, mint azt esetleg feltételezhetnénk. Így az erdőterületek háború alatti és háború utáni kizsákmányolása egyszerre függött az emberi fizikai-biológiai testek és az emberi munka fölötti állami kontrolltól, valamint az ennek fenntartásához szükséges társadalmi viselkedési formák és identitással kapcsolatos tudati elemek együttesétől.

II.5. Konklúziók az II. fejezethez

A professzionális erdészlet 1860 és 1919 közötti időszakát tárgyaló fejezet fő feladata az erdészlet professzionalizációja és a tájátalakítás közötti kapcsolat felvázolása volt. Ennek során nemcsak a fentről lefelé irányuló hatások és szándékok, de a tudás recepciójának többszólamúsága, valamint a helyi szinten kötött kompromisszumok jelentősége is felszínre került. Hangsúlyoztam, hogy a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia nemcsak a folyamatok háttere volt, de a Birodalom és Magyarország közötti viszony, valamint a ciszlajtán területeken meghonosodott erdészeti tudás döntően befolyásolták a magyarországi erdész szakma társadalmi és politikai helyzetét, valamint a professzionális keretek tájképre gyakorolt hatását is.

Az 1879-es erdőtörvény által létrehozott szabályok és erdőigazgatás helyi hatásait Szatmár vármegye keleti része, vagyis egy multietnikus régió, valamint a Debrecen körüli erdők példáján mutattam be. Előbbi esetben a kialakuló legelőhiány, valamint a faluközösségen belüli érdekfelfogások kaptak hangsúlyt, míg Debrecen esetében a kialakult, nagy határra specializált határhasználat és a hagyományos jogosultságok miatt az erdőre vonatkozó sajátos igények időtállósága. Mindkét esetben az derült ki, hogy az erdőigazgatás a kompromisszum irányába indult el. Előbbi esetben ezt Márton Sándor legelőerdő gazdálkodásra alkotott innovatív modellje tette különösen jól láthatóvá. Debrecen esetében az erdei iparvasút mellett egy új népesség és munkaforma, az erdőtelepítő vákáncsosok bizonyultak maradandó jelenségeknek.

A fejezet végén rámutattam, hogy a háborús viszonyok láthatóvá teszik, hogy az antropocénben az ember egyszerre cselekvő és biológiai faj. A biopolitika kettő közötti kapcsolatban játszott szerepét a hadifoglyokra vonatkozó korlátozó-jogfosztó intézkedéseken keresztül figyelhettük meg.

III. fejezet. A magyarországi erdőszet és az antropocén korszak tényezői közötti kapcsolatok 1918 és 1945 között: kommodifikáció és tájátalakítás

(Ide: lásd a 9. térképet) A fenti térkép Lesenyi Ferenc 1936-ban megjelent, a korabeli magyar erdőgazdaságot egyszerre reprezentatív és átfogó módon bemutató munkájában szerepel. Lesenyi Ferenc Bedő Albert munkája alapján készült térképe a megváltozott politikai kereteken belül mutatja be az erdőgazdasági viszonyokat. Amint azt a disszertáció bevezetésében már kifejtettem, az erdő egy olyan természeti és társadalmi tér, amely leképezi és formálja is a benne megjelenő emberek közötti társadalmi viszonyokat. Az ebben a fejezetben tárgyalt korszakra vonatkoztatva ezt azt jelenti, hogy a trianoni határok politikai következményei folyamatos kölcsönhatásban álltak a tájátalakítással, a nyersanyag kitermeléssel és feldolgozással, a társadalmi szerepekkel és a társadalmi hierarchiákkal. Ebből következően, az uralomváltást követő veszteség és átalakulás mibenlétét a tájátalakító tevékenység változó gyakorlatában, az erdő és a faanyag kommodifikációhoz kötődő érdekek és elképzelések intézményesülésében, az ezekhez kapcsolódó társadalmi hierarchiákban ragadhatjuk meg. **(Lásd a 16. diagramot)**

Az erdőszet története tehát ideális közelítő kérdés ahhoz, hogy áttekintsük azokat a tényezőket, amelyek a Magyarországot érintő első világháború utáni határváltozásokból erednek, ugyanakkor az antropocén korszak történetéhez tartoznak, vagyis a korszak sajátos magyarországi arcát jelentik. A fejezet első része az előző részben már említett kommodifikáció jelenségét, azon belül az intézményi keretek egyedi magyarországi tényezőit igyekszik megragadni. A második rész a társadalmi egyenlőtlenségek megjelenési formáit és kontextusait válaszolja majd. A fejezet záró része a Kárpát-medence fogalom és a két világháború közötti tájátalakító projektek kölcsönhatásával foglalkozik.

III.1. A kommodifikáció intézményi és diskurzív tényezői: újjáépítés, érdekérvényesítők és kimaradók

Az antropocénnel kapcsolatban a legtöbb történelmi figyelem eddig arra a tézisre irányult, amely szerint a profit-orientált termelés alapja, hogy létrejöjjön az ún. olcsó természet. E szerint a kapitalizmus lényege, hogy az egyenlőtlen viszonyok közé kényszerített munkások munkaereje révén úgy alakítsa át a természetet, és jusson alapanyagokhoz, hogy a nyersanyagok és erőforrások árának valós értékükhöz képest mesterségesen alacsonyan tartásával profitot termelhessen. A folyamat James W. Moore munkái nyomán vált széles körűen ismertté a kritikai társadalomtudományi diskurzusban.²⁰⁸ Saját korábbi tanulmányaim során az indiai Dzsamsedpur iparváros kapcsán arra jutottam, hogy az „olcsó természet” Moore által leírt konstellációja a vizsgált régióban a 20. század első évtizedeiben valóban kialakult: a bennszülött lakosság elvesztette tájhasználatához való jogait, sőt a bányavidékeken, valamint a vas-, mangán- és szénbányákra alapozva acélt gyártó - későbbi iparváros területén - földjeit is, majd az ún. „coolie” munkarezsímbe kényszerült, s az alacsonyan fizetett, átmeneti alkalmazásban álló munkaerő jelentős részét adta.²⁰⁹

Jelen fejezet célja nem az, hogy újabb esettanulmányt adjon az „olcsó természet” létrejöttéről, hanem az, hogy a két világháború közötti időszak vonatkozásában vázolja azokat a magyarországi intézményi és diskurzív kereteket, amelyek között magától értetődővé vált, hogy a gazdasági érdek azonos a profit-orientált működéssel, illetve amelyek között kialakult az állami és magán szereplők viszonya. Az első világháború következtében Magyarországon ezt a viszonyrendszert is újra kellett tervezni és építeni. Ezáltal bizonyos szereplők számára lehetőség és tér nyílt a viták és az érdekérvényesítés számára is.

III. 1.1. A külkereskedelem: *ghost acres* mint hiány és geopolitika

A kommodifikáció és azon belül a cheap nature koncepció egyik gyakran alkalmazott kritikai fogalma a *ghost acres*. Ez a kifejezés arra utal, hogy egy adott terület lakossága vagy szereplőinek egy csoportja az általa felhasznált anyagokhoz egy másik terület természeti erőforrásainak kizsákmányolása révén jut hozzá. Ekkor tehát az esetleges „externáliák”,

²⁰⁸ Magyar nyelven lásd Moore 2019.

²⁰⁹ Balogh 2020.

környezeti károk és tájatalakítás a fogyasztóktól távol történik. Az első világháború utáni Magyarország az általános anyag- és energiahiány állapotába került, s ez a ghost acres egy speciális esetét jelenti.

A történettudomány az erdők első világháború utáni helyzetét a mezőgazdasági viszonyokon belül tárgyalja. A 20. század kutatása kapcsán jelentős gazdaságtörténészek, így Gunst Péter, a Ránki György-Berend T. Iván szerzőpáros, Csikós-Nagy Gábor, Tomka Béla, valamint Ormos Mária egybehangzóan állítják, hogy az a körülmény, hogy a magyar áruk az 1920-as évek elején (az élelmiszerhiánnyal is terhelt 1920-21 után) hosszú idő után először kényszerültek a nemzetközi piacra, alapvető változásokat hoztak az egyébként hosszú távú állandóságot mutató magyar termelési szerkezetben.²¹⁰ Ebben a helyzetben a mezőgazdaság értékesítési lehetőségei kezdetben a kelet-közép európai térségre jellemző magas vámok miatt rosszak voltak, majd 1924 és 1928 közötti világgazdasági konjunktúrában és a javuló hitelfeltételek között javultak, hogy aztán a gazdasági világválság minden eredményt romba döntsen. A termelés és a piacok kérdése kapcsán a szakirodalom rendre kitér a nagybirtok gazdasági és politikai súlyára, valamint a valutapolitikára és a Bethlen-kormány ezzel összefüggő diplomáciájára is.

Az 1920-as évek Magyarországon az egyik legsúlyosabb, az erdészeti ágazaton túlmutató, gyakorlati és egyben geopolitikai kérdés az volt, hogy mennyire terheli meg az állami költségvetést a faellátás, s így mennyiben válik kiszolgáltatottá az ország az erdőterületek elvesztése következtében. Tóth Bódog 1925. májusi összegzése szerint: „*Nagy-Magyarországon 0.9 tm³ [értsd: tömörköbméter, vagyis rönkök esetén a légrésre az erdei köbméternyi rakáson belül 46%-ot leszámítva] fatermelés esett évenként egy lakosra, ami megfelel az erdőgazdaság szempontjából jelentősebb államok átlagos viszonyainak. Csonka-Magyarország a táblázat szerint csak 0.2 tm³-t tud felmutatni s még ez az arányszám is túlzott. Számításaim alapjául ugyanis Kaán K. 1922. évi becslését vettem, ki úgy látszik, a megmaradt magyar erdőterületek maximális teherbíró képessége alapján állapította meg az 1 627 000 tömörköbméternyi kitermelhető fatömeget. Az újabb eredmények azonban ennél is kevesebbet mutatnak.*”²¹¹ Ezen helyzet külkereskedelmi következményeiről a kortársak közül Lesenyi Ferenc készített az 1920 és 1925 közötti időszakra vonatkozó összesítést. Lesenyi az adatok értékelésében odáig ment, hogy „*egész határozottsággal megállapíthatjuk, hogy kereskedelmi mérlegünk passzivitásának okát legnagyobb részben erdőségeink elvesztésében kell keresnünk.*” 1924 és 1926 között a faimport ugyanis a teljes import értékének 10,11%, 9,75%,

²¹⁰ Ránki – Berend T. 1966. Gunst 1996. 319-342., Csikós-Nagy 1996. Ormos 2002. 49-62. Tomka 2011.,

²¹¹ *Erdészeti Lapok* 1925: 151.

illetve 11,35%-át tette ki. Ez abszolút értékben évi 700 – 800 millió aranykoronát jelentett, amely ezekben az években meghaladta a teljes magyar export értékét.²¹²

A táblázat rámutat a tűzifa import döntő jelentőségére, s ezzel együtt ismét csak arra, hogy milyen gazdasági alapja volt a magyar háztartási fogyasztás szénre való átállításának. **(A fakereskedelemre lásd a 14. és 15. diagramot)** A Statisztikai Tudósító 1936-ban egy ennél hosszabb időszakra vonatkozó és érték tekintetében pengőre átszámított kimutatást is közölt.²¹³ A két adatsorból a faimport két világháború közötti történetében öt szakasz rajzolódik ki. Tömeg tekintetében az első egy négyéves meredek emelkedés közvetlenül az 1920-as kezdő- és egyben mélypont után. A második, 1925-27-es szakasz egy alacsonyabb szinten stabilizálódó szakasz. Ezt egy rövid és meredek emelkedés követte, majd a Világválság éveiben zuhanás váltotta fel. Az 1932 és 1934 közötti adatok vonatkozásában már egy lassan emelkedő trendre figyelhetünk fel. Az 1920-1923 közötti válságos időszakra nem rendelkezünk az import pénzbeli értékére vonatkozó adatokkal, ekkor csak a teljes mennyiségeket ismerjük. A pengőben kifejezett értékek 1923 és 1934 között trend szempontjából követik a mennyiségi adatokat, azonban 1927 és 1928 között pengőben kifejezve még élesebb a növekedés, mint a behozott fa mennyiségében.

A második grafikon az öt legfontosabb választék alakulását mutatja be Lesenyi 1920-1925-re vonatkozó adatai alapján. Az öt közül olyan mértékben emelkedett ki a tűzifa, hogy ezt csak külön lehetett ábrázolni. Az adatsorból kitűnik a fenyőfahiány súlya, láthatóan ezt a Trianon utáni években nem sikerült helyettesíteni. Egyedül a bányafa esetében láthatunk egy csökkenő szakaszt. Érdekes, hogy ez éppen a tűzifa iránti igény visszaesésével esik egybe. Feltehető, hogy 1924-re épült ki a szénbányászat alapinfrastruktúrája. A vasúti talpfa a közlekedési és iparvasúti hálózat miatt szintén az egész gazdaságra kiható tétel volt. A behozatal stagnálása miatt jó eséllyel technológiai váltást, vagyis a fa talpfa betonlapra cserélését, esetleg a Magyarországon nagyobb arányban megtalálható fafajok felhasználását sejthetjük. A korabeli technika lehetőségeit Földváry László *A vasúti talpfa termelésének, felhasználásának és forgalmának 100 éve Magyarországon 1840-1939* című hosszabb tanulmánya vette sorra.²¹⁴

A belföldi szükségletben az ipar számára elsősorban a fenyőerdők szinte teljes elvesztése jelentett azonnali problémát, míg a tűzifa szempontjából a bükkerdők tekintetében kimutatott 86%-os veszteség volt a legnagyobb gond. Szöllősy Zoltán kiszámolta, hogy a fenyőerdők 52%-a Romániához, 41%-a Csehszlovákiához került, bükk tekintetében 54% és

²¹² Lesenyi 1927: 133.

²¹³ *Statisztikai Tudósító* 1936. szeptember 4.

²¹⁴ Földváry László 1943.

30% volt ez a megoszlás. A viszonylag legkisebb veszteség tehát a tölgyesekben volt. Ez a területek 68%-nak kiesését jelentette, tehát éppen akkora csökkenés, amennyi az országterületben bekövetkezett. Az ellátási gondokat fokozta, hogy az átlagos hozadék 1,3 m³/katasztrális holdról 0,8 m³/katasztrális holdra esett. Ez az erdőterület és a bükk arányának drasztikus csökkenésével együtt azt eredményezte, hogy a hazai forrásból kitermelhető 1000 főre jutó tűzifa mennyisége 126,3 m³-re esett, ami nagyon messze volt az elégségestől. Szöllősy kimutatásaiból az is kiderült, hogy 1919 és 1922 között a szükséges import szinte teljes egészében Csehszlovákiából érkezett, Erdélyből szinte semmi sem.²¹⁵ Ennek hátterében nemcsak a valamivel jobb diplomáciai viszonyt, de a „szlovenszkói” üzemtervi termelés nagyobb folyamatosságát is ott találjuk. 1924-ben, ötéves folyamatos emelkedés után, az 1000 lakosra vetített fafogyasztás még importtal együtt is csak 77%-a volt az 1913-as évre számolt mennyiségnek. A szerző arra jutott, hogy mindezen változások összességében azt eredményezték, hogy az energiafogyasztásban egyre növekedett a szén szerepe. Ennek értelmében tehát az uralomváltás a korabeli Magyarországon energiatörténeti fordulópontra is volt. Az import igény egyben a környező országoktól való gazdasági függést jelentette, mivel Románia és Csehszlovákia együttes részesedése csak 1927-ben csökkent 80% közelébe, addig 90%-hoz volt közelebb.²¹⁶ Románia elsősorban tűzifa szempontjából volt fontos. Jugoszlávia szerepe az évtized végére vált láthatóvá a statisztikákban.

A két világháború között a tudományos kutatás intézményei és nemzetközi kapcsolatai az erdészeti számára növekvő jelentőségű, s a negyedik fejezetben a disszertációban is nagy hangsúlyt kapó terület volt. Másképpen fogalmazva, a tudományos kutatás azok közé az aspektusok közé tartozott, amelyeken keresztül a nemzetközi kapcsolatok és a globális viszonyok visszahatottak a magyarországi erdőgazdaságra, valamint tágíthatták is a terület lehetőségeit és politikai súlyát. Többek között Oroszi Sándor, Bartha Dénes és Homor Péter selmecebányai erdészeti oktatással kapcsolatos kutatásai nyomán ismert, hogy a magyar erdészeti kutatás és oktatás az impériumváltás nyomán 1918 telén katasztrális infrastruktúrállal helyzetbe került.²¹⁷ Az ország erdőterületének növelése ezzel egyidőben stratégiai kérdéssé lett, így az erdészeti kutatás újjáépítése is azzá vált.

Amikor a IUFRO 1928-as stockholmi ülésén Magyarország megkapta a lehetőséget arra, hogy hét évvel később erdészeti világeseménynek adjon otthont, a feltételek még távolról sem voltak adottak. Róth Gyula évtizedekkel későbbi leírásából kiderül, hogy bemutatható kísérleti telepek alig voltak az országban, s ilyen körülmények között csak a csodával határos

²¹⁵ Szöllősy 1928: 61. Lásd még Szöllősy 1925.

²¹⁶ Szöllősy 1928: 61.

²¹⁷ Oroszi 2003: 64-66. A költözés kultúrtörténeti kontextusára lásd Ablonczy 2011: 93-100.

módon lehetett tudományos eredményeket elérni. Mihályi Zoltán az Erdészeti Lapokban 1936 őszén közölt konferencia beszámolójában szintén kiemelte, hogy Róth Gyulának 1928 és 1935 között szinte a semmiből kellett bemutatható erdészeti kísérleti területeket létrehoznia.²¹⁸

Az Erdészeti Lapok szerkesztősége 1926 elején elégedetlenségének adott hangot az erdészet, mint tudomány megbecsültségével kapcsolatban. „...*leszámítva az erdőmérnöki főiskola tanári karának méltó képviselőjét, a magyar erdőgazdaságot a kongresszuson igen alárendelt számban képviseltük, holott minden bizonnyal ott kellett volna látnunk az erdőgazdasági tudományoknak azokat a művelőit is, akik odakint a gyakorlatban sem szűnnek meg tudományos működést kifejteni. Ugyancsak így történhetett meg az is, hogy az erdőgazdaság minden önállósága mellett is teljesen indokolatlanul a „mezőgazdaság” fogalomkörébe soroztatott be.*”²¹⁹ A fenti kommentár egy nagyszabású magyarországi természettudományi konferencia apropóján keletkezett, amelyen Róth Gyula és Fekete Zoltán a kulturális tárca vezetői elé tárták, hogy melyek a kutatás követendő irányai, ezeket az akkori intézményrendszer miért nem teszi lehetővé, s mi szükséges a továbblépéshez. Feltehetőleg a szakma határozott fellépésének is része volt abban, hogy az intézményrendszer ezt követően jelentősen bővült. 1926-tól jelent meg ismét az Erdészeti Kutatások című folyóirat, amelynek első folyama 1899-ben indult, s amely 1918-ban megszakadt. Még 1926-ban megnyílt a püspökladányi Erdészeti Szikkísérleti Telep, 1930-ban a kecskeméti Homokfásítási Kísérleti Telep, 1932-ben pedig a Gödöllői Arborétum. A Kísérleti Állomást 1933-ban Kutatóintézeté minősítették. A felívelés olyan jelentős volt, hogy az 1936-ban Magyarországon rendezett erdészeti világkongresszus és egyben IX. IUFRO kongresszus idejére a magyar erdészeti kutatás ismét világszínvonalon állt.

1936 augusztusában és szeptemberében három nemzetközi, erdészeti tárgyú kongresszus zajlott Magyarországon. A Nemzetközi Erdőgazdasági Kongresszust formálisan Darányi Kálmán hívta Magyarországra a Római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet felkérésére. A IUFRO IX. kongresszusáról fentebb már volt szó, míg a harmadik eseményről, az alternatív üzemanyagokról folytatott tanácskozásról jegyzőkönyv hiányában jóval kevesebbet lehet tudni. Király Pál mutatott rá doktori disszertációjában, hogy abban, hogy Magyarország megkapta a nemzetközi kongresszusok és csatlakozó események rendezési jogát, döntő szerepet játszhatott az olasz- magyar diplomáciai együttműködés.²²⁰ Az 1920-as évek közepére Benito Mussolini fasiszta rezsimje által vezetett Olaszország s annak növekvő presztízse, nemcsak kulcsszerepet játszott Magyarország elszigeteltségének lebontásában, de

²¹⁸ Mihályi 1936. Róth 1958: 5-18.

²¹⁹ *Erdészeti Lapok* 1926:18.

²²⁰ Király 1987.

olasz tőke állt egyes komoly, stratégiaileg fontos infrastrukturális beruházások mögött is. Nem kevésbé fontos tényező, hogy Róma már az 1920-as években a nemzetközi mezőgazdasági szervezetek székhelye volt.

A konferenciák diplomáciai kontextusához hozzátartozik, hogy az 1936-os év csak utólag tűnik békeévnek. Japán ekkor már öt éve háborúzott pán-Ázsia terveinek megvalósításáért, Olaszország az év során szállta meg és csatolta kelet-afrikai gyarmatbirodalmához Etiópiát. Spanyolországban 1936 júliusában tört ki a polgárháború. A világ közvéleménye az augusztusi olimpiai játékok kapcsán is szembesülhetett azzal, hogy Németországban az NSDAP faji alapon végrehajtott szelektív jogfosztás és terror mellett építette a totális államot. A Szovjetunióban 1936-ban vette kezdetét az ún. „csisztká”, a milliókat tönkretévő internálások és kivégzések újabb hulláma. Fontos megemlíteni, hogy 1936-ban a világ erdőterületeinek jelentős részét gyarmati adminisztráció kezelte. Ez volt a helyzet Indonéziában, Dél- és Délkelet Ázsia jelentős részén és Nyugat-Afrikában is. A távolságok mellett részben ezek a feszültségek és uralmi viszonyok okozták, hogy az Erdőgazdasági Nemzetközi Kongresszuson voltaképpen 32 ország képviseltette magát. Az Európán kívüli államok közül csak Argentína, Uruguay és Chile, valamint az USA és Ausztrália volt jelen.²²¹ Az ekkor Indokínának nevezett, a mai Kambodzsát és Vietnámot magában foglaló területet, valamint Líbiát, Palesztinát, Indiát és Burmát francia, illetve brit tisztviselők képviselték. A legnépesebb, több mint két tucat főt számláló delegációkat Lengyelország és a szomszédos országok, így Ausztria, Románia és Csehszlovákia adták. Emellett a finn, a német, a jugoszláv, a svájci, az amerikai (USA) és az olasz részvétel volt kiemelkedő. Ezzel szemben mindössze két bolgár, egy-egy belga, török norvég és észt küldött volt jelen. A magyar résztvevők nélkül a teljes létszám 345 fő volt. Az már nem meglepő, hogy a IUFRO kongresszuson ennél jóval kevesebben, huszonegy ország mintegy nyolcvan erdésze vett részt.

A Nemzetközi Erdőgazdasági Konferencia kilenc szekciójának fő munkanyelve a francia volt, de igen sok előadás hangzott el németül és angolul, valamint a felszólalók anyanyelvén is. A szabályok szerint csak arról a témáról lehetett vitatkozni, amely franciául vagy magyarul legalább összefoglaló szintjén elhangzott. Roth Gyula a VI. számú, az erdőgazdaság és a vidék kapcsolatával foglalkozó szekció egyik alelnöke volt, amely a kiadvány alapján, a legtöbb előadás színhelye is volt. Amennyire azt a hivatalos kiadványból meg lehet ítélni, kiemelt érdeklődés ezen kívül az erdőstatistikát övezte. Ez utóbbiban a hozzászólók kivétel nélkül azt hangsúlyozták, hogy minden szereplő érdeke, hogy

²²¹ A II. nemzetközi erdőgazdasági kongresszus iratai 1936.

összehasonlítható adatok álljanak rendelkezésre a világ erdeiről. Meglepően kevés tér jutott azonban a faipar és a kereskedelem kérdésének.

Az 1936-ben Magyarországon zajló nemzetközi erdészeti események egyik legfontosabb hozadéka az volt, hogy a Nemzetközi Erdőgazdasági Kongresszus folytatásaként 1937 májusában, szintén Budapesten összeülő, nemzetközi ülés kinyilvánította, hogy a nemzetközi közösség létre kívánja hozni az állandó Erdőgazdasági Bizottságot (CIS). Tovább fokozva a magyar diplomáciai sikert, a németországi központtal működő, s végül rövid életű, intézmény első elnökévé báró Waldbott Kelement választotta.

III.1.2. Birtokviszonyok, erdészeti igazgatás és kutatás: a kommodifikáció geometriája

Az új trianoni határok nem csak önkép és geopolitikai vízió tekintetében voltak hatással a magyarországi erdészetre. Már az 1920-as években is számos olyan terület volt, amellyel kapcsolatban a kortársak változásokról és szemléletváltásról számoltak be. Szöllősy Zoltán Statisztikai Szemlében megjelent első erdőgazdasági tárgyú tanulmányának kiindulópontja az volt, hogy az erdőterületek mintegy 85%-nak elvesztése három szempontból volt jelentős veszteség.²²² Egyrészt megszűnt az ellátás háttere, másrészt elveszett az export lehetősége, harmadrészt pedig a trianoni határokon belüli erdők nem csak területileg elégtelenek, de *“nagy részben mezőgazdasági birtokok közé beékelte kisebb erdőbirtokokból állanak, amelyek közül aránylag sok a már kihasznált erdő és elég sok az utóbbi években betelepített fiatalos erdő is.”*²²³ Másként fogalmazva ez utóbbi azt is jelentette, hogy háború után rögtön jelentős telepítések történtek: 1919-ben 10 849 k.hold, 1920-ban 12 138 k.hold, 1921-ben 21 039 k. hold és 1922-ben 21 475 k. hold. 1928 elején már az is látszott, hogy a trend kitartott: 1919 és 1926 között az erdősített terület nagysága az összes erdőterület 1% és 2,3%-a között volt. Ez az arány jelentősen meghaladta a korábbi határok között az 1910-es években elért eredményeket. Az erőfeszítések eredményeként a trianoni területen nyolc év alatt 0,8%-al nőtt az erdővel borított terület aránya.²²⁴ A lendületet 1930-31-ben törte meg a világgazdasági válság.

1926 márciusában megjelent újabb erdőgazdasági vonatkozású cikkében Szöllősy a birtokviszonyok, a megmaradt erdőterületek kapcsolatával és az ebből következő kockázatokkal foglalkozott. Ebben a tekintetben 1918 és 1925 között lezajlott egy viszonylag gyors változás, amely során 5%-al csökkent a 100 katasztrális holdon felüli birtokok súlya az

²²² Szöllősy 1925.

²²³ Lesenyi 1927.

²²⁴ Bartha – Oroszi 2003: 34-63.

összes erdőterületen belül. Ez azonban nem jelentette azt, hogy megszűnt a nagybirtok dominanciája: az erdőségek 63,9%-a továbbra is a nagybirtok része volt. A 100 katasztrális hold területnél nagyobb erdők 72,1%-a 1000 k. holdnál nagyobb összterületű birtokhoz tartozott.²²⁵ Az 1920-as évek elején tehát az erdőgazdaság a nagybirtok jellemző művelési ága volt. Az átlagok jelentős regionális különbségeket fedtek el. Az akkori Jász-Nagykun-Szolnok, Vas, Győr-Moson-Pozsony és Baranya vármegyékben az erdők kevesebb mint 50%-a volt nagybirtok része. A birtoknagysággal nőtt az erdővel borított területek aránya. Az Esterházy hercegi uradalom több mint 40%-a erdő volt, az alföldi nagybirtokokon azonban ez az arány csak 12.2% volt. Ezt azt jelzi, hogy alföldi területeken sok erdő beékelt terület lehetett, ahol nem lehetett igazán jelentős erdőgazdasági művelést folytatni.

A sok szempontból kiemelkedő Esterházy-birtok ugyanakkor hitbizomány státusszal bírt, vagyis nem lehetett korlátlanul eladni. A korabeli erdőgazdaság nagy súlyú ténye volt az, hogy a nagy területű birtokokon fekvő erdőségek 61,4%-a korlátolt forgalmú volt. Ez az erdőgazdaság szempontjából kedvezőnek számított, hiszen ebben a jogi helyzetben csak a hosszú távra berendezkedő erdőgazdaságnak volt értelme. Ennek megfelelően a korlátolt forgalmú birtokok 28%-a, míg a szabad forgalmúaknak csak 15%-a volt erdővel borítva. Általában is érvényes megállapítás maradt, hogy az állami ellenőrzéshez kötött erdőtulajdon nagyobb eséllyel maradt erdő, még akkor is, ha figyelembe vesszük az erdő fogalmának bevezetőben említett sokszínűségét. Ugyanakkor negatívan hatott az erdőterületek fenntarthatóságával kapcsolatos kilátásokra egy olyan változás, amelyet Szöllősy nem hangsúlyozott, de egy évvel később megjelent tanulmányában Lesenyi Ferenc már igen: az állami tulajdonban lévő erdők aránya 15,9%-ról 4,1%-ra csökkent. Fent többször hivatkozott írásában Lesenyi arra is rámutatott, hogy a korlátolt forgalmú és állami tulajdonban lévő erdők állapota erdőgazdasági szempontból jobb volt ugyan a szabad forgalmú területeknél, azonban ideális helyzetről egyik esetben sem lehetett beszélni.

A nagybirtok területileg domináns helyzetéről elmondott statisztikai adatokat árnyalni kell azonban társadalomtörténeti szempontból. Gyáni Gábor és Bódy Zsombor társadalomtörténeti összegzéseikben egybehangzóan hangsúlyozzák, hogy a két háború közötti birtokos arisztokrácia súlya egyáltalán nem volt olyan jelentős, mint az a köztudatban él. *„A két világháború között viszont már, az arisztokrácia veszített súlyából és jelentőségéből, nem elsősorban vagyonának fokozatos morzsolódása miatt, hanem mert a külső környezet kevésbé volt fogadókész a fellépésükre, s legfőképpen mert a változó idővel a csoport belső identitása instabillá vált, meggyengült. Maguk is elbizonytalanodtak a korábbi hagyományoknak*

²²⁵ Szöllősy 1926.

megfelelő arisztokrata szerepeket illetően, s vagy anakronisztikus életformákba zárkóztak, vagy pedig más, hagyományosan nem arisztokrata tevékenységek felé fordultak.”²²⁶ Az arisztokrata családok és más nagybirtokosok társadalmi presztizsének bizonytalanná válását jelzi, hogy az 1923 végén kialakult konfliktusban az egyesületen belül vitatkozó felek éppen a számarányokból indultak ki. Főként a Kaán leváltását támogatók emelték ki, hogy a birtokosok szám szerint nem túl jelentős kisebbséget alkotnak a tagságon belül, különösen az állami alkalmazottakhoz képest.²²⁷

A két legfőbb problémát Kaán Károly a századeleji, tehát még “magyarbirodalmi”, kontextusban világosan vázolta: túlságosan megnövekedett a sarjerdő aránya és a tarvágás gyakorlata. Előbbi összességében alacsonyabb értékű választékokat eredményezett, míg utóbbi nyomán a talajminőség romlása és a legeltetés megindulása jelentett hosszú távú értékvesztést. Lesenyi ugyanakkor már arról tudott beszámolni, hogy mind az erdészeti igazgatás, mind az újraszerveződő kutatás törekedett arra, hogy ez a helyzet megváltozzon és ez irányban érdemi lépéseket tett. Az igazgatás területén két fontos váltást hozott az 1918-20-as időszak. Kaán Károly igazgatási tevékenységének egyik legfontosabb és időtálló eredménye a 6.201/1918 M.E. és a 3.296/1918 M.E. számú kormányrendeletek, valamint a kapcsolódó 143.800/1918. F.M miniszteri rendelet, amelyek az erdőkben zajló fakihasztnálást, valamint a használati mód változtatását minden esetben hatósági engedélyhez kötötték. A 3.296/1918 M.E. 2§-a szerint: *“E rendelet életbelépése után csak a hatóság hozzájárulásával szabad erdőben (1.§.1. bekezdés) fakihasztnálást foganatosítani akkor is, ha az erdő tulajdonosa vagy tényleges birtokosa nem ruházza ugyan át az erdő kihasználásának jogát, hanem a fakihasztnálást saját házi vagy gazdasági szükségletének a 3. §-ban említett mértéken túl kívánja foganatosítani, vagy az általa kitermelt faanyagot szándékozik átruházni.”*

Ez a rendelet nem egyszerűen egy rendkívüli anyagihiányt kívánt ellensúlyozni, hanem szemléletbeli váltást tükrözött, amelynek értelmében az államnak joga van arra, hogy a létfontosságú nyersanyagok kitermelését fenntartható keretek között tartsa, függetlenül a tulajdoni formától és attól, hogy a kitermelésből ki húz hasznot. Már a kortárs Lesenyi is azon a véleményen volt, hogy ez a rendelet bizonyult az 1918-19-ben átmenetinek szánt gazdasági rendelkezések közül a legtartósabbnak.²²⁸ Ez Kaán nemzetgazdaságra vonatkozó koncepciójának egyik fontos lábát jelentette.²²⁹ Részben az 1919. február 2. óta helyettes államtitkári poszton, később az „Erdő és Faügyek Országos Kormánybiztosa”-ként, majd ismét

²²⁶ Bódy 2013: 88.

²²⁷ A Kaán Károly megválasztása körüli konfliktusról lásd Balogh 2017: 70-71.

²²⁸ Lesenyi Ferenc: A magyar erdőgazdaság, Erdészeti Kísérletek 1927/3-4. 97-159. 138.

²²⁹ Lásd Kaán 1920c., Kaán 1920a, Kaán 1920b., Kaán 1923.

helyettes államtitkárként dolgozó Kaán hatását, részben a minden téren anyagiánnyal küzdő háborús gazdaságot tükrözi az, hogy a világháborút követően is jelentősen bővült az erdei vasutak hálózata. A háború előtt a kincstári erdőkben összesen 320 km géperezű erdei vasút működött, összesen pedig 1600 km üzemelt a belgrádi fegyverszünet előtti időkben. 1918 és 1927 között újabb 70 km épült. A trianoni területen belül 1927-re 150 km gépüzemű és 40 km lóvontatta erdei vasút üzemelt, s ezen felül még voltak olyan iparvasutak, amelyek az erdészet céljain kívül más iparágakat is kiszolgáltak.²³⁰ Az erdei vasutak építése formálójá és tükré a helyi és országos szintű gazdasági és igazgatási megfontolások közötti kapcsolatnak is. Erre jó példa Debrecen esete. A román megszállás tíz hónapja komoly anyagi terhet jelentett a városnak. A megszállás időszaka fizikai erőszak és a rekvirálások árnyékában telt. A következmények közül az egyik legsúlyosabb az volt, hogy a megszállás elvágta a várost a korábnál jóval szűkebb, de facto határok közé szorított ország többi részétől is, s Máramaros megyéből sem érkezhettek szállítmányok.²³¹ A drámai helyzetre válaszul a város újabb vonalak építésébe fogott, ami komoly anyagi áldozatokkal járt. 1919-ben engedélyek nélkül is tovább építették a déli irányba haladó halápi szakaszt, újabb erdőterületeket téve így gyorsan elérhetővé. Az utólagos engedélyezés szövege nemcsak az elszett kivitelezésből adódó veszélyekre mutatott rá, de arra is, hogy egyetlen, ekkor már 38 éves mozdony állt rendelkezésre, s a vonalon azonnal cserélni kellett volna a talpfákat. A város 1920-ban jelentős kölcsön felvételére kényszerült a vasútépítéshez, először visszautasította a helyi pénzüzetek 7,5%-os kamatra vonatkozó ajánlatát, végül mégis elfogadta azt. Ekkor már az erdei vasút nemcsak a hidegtől volt hivatott megmenteni Debrecen, de részben az éhezéstől is. Az új halápi vonalon termény- és zöldségszállításra is szólt az engedély.²³² Ez egyben azt is jelenti, hogy az I. világháború utáni években az erdei vasútvonal és a vonal menti területek kapcsolata is átforgalmódott. Az erdei vasút több lett, mint a kitermelt faanyag szállítására alkalmas eszköz. A nagy múltú, s egymással szomszédos területeket birtokló Várady-Szabó és Reviczky családok, mint környékbeli birtokosok és a város között 1920-ban létrejött szerződés értelmében a tulajdonosok nemcsak átengedték területüket az épülő vasútvonal számára, de jelentős részben fizették is az építési költségeket cserébe azért, hogy tanyáik terményeit a vasúton szállíthassák Debrecenbe. A menetrendet a gazdálkodó családok kifejezetten a tej piacra jutásához kívánták igazítani.²³³ A Reviczky család tulajdonában levő, Reviczky József

²³⁰ Lesenyi 1927.

²³¹ Kerepeszki 2011., Veress 1986. 165-234.

²³² MNL HBML IV. B.1406/b. Debrecen Város Polgármesteri Hivatalának iratai, Általános közigazgatási iratok 495.d

²³³ MNL HBML IV. B.1406/b. Debrecen Város Polgármesteri Hivatalának iratai, Általános közigazgatási iratok 495.d.

húgaról elnevezett Melánia-tanyán, amely Nyírmártonfalva közelében feküdt, a vasútvonalnak köszönhetően szeszgyár is létesült az 1920-as években. 1923-tól megindult a személyszállítás is.²³⁴

Jelentős újítást hozott az 1920-as erdőrendezési utasítás is, amely a vágás technológiáját gondolta újra, feloldva ezzel a korábbi rendszer geometriai determináltságát: *“Minthogy a régi rendszer szerint arra kellett törekedni, hogy az eltérés a tag nagysága és a fordulószi vágásterület között ne legyen túlságosan nagy, és e törekvés sokszor egyéb célszerűségi szempontokat elhanyagolva, olyan erőszakos fogásokat váltott ki, amelyek megzavarták az erdőrendezési és a gazdasági érdekek összhangját: az új utasítás elsősorban is a gazdasági beosztás terén teremt lényeges változást. A gazdasági beosztás új rendszere csak gazdasági osztályt és tagot ismer. Egy gazdasági osztályba foglalandók az erdőbirtoknak azok a részei, amelyek azonos főbb gazdasági elvek — üzemmód, vágásforduló — szerint kezeltetnek, egymástól eltérő, különleges rendeltetéssel nem bírnak és a kiszállítás iránya, meg a fafogyasztó piacokhoz való viszony tekintetében lényegesen eltérő helyzetet nem mutatnak fel. A tagok fogalma pedig teljesen függetlenné vált a fordulószi vágásterülettől. Alakításuk módja a szorosan vett erdőrendezési kívánalmakon kívül más gazdasági szempontok — erdőművelés, felújítás, védelem, célszerű vágásvezetés stb. — kellő figyelembevételét is lehetővé teszi.”*²³⁵

Ezzel tehát a korábbinál mozaikosabb térszerkezet jöhetett létre, amely alkalmasabb volt arra, hogy a vágás jobban meg tudjon célozni bizonyos választékokat. Ez egyben a korábbinál intenzívebb, gyakoribb használatot is jelentett. Az erdők kommodifikációjában, azon belül is a vágások és más beavatkozások geometriájának átalakításában, az erdészeti igazgatáson kívül az erdészeti kutatásnak is fontos szerep jutott. Mivel a korábbi kisiblyei kísérletek dokumentációja elveszett, a magyarországi erdészeti kutatásban az új kutatóállomásokon, Sopronban és Gödöllő közelében, az új igényeknek megfelelő fatermési táblák és a gyérítéses vágás pontos módjainak kidolgozására irányuló munkát is újra kellett kezdeni. A legnagyobb kihívást 1919 után az jelentette, hogy korábban erdőgazdasági szempontból kevésbé jelentősnek tekintett területekre kellett kidolgozni a művelés alapelveit. Biró Zoltán 1925-ben a következőkben határozta meg a kutatás feladatát: *„A lényeg az, hogy az eltávolított állomány helyét minél előbb olyan fiatalos foglalja el, amelynek egyes egyedei a rájuk nézve lehető legkedvezőbb körülmények között telepedtek meg, már az első időben gyorsan növekednek s mielőbb záródva, műszaki célokra alkalmas egyedekké fejlődnek. Azt hiszem, a felvetett kérdések mindegyike megérdemli azt, hogy velük nemcsak gyakorlati erdőgazdáink, de az*

²³⁴ Szemerédy 2005. 126.

²³⁵ *Erdészeti Lapok* 1920: 552-553.

erdőgazdaság fejlődése érdekében a kísérleti állomás is behatóan foglalkozzék."²³⁶ Ebben az időszakban Biró Zoltán volt az, aki az erdészet gazdasági aspektusaival kapcsolatban programadási szándékkal lépett fel. Biró erdómérnökként előbb állami alkalmazásban állt, majd az 1920-as években fakereskedelmi vállalkozásba fogott, s ebben komoly sikereket ért el.²³⁷ Ennek ellenére, 1926 elején az Erdészeti Lapok elégedetlenségének adott hangot az erdészet mint tudomány megbecsültségével kapcsolatban. „...leszámítva az erdómérnöki főiskola tanári karának méltó képviselőjét, a magyar erdőgazdaságot a kongresszuson igen alárendelt számban képviseltük, holott minden bizonnyal ott kellett volna látnunk az erdőgazdasági tudományoknak azokat a művelőit is, akik odakint a gyakorlatban sem szűnnek meg tudományos működést kifejezni. Ugyancsak így történhetett meg az is, hogy az erdőgazdaság minden önállósága mellett is teljesen indokolatlanul a „mezőgazdaság” fogalomkörébe soroztatott be.”²³⁸ A fenti kommentár egy nagyszabású magyarországi természettudományi konferencia apropóján keletkezett, amelyen Róth Gyula és Fekete Zoltán a kulturális tárca vezetői elé tárták, hogy melyek a kutatás követendő irányai, ezeket az akkori intézményrendszer miért nem teszi lehetővé, s mi szükséges a továbblépéshez. Feltehetőleg a szakma határozott fellépésének is része volt abban, hogy az intézményrendszer az 1920-as évek második felétől jelentősen bővült. 1926-tól jelent meg ismét az Erdészeti Kutatások című folyóirat, amelynek első folyama 1899-ben indult, s amely 1918-ban megszakadt. Még 1926-ban megnyílt a püspökladányi Erdészeti Szikkísérleti Telep, 1930-ban a kecskeméti Homokfásítási Kísérleti Telep, 1932-ben pedig a Gödöllői Arborétum. A Kísérleti Állomást 1933-ban kutatóintézeté minősítették. A felívelés olyan jelentős volt, hogy, az 1936-ban Magyarországon rendezett erdészeti világtudományi kongresszus és egyben IX. IUFRO kongresszus idejére a magyar erdészeti kutatás ismét világszínvonalon állt.

A gazdálkodás általános céljairól és ennek tudományos háttéréről tehát egyetértés volt. Az igazgatás átalakítása, illetve Kaán Károly programjának az a része azonban, amely az állami hatáskör kiterjesztésére vonatkozott, megosztotta az erdész közéletet. A tiltakozás informális szóvivője az Erdészeti Lapok szerkesztője, Czillinger János volt. A szerkesztő vitatta, hogy 1925 elején készen állt volna a közigazgatás arra, hogy megszüntesse a királyi erdőfelügyelői intézményt, s helyére léptesse az erdőigazgatások rendszerét, vagyis végrehajtsa az 1923. XVIII. törvényt.²³⁹ Czillinger vehemens támadása abból a meggyőződésből táplálkozott, hogy

²³⁶ Biró 1925: 13.

²³⁷ Amint azt már Király Pál is megjegyezte szintézisében, Biró pályájának és üzleti tevékenységének kutatása kulcs lehet a két világháború közötti időszak értelmezése szempontjából. Az ezzel kapcsolatos levéltári munka még a területtel foglalkozók előtt áll.

²³⁸ *Erdészeti Lapok* 1926: 19.

²³⁹ Czillinger 1925: 13-29.

az állami hatóságok jóval több ponton fognak érintkezni az erdőbirtokossal, mint korábban, s ez majd konfliktust generál ugyanúgy, mint az állami erdőhivatalok rendszere az 1898. XIX. törvénycikk életbelépése után. Czillinger állásfoglalása nyomán mindazonáltal világosabban látszik az erdőbirtokok egyesületen belüli előretörésének problémaköre. Az egyesület érdekképviselési tevékenységéből ugyanis az állami ellenőrzés és újraelosztás, valamint a szabad gazdálkodás igénye közötti ellentétet olvashatjuk ki. Ez az ellentét a Trianon utáni időszakban az államépítés két lehetséges útjaként merült fel. Az egyesületen belül Czillinger képviselte utóbbi, míg Kaán Károly az állami szerep növelését támogató álláspontot. Mivel az 1926 januárjában közölt, Kaán Károly nyugdíjba vonulásáról címdalra közölt rövid cikkében Czillinger kijelentette, hogy: „*Szinte áthidalhatatlan elvi ellentétek állanak fenn mi közöttünk*”, nem meglepő, hogy az igazgatásról szóló cikkei során egyetlen egyszer sem említette Kaán nevét.²⁴⁰ Az Erdészeti Lapok egyes kormányzati intézkedésekkel szemben élén és kitartóan megfogalmazott kritikája nyomán a tagság mindazonáltal 1928-ban kikényszerítette Czillinger lemondását.²⁴¹

Az OEE és az ország politikai vezetése között megváltozott viszonyt a Kaán Károly egyesületi pozíciója körül 1923 decemberében kirobbant, s hónapokig húzódozó, illetve az egyesületen belül kétéves szervezeti bizonytalanságot előidéző vita jelezte, s egyben formálta leglátványosabban. Azt a tényt, hogy Kaán Károlyt alig néhány hónappal az igazgatási átalakítást, az alföldfásítást és egy állami hitelezési csomagot tartalmazó 1923-as törvénycsomag elfogadása után az egyesület közgyűlése kiszavazta az elnökségből, senki sem vitatta, az eredményt egyetlen tag sem támadta meg jogi úton. Ugyanakkor ezt az eredményt számos választmányi tag olyannyira elfogadhatatlannak tartotta, hogy két levélben tizennégyen, előbb olyan ismert egyesületi tisztségviselők mint Kallivoda Andor, de Pottere Gerard, Kovács Mihály pénztárnok, majd külön levélben az arisztokrata tagok közül Pallavicini Alfonz őrgróf, gróf Széchenyi Aladár és báró Waldbott Kelemen is lemondtak tisztségükről, s végül gróf Széchenyi Bertalan sem vállalta az elnöki tisztséget. Az eseményekkel kapcsolatban a következő év áprilisáig jelentek meg közlemények az Erdészeti Lapok hasábjain. A szerkesztőség közölte a közgyűlési, majd a választmányi ülés jegyzőkönyvét is. Az álláspontokat utóbbiból lehet leginkább megismerni. Azok, akik Kaán Károly leváltását elfogadták vagy támogatták, azzal érveltek, hogy a közgyűlésen többségben voltak az állami tisztségviselők, így a döntést nem lehet a közigazgatásban dolgozó tagok elleni összeesküvésnek vagy arisztokrata hatalomátvételnéknél értelmezni. Király Pál hívta fel a figyelmet arra, hogy Kaán Károlyt a Csik Imre miniszteri tanácsos vezette igazoló bizottság részben elmarasztalta

²⁴⁰ Erdészeti Lapok 1926: 1-2.

²⁴¹ Illyés 2014: 312-314.

1919-es szerepvállalásáért. Ennek folyománya volt, hogy a legfontosabb Kaánnal szemben a nyilvános térben megfogalmazott érv, zsidó származása volt. Ez utóbbi korabeli jelentőségét és hatását akkor érthetjük meg, ha számításba vesszük az 1920-as évek antiszemita egyetemi mozgalmait.²⁴² 1924 végének soproni diáksztrájkja ennek keretében illeszthető be. A sztrájk arra irányult, hogy két felvett zsidó hallgató távozzon a főiskoláról. Az egyetemi vezetés és a kormány tett erőfeszítéseket a két hallgató elleni indulatok megfékezésére, ám a mozgalom mindkét hallgatót ellehetetlenítette, s távoztak Magyarországról.²⁴³ Az 1923. december 19-i történetek ezzel együtt felvetették a kérdést, hogy mi is volt ekkor az OEE: működhetett-e továbbra is konszenzusra épülő ágazati szervezetként a nélkül, hogy egy réteg érdekképviseletévé váljon, illetve mennyiben követte egyáltalán az egyesület a 19. századi ideákat 1924 előtti működésében. Erre a kérdésre a következő alfejezetben térek vissza.

Összességében azt láthatjuk, hogy az 1919 utáni erdészeti igazgatás alapvető célja az volt, hogy növelhető legyen a kitermelhető famennyiség, vagyis a korábnál jobban előtérbe helyezze azon erdőterületek faanyagának árucikk szerepét, amelyek 1919 előtt nem tartoztak a legfontosabbak közé. Ez az alapállás jelentős hatást gyakorolhatott az erdei tájra. A folyamatban az erdészeti kutatás is részt vett. Ugyanakkor érdemes már most felfigyelni arra, hogy éppen kutatás volt az, amely a termőhelyekkel és az ellenállóképességgel kapcsolatos kísérleti eredmények nyomán potenciálisan korlátokat is kijelölhetett a termelési cél számára. A birtokviszonyok eredményeként a határváltozás sajátosan magyarországi hatásai között kell említeni a különböző érdekek korábnál hangsúlyosabb megjelenését is, amely az 1910-es évek állami szerepet növelő törekvéseihez képest új kompromisszumot tett szükségessé.

²⁴² Ezúton is köszönöm Zeidler Miklós két világháború közötti Magyarország egyetemeinek antiszemitizmusára vonatkozó közléseit és kérdéseit. Lásd még: Kerepeszki 2005., Kerepeszki 2008 és Kádár – Vági 2016.

²⁴³ Hiller 1975: 163-172.

III.1.3. Erdők mint gazdasági érték, valamint érdekek és érdekképviselő az Országos Erdészeti Egyesület tevékenysége tükrében

Az a mód, ahogyan az erdők magyarországi helyzete az OEE keretein belül felszínre került egyszerre esettanulmány az 1920-as évek gazdasági, társadalmi és politikai valóságára, valamint a kommodifikáció magyarországi sajátosságaira.

Az 1920-as években a párizsi békeszerződés által létrehozott állapotot az Erdészeti Lapokban megszólalók nem fogadták el véglegesnek, s ezt jelezve, következetesen „Csonka-Magyarországnak” nevezték a korabeli magyar államot, s „megszállt területeknek” Erdély, a Felvidék, illetve Burgenland területét. Amint azt a hiány kapcsán említettem, a fakeskedelem újraszervezése elengedhetetlen volt, s ez megkövetelte az aktív szerepet az erdészeti ágazat részéről is. Az erdész szakma számára az érdekvédelem és az erdőterület növelése mellett a cselekvési kényszer harmadik aspektusát az a körülmény adta, hogy az új helyzetben az erdésznek olyan új szakmai programra volt szüksége, amely a külkereskedelmi kapcsolatokat és kényszereket figyelembe véve nemzetközileg is aktív szerepbe helyezi a szakmát, s így alakít a békeszerződés következtében előállt helyzetben, vagyis bekapcsolódik az államépítésbe.

Cselekvésre ösztönző új körülmény volt az is, hogy az újjászerveződött magyar állam tevékenysége számos területen szembekerült egyes erdőgazdasági szereplők érdekeivel. Ilyen volt az adórendszer, a földreform tervek, a kötött gazdálkodás, a Magyar Államvasutak talpfa kereskedelemben hozott döntései és működőképessége, az erdőigazgatási rendszer átszervezése, majd a gazdasági világválság idején a szomszédos államokkal folytatott klíring rendszerű kereskedelem is.²⁴⁴ Ezekon konfliktusokon felül az 1920-as években végig problémát jelentett az erdészeti területén dolgozó állami alkalmazottak hátrányos helyzete és kis száma az agrárigazgatáson belül.²⁴⁵ Az erdőgazdasági termelésnek és a kereskedelemnek váltakozva az inflációhoz, az áruhiányhoz, a konjunktúrához és a globális válsághoz is alkalmazkodnia kellett. Az egyesületnek mindezekből következően 1921-től határozott érdekképviselőként kellett viselkednie.

Az egyesület tagjai az 1920-as évek első felében annál élénkebben foglalkoztak a külföldi és a hazai termelésű fa magyarországi piaci helyzetével. Az 1924. augusztusi lapszámban Biró részletes számítást közölt a vasúti szállítás költségeire vonatkozóan, s ebben kimutatta, hogy a határ és a nagy fogyasztóközpontok közötti szállítás költsége rendre kisebb, mint az 1920-as években az erdőgazdaság fontos területeivé váló magyarországi területek és a

²⁴⁴ Kolossváryné 1978.

²⁴⁵ *Erdészeti Lapok* 1924: 185.

nagyvárosok közötti szállításra vonatkozó MÁV tarifák.²⁴⁶ Ebből következően a külföldi fa akkor is versenyelőnyben volt, ha a kitermelés költségei és a termőhelyi adottságok egyébként megegyeztek volna (mint ahogy nem egyeztek meg: Csehszlovákia ebben a tekintetben is előnyben volt):

*"Meg kell állapítanunk, hogy a mai vasúti tarifaszámítás mellett a dunántúli és a nógrádgömöri (sic) részeken fekvő tömegesebb erdőségünk fatermése drágábban szállítható Budapestre...mint az ugyanolyan távol fekvő határállomásról az import-fa. Nagyobb erdőterületeink ugyanis mind helyi érdekű vonalak mentén fekszenek (sic), míg a főbb fogyasztóhelyek csak az állami vagy más fővonal igénybevételével közelíthető meg. A szállításnál tehát mindenütt két- háromféle vasútvonalat kell igénybe venni, aminek következményeképpen a díjtételt úgy számítják, mintha a küldeményt az átmenő állomáson újból adták volna fel.... Igaz ugyan, hogy ezek a magas fuvardíj tételek a helyi fogyasztás ellátásánál a közvetlen közeli termelők érdekeit erősen védik, sajnos azonban éppen nagyobb, összefüggőbb erdőbirtokaink, ahol a személyzet, felújítások, progresszív adó, vagyonszállítás, kényszerkölcsön stb. a költségeket erősen növelik, a közvetlen fogyasztóhelyektől majdnem mind elég nagy távolságra fekszenek."*²⁴⁷

Egy évvel később, az 1925 októberében név nélkül, valószínűleg Czillinger János szerkesztő tollából *Erdőgazdaságunk és az államvasúti szállítások* címmel megjelent cikk a MÁV és az erdészeti ágazat kapcsolatának egy másik aspektusára, a talpfa szükséglet kielégítésének kérdésére hívta fel a figyelmet. Az írás egyrészt rávilágít, hogy a megelőző öt évben, részben a kötött gazdálkodásból fakadó kényszer eredményeképpen, jelentős talpfagyártási kapacitás épült ki a trianoni Magyarország területén, másrészt arra is, hogy ekkor már a szállítás tekintetében biztosabbnak tekinthetők a hazai beszállítók, mint a „megszállt területeken” levők.²⁴⁸ A cikk célja éppen az, hogy a MÁV külföldi beszerzéseivel kapcsolatos esetleges kormányzati szándék irracionálisára hívja fel a figyelmet. Az írás léte két további körülményre hívja fel a figyelmet: egyfelől arra, hogy már az 1920-as évek első felében is léteztek olyan tervek, amelyeknek értelmében a környező kisantant államok preferenciát kaphattak volna a magyarországi faáru piacon. Kolossváry Szabolcsné munkája nyomán ismert, hogy kartell érdekek és a gazdasági világválság teremtette kényszerek következtében hasonló tervek az 1930-as évek elején meg is valósultak.²⁴⁹ Másfelől, az októberi lapszám vezércikként megjelenő kommentár mutatja azt is, hogy az OEE azokban az években (tehát

²⁴⁶ *Erdészeti Lapok* 1924: 136-141.

²⁴⁷ *Erdészeti Lapok* 1924: 137.

²⁴⁸ *Erdészeti Lapok* 1925: 321-326.

²⁴⁹ Kolossváryné 1978.

1923 és 1928 között) is jól értesült volt, amikor a kormányzattal egyáltalán nem tartott jó a viszonyt.

Az 1920-as években a nagybirtokosok gazdaságban és politikában játszott szerepe változóban volt. Ebben a tekintetben az erdészet kapcsán legnagyobb horderővel a hitbizományi birtokok forgalomképtelenségének megszüntetése, illetve fennmaradása bírt. Az Erdészeti Lapok 1926. januári számában megjelent érvelése szerint éppen a hitbizományi rendszer kényszerítette ki az üzemszerű gazdálkodást, s annak a tételnek széleskörű elfogadását is, miszerint a *“rendszeres gazdálkodáshoz feltétlenül szükséges fiatal és középkorú állományok fatömege gazdasági szempontból nem tekinthető hozadéknak, függő termésnek, hanem oly része a törzsvagyonnak a rendszeres gazdálkodáshoz szükséges tőkének, mint a talaj.”*²⁵⁰ Az erdőterületek egyben tartása az erdőgazdálkodás elemi érdeke volt, s erre a körülményre az egyesület minden földbirtokreformmal kapcsolatos terv – mint amilyen a Nagyatádi-féle törvény és a közlegelők szabályozása is volt – körvonalazódása alkalmával felhívta a kormány figyelmét.²⁵¹

Az egyesület egyik leghosszabban tartó vitáját az erdőbirtokok megadóztatása kapcsán folytatta a kormányzattal. A földadó kiterjesztése kapcsán az Erdészeti Lapokban számos cikk jelent meg arról, hogy mit is jelent az erdő jövedelmezősége és értéke s hogyan is lehet ezt értelmezni adózás szempontjából.²⁵² A jövedelem- és vagyonadóval kapcsolatos felterjesztések és kritikák leginkább azt sérelmezték, hogy a kivetés nem veszi figyelembe a kitermelés és a szállítás költségeit, valamint az eltérő állományokból adódó bevételkülönbségeket, ráadásul azáltal, hogy az adó a búza értékéhez van kötve, a mezőgazdaság és az erdőgazdaság költségei közötti különbségek többszörös hátrányként jelennek meg az adórendszerben. Egy példa az adóztatás elleni fellépés módjairól:

„Felhívás az ország erdőbirtokosaihoz!

Az Országos Erdészeti Egyesület hivatásának megfelelően az erdőgazdaságot érintő minden kérdést éber figyelemmel kísér és szükség esetén azonnal kész közbelépni a kormány illetékes tényezőinél. Ezen a téren való tevékenységét azonban rendkívül megnehezíti, hogy az erdőbirtokosok sérelmes intézkedésekről, főként az adókivetés körüli sérelmekről konkrét adatokat nem bocsátanak az egyesület rendelkezésére. Tisztelettel kérjük, hogy helytelennek vélt hatósági intézkedéseket (pl. a vagyonadó kivetésénél tapasztalt aránytalanságokat stb.) egyesületünk tudomására hozni, szíveskedjék, hogy az egyesület felterjesztéseit jövőben konkrét adatokkal is alátámaszthassa.

²⁵⁰ Erdészeti Lapok 1926: 20.

²⁵¹ Lásd még: Király 1987.

²⁵² A vita a vagyonváltsággal kapcsolatos 1921. XLV. kapcsán indult.

Budapest, 1925. október hónap.

Az elnökség.”

Az egyesület az ekkoriban két-három százalékos forgalmi adó kapcsán amellelt lobbizott, hogy nagyobb vagy legalább akkora teher essen az import fára, mint a hazai termelésűre. Az Erdészeti Lapokban megjelenő adóügyi cikkek azt jelzik, hogy az erdőbirtokosok és a szakemberek az erdőket jóval bizonytalanabb jövedelem alapnak látták, mint a pénzügyminisztériumi számítások, s az is világos, hogy az erdővel kapcsolatos közgazdaságtani tudás nem épült be az adókiértés rendszerébe. Ez különösen az államháztartás szanálását célzó, a pengő bevezetését előkészítő, 1924-es adótörvények kapcsán volt egyértelmű. A terhek és a bizonytalan jövedelem kapcsán az 1920-as évek során egyre nagyobb teret kapott a hitel gondolata, amelyre ekkor még jórészt német és svájci példák szükségeltettek, mivel magyarországi gyakorlat nem volt. 1924 októberében az egyesület a korona romlását olyan mértékűnek látta, amelynek költségét a birtokosok képtelenek fedezni, s aminek következtében a téli kitermelés egyenesen lehetetlennek látszott. Ezért az OEE más egyesületekkel együtt központi banki hitelért folyamadt a kormányhoz.²⁵³

„S vajon lehet-e ma 25—30 százalékos hitellel termelőmunkát folytatni, amikor a kereseti lehetőségek a legminimálisabbak, s a távolfekvő erdőgazdaságoknál gondot okoz az értékesítés oly módja, hogy a vételár a termelési és szállítási költségeket megfelelően fedezze? Bizonyára nem. Az Országos Erdészeti Egyesület érezvén a helyzet súlyos voltát, a maga részéről is teljes mértékben csatlakozott a Magyar Erdőgazdák Országos Szövetsége által ebben az irányban megindított akcióhoz, s a szövetséggel, valamint a Magyar Fatermelők, Fakereskedők és Faiparosok Országos Egyesületével egyetértve, beadvánnyal fordult a pénz- kereskedelmi- és földművelésügyi miniszter urakhoz, ilyen közvetlen hitelnek folyósítása iránt.”²⁵⁴

Abban nem volt egyetértés a kérdésben megszólaló egyesületi tagok között, hogy az 1923. XXI. tc., vagyis az erdőhitelezésről szóló törvény, illetve annak két év csúszással megjelenő végrehajtási utasítása valóban áttörést jelentett-e. Biró Zoltán elsősorban a felek egyenlőtlenségét sérelmezte: *„Úgy a törvény, mint a rendelet legmesszebbmenő, sőt jogilag szokatlan rendelkezéseket tartalmaznak a hitelező érdekeinek védelme és a miniszteri mindenhatóság biztosítása szempontjából. Legalábbis szokatlan, hogy egy kétoldalú jogügylet engedélyezését, a föltételek megállapítását, a betartás ellenőrzését és végrehajtását, sőt az egyik fél részéről követendő gazdálkodási mód előírását és ellenőrzését is úgy a törvény, mint a rendelet egyetlenegy fórum, a földművelésügyi minisztérium államerdészeti adminisztrációjá-nak kezébe teszi le minden föllebbezés kizárásával.”* Tóth Bódog, érvelését

²⁵³ A szanálási törvény háttérében álló gazdaságpolitikai koncepcióra lásd Péteri 1985: 132. és Pogány 1998.

²⁵⁴ *Erdészeti Lapok* 1924: 183.

egy német erdész kézikönyvére alapozva, ezt az intézkedéssort annak tudta be, hogy az állam felismerte, hogy a pénzügynek számos más, biztosabbnak tűnő opciója van a hitelkihelyezésre, így nagyobb biztosítékokkal kíván ösztönözni. Utóbbi szerző az egész problémakört állami hitelintézet létrehozásával és – a remélt újabb rendelkezés előkészítő szakaszában - az érintettek bevonásával látta megoldhatónak.²⁵⁵ Biró hosszas válaszában a várható kamatlábra vonatkozó egyszerű számításokkal bizonyította, hogy a törvény által lehetségessé tett hitel drága, ezért valószerűtlen, hogy ezzel éljenek az erdőgazdaságok. A megoldást Biró az ingó jelzáloghitelben és – Tóth Bódoghoz hasonlóan – a közvetlen állami pénzügyi támogatásban látta.²⁵⁶

Az 1930-as évek az OEE 20. századi történetének legeseménydúsabb korszakát jelentik. Az egyesületnek már 1929-30-ban szembe kellett néznie azzal, hogy a kormányzat a fásításra nem fogja a remélt pénzügyi forrásokat elérhetővé tenni, így nemcsak az 1923-as fásítási törvény és program stratégiai céljai kerültek veszélybe, de az addigi eredmények is. A gazdasági világválság, a versenyhátrány, a kiettség, a meglevő tarifális problémák és a fafeldolgozó iparral ütköző igények mellé általánosságban munkanélküliséget és csődöt, az erdőgazdaságban monopóliumokon keresztül megvalósuló kötött gazdálkodást, tehát korlátozott kereskedelmet hozott. A regionális erdészeti egyesületek az életbe lépő piaci viszonyokkal kapcsolatban önálló véleményt fogalmaztak meg, így gyengítették az OEE pozícióját a kormánnyal szemben. Mindezzel együtt az 1930-as évek történetéhez tartozik báró Waldbott Kelemen hosszú elnökségének legnagyobb sikere: évek kitartó munkájának eredményeként az évtized közepén született meg az 1879-es rendelkezéseket felváltó 1935. IV. tc, az új erdőtörvény, amely azonban végrehajtási utasítások híján még évekig nem lépett hatályba. Amint fentebb láttuk, 1936 volt a másik jelentős siker, nemzetközi erdőgazdasági kongresszus éve. Az 1937 és 1940 között évekre vonatkozó egyesületi levéltári iratok hiányoznak. Amikortól az Erdészeti Lapokon és a korabeli szakirodalmon kívül más forrás is rendelkezésre áll, már tartott az újabb háborús faéhség, az infláció és ezzel együtt a bérek és árak rögzítése. A háború idején gyakran ülésező igazgató-választmánynak foglalkoznia kellett a revízióval és a zsidónak nyilvánított személyek diszkriminációjával járó földtulajdon változásokkal és rendelkezésekkel is.

A 1936. októberi választmányi ülésen az egyesület ügyvezetője, Biró Zoltán, és az egyik legjelentősebb dunántúli erdőbirtokos, korábbi miniszterelnök gróf Esterházy Móric között lezajlott éles szóváltás az 1929 és 1938 közötti időszak számos problémáját tükrözi. Biró konkrét személyek említése nélkül számonkérte azokat, akik a szabad kereskedelem elvét

²⁵⁵ *Erdészeti Lapok* 1925: 393-402.

²⁵⁶ *Erdészeti Lapok* 1925: 360-362.

minden áron védték, még akkor is, amikor ez kifejezetten káros volt a magyarországi termelők számára. Gróf Eszterházy magára vette a kritikát, s közbekiabálásából érezhető, hogy szinte nekiment az ügyvezetőnek. A felek egymást hibáztatták azért, hogy a környező országok kizárólagos jogosultságokat szereztek a magyarországi fakereskedelemben, s lényegében felosztották maguk között a piacot. Az OEE tevékenysége eredményeként sikerült ezt a helyzetet legalább a hazai állománnyal jobban ellátott északi és nyugati területeken érvényteleníteni.²⁵⁷

Biró hangja szinte minden választmányi ülésen domináns maradt, úgy tűnik a stratégiai irányt minden esetben ő formálta. 1932-ben Purgly Emil mezőgazdasági miniszterhez írott feljegyzésében részletesen taglalta, hogy milyen kormányzati lépésekre volna szükség a hanyatlás végső stádiumába került magyar fatermelés megmentéséhez. 1931 végén a kormány alapvetően átszervezte a fakereskedelmet, s ezt a műveletet a fa árának lehető legalacsonyabb szinten tartása, az ipari kapacitás megtartása motiválta, egyáltalán nem az erdőbirtokosok érdekei. Birónak egy évtized sem volt elég ahhoz, hogy meggyőzze a kormányt, hogy az import csökkenésével jól járna a költségvetés és a magyar gazdaság is. Ahogy Kolossváry Szabolcsné megállapította: *„Magyarország összes behozatali értékét az 1929. évi 1 milliárd pengőről 1933-ra 313 millió pengőre szorította le. A külkereskedelmi forgalom letörése abszolút értékben a fabehozatalban is jelentkezett. Amíg ez 1929-ben 175 millió pengő volt, és 1930-ban is még 128 millió pengőt tett ki, 1933-ra mindössze 45 millió pengőre zsugorodott. Ennek ellenére azonban az 1929—1933 évi válság időszakában is a fabehozatali érték aránya az összes behozatali értéknek évi átlagban 15,9%-a volt. Itt említjük meg, hogy ez az arány az 1934—1938. években átlag 16,4% volt. Magyarország külforgalmában a fabehozatal az első helyen állt.”*²⁵⁸

Az utolsó pillanatban azonban a létező intézményrendszerre támaszkodva, s újak szervezésében bízva az OEE-nek sikerült kompromisszumot kötnie a kormánnyal. Mind a műfa, mind a tűzifa importja és belső kereskedelme monopóliummá vált ugyan, de a kettő nem került egy kézbe. A kormány által 1931 és 1934 között működtetett Egyesült Fabehozatali Rt. az ipari alapanyagként és építőiparban használandó fa importjának levezénylésére kapott felhatalmazást. Az Rt-t 1934-től a Fabehozatali Intézet váltotta, míg a Magyar Erdőbirtokosok Faértékesítő Rt. a tűzifa kereskedelme terén került monopol helyzetbe ugyanabban az évben. Ennek eredményeképpen a hazai termelés továbbra sem terjedt ki a műfára, s az import aránya magas maradt. 1933-ban Magyarország fabehozatalában Ausztria 40%-kal, Románia 35%-kal, Csehszlovákia 25%-kal és Jugoszlávia 5%-kal vett részt. A két háború közötti, Romániából

²⁵⁷ Kolossváryné 1978.

²⁵⁸ Kolossváryné 1978: 125.

érkező faimport kérdését általában, s különösen az 1933-as ellentételezés nélkül érkező 20 000 vagon ügyét 1966-ban Király Pál és 1978-ban Kolossváry Szabolcsné sem látta teljesen tisztázottnak. Ma is igaz, hogy további kutatást igényel a kérdés. A korábbi hipotézisek szerint a rendkívüli kedvezmények háttérében az optáns ügy, vagyis az Erdélyben birtokkal rendelkező magyarországi arisztokraták román állammal való megegyezési kísérlete vagy egy, a magyar faipart és román termelést átfogó kartell állhatott. Harmadik kutatási kérdésként megfogalmazhatjuk, hogy vajon a magyar kormány döntése nem az erdélyi magyar nemzetiségű birtokosokat, illetve termelőket támogatta-e.

1933-tól jelentősen nőtt, s 2.4 millió m³-ról 3 millió m³ fölé szökött a tűzifatermelés Magyarországon.²⁵⁹ A szerfa kereskedelem ugyanakkor kikerült az OEE tagságát alkotók befolyása alól, s az egyesület kénytelen volt elfogadni, hogy importzónák jöttek létre az ország határai mentén. A két óriás monopólium felügyelete és a status quo fenntartása érdekében létrejött az Erdőgazdasági Tanács, soraiban számos OEE taggal. Gróf Hadik 1933-ban lemondott az egyesületi elnöki tisztéről és rövidesen el is hunyt, a frissen megválasztott báró Waldbott Kelemen ugyanakkor a pozíciók erősítése érdekében igyekezett a birtokosok részvételével újabb szövetkezetet vagy vállalatot szervezni.²⁶⁰ A dunántúli birtokosok nagy része azonban a Fabehozatali és a Faértékesítő Rt. működésével is elégedetlen volt, sőt ezek fennmaradása ellen foglalt állást. Ez az ellentét különösen 1936-ban volt éles, abban az évben, amikor az eredetileg négy évre adott felhatalmazások lejárában voltak.²⁶¹ A kereskedelmi rendszert végül nem a belső érdekharc, hanem magasabb kormányzati szinten született stratégiai döntések: az Anschluss és Magyarország német integrációja változtatta meg.

Az 1930-as évek kompromisszumai közül a legkidolgozottabb maga az új erdőtörvény volt. Eltérően az 1879-es erdőtörvénytől, vagy éppen az 1898-as és 1923-as törvénycsomagoktól, az 1935. IV. törvénycikk nem elsősorban hatásai miatt jelentős. A végrehajtási rendelet több éves késleltetése nyomán a háborús gazdálkodás bevezetése előtt jóformán életbe sem lépett. A törvénnyel kapcsolatos vita éppen azért fontos forrás az egyesület és az erdészet történetében, mert hosszas előkészítés eredménye volt. A törvény maga engedményeket tett az üzemterv készítési kötelezettség terén, illetve számos esetet sorolt fel, hogy mikor nem tekintendő egy fás terület erdőnek. A 9. paragrafus kimondta, hogy „*A rendszeres erdőgazdálkodás közérdekű szabályai mellett a tulajdonos érdekeit is méltányos figyelembe kell részesíteni.*” Ez elsősorban szemléletében tért el az 1918 és 1923 közötti szemlélettől. Az erdőigazgatási rendszert átalakító 1923. XVIII. törvénycikk 2. paragrafusa

²⁵⁹ Statisztikai Tudósító 1936. szeptember 4.

²⁶⁰ WKKL 1933.

²⁶¹ WKKL 1936.

például a fenti idézethez képes szikáran kijelentette, hogy „A földművelésügyi miniszter az erdészeti ügyek legfelső hatósága és mint ilyen, gyakorolja az ország területén fekvő összes erdők, kopárterületek és természeti emlékek felett a főfelügyeletet és kormányzati ellenőrzést.”

Az előkészületekben, a korábbi erdőtörvényhez hasonlóan, fontos szerep jutott az egyesület érdekérvényesítő és kompromisszum-teremtő törekvéseinek. A tárgyalásokba két vaskos kötet enged betekintést. Az egyik az egyesületen belül született szövegváltozatokat és azok részletes indoklását, míg a másik a törvénytervezet parlamenti vitáját tartalmazza, beleértve az 1934. novemberi képviselőházi és az 1935. februári felsőházi vitanapokat is.²⁶² Ezekből a forrásokból az a kép bontakozik ki, hogy a szakmán, illetve az erdőgazdálkodás érdekeltjei közötti ellentétek nem voltak azonosak a politikai vita fő témáival. Az 1935-ös erdőtörvény lényegében két különböző kompromisszum megszületésének története, amelyek közül a kortársak számára a közvetlen érdekeltek, az igazgatás, az erdőtulajdonosok és a feldolgozásban, valamint kereskedelemben érdekeltek közötti túnt fontosabbnak, hosszú távú hatásai azonban elsősorban az erdők nem gazdasági funkcióival kapcsolatos alapvetéseknek lettek.

A törvény vitájában Kaán Károly neve nem hangzott el. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a korabeli erdészeti politika drasztikusan eltávolodott Kaán Károly elképzeléseitől. A vitából és a végeredményből az látszik, hogy 1935-re az erdészeti politika – mind a minisztériumi, mind az egyesületi szint – beépítette Kaán Károly 1923-as alapvetését: megváltoztatta azokat a 19. századi kategóriákat, amelyek merev határokat szabtak az állami beavatkozás számára.

A képviselőház számos alkalommal folytatott vitát a törvénytervezetről, amelyet az Egységes Párt kereteiben politizáló Biedermann Imre, Baranya vármegyei birtokos, terjesztett elő. A vitában az OEE történetében fontos szerepet játszó személyiségek közül báró Inkey Pál és gróf Eszterházy Móric is igen aktív volt. Utóbbi a turizmus kérdésében megengedőbbnek bizonyult a többségi álláspontnál, s támadta a kártalanítás intézményrendszerét is. A képviselőházi vita során összességében éles törésvonal mutatkozott jobb- és baloldal között, azonban ez nem az erdőgazdálkodás alapelvei, hanem két másik altéma: a magántulajdonban levő erdők látogathatósága, vagyis a turizmus kérdése, valamint a rovarkár esetén nyújtható rendkívüli támogatások kiosztására gyakorolt miniszteri befolyás körül folyt. Kéthly Anna, és más szociáldemokrata politikusok ellenezték az Országos Erdőgazdasági Tanács felállítását is, mivel az illeszkedett abba az agrárpolitikába, amelynek keretében a miniszter által

²⁶² Az 1935. IV. t.c. egyesületi tárgyalásai: Törvénytervezet az erdőkről. Javasolt módosítások az Országos Erdészeti Egyesület részéről. 1929, 1930, 1933, valamint: Az 1935. évi IV.t.c. törvényhozási tárgyalások, Képviselőházi Értesítő, 1935.

érdekcsoportok képviselőiből összeállított ún. szakértői bizottságok határozták meg egyes ágazatok piaci viszonyait. Az erdőtörvény vitája a képviselőházban a Gömbös-kormány és annak ellenzéke közötti vita egyik állomása volt, nagyobb részt a Darányi miniszteri tevékenységével kapcsolatos beállítódások, valamint a korabeli konzervatív és szociáldemokrata társadalomkép összeütközése határozta meg. A felsőházban jóval kevesebb vitanapon került szóba a törvény, itt Waldbott Kelemen terjesztette elő a tervezetet, s hangsúlyozta annak kompromisszumos jellegét. Az OEE elnökének felszólalásából kiderül, hogy a kompromisszum nem elsősorban a parlamentben született, sokkal inkább a minisztérium és az egyesület javaslatára jött létre.

Meglepőnek tűnhet, hogy a turizmus kérdése volt az a terület, amely ideológiai töltete nyomán minden bizonnyal kormánypárti képviselők nyomására került ki a címből. A turizmus kérdése az 1930-as évek közepén politikai szempontból két irányba is mutatható. Az ország egyes helyszínein, így például Vas és Heves megyében a turizmus mögött a közvélemény és a kormány kommunistákat sejtett. Ugyanakkor Ablonczy Balázs rámutatott, hogy a turizmusnak a revíziós gondolat szempontjából is volt jelentősége. Voltak olyan szervezetek, amelyek a határoktól északra és keletre levő hegyvidéki tájban a megszállt/elszakadt teret látták, s akadtak olyanok is, amelyek menekültekből jöttek létre, s amelyek így a kötelékek fenntartásának fórumai voltak. Mindezek mellett léteztek „professzionális” turista társaságok is, amelyek nem szerveztek politikai hálózatot, s tevékenységükkel nem is műveltek emlékezetpolitikát: elsősorban túráztak.²⁶³

III.1.4. Összegzés

A két világháború közötti időszokról szóló fejezet első részében bemutattam a hiány dimenzióit, geopolitikai kontextusát és megszűnésének külkereskedelem által lehetővé tett dinamikáját, valamint azokat a következtetéseket, amelyeket a kortárs közgazdasági szakemberek levontak az örökölt birtokstruktúrából következő kihívásokra vonatkozóan, s amelyekkel az első világháború utáni, 1924-ig Kaán Károly vezetése alatt működő magyarországi erdőigazgatás is szembe találta magát. Ezt követően azt hangsúlyoztam mindez azt is jelentette, hogy Magyarországon teljesen új érdekek és szempontok jelentek meg az erdők és a fa kommodifikációjával kapcsolatban. A fabehozatal kényszere, az a körülmény, hogy a külkereskedelmet szó szerint a nulláról kellett újjászervezni, majd a súlyos exportgondokat

²⁶³ Ablonczy 2011.

okozó gazdasági világválság nagyobb állami szerepvállalást, az állami vállalatok megalakítását idézte elő.

Ez az új állami szerepfelfogás, valamint az, hogy új szerepbe kerültek a lecsökkent országterületen fekvő erdők tulajdonosai, azzal járt, hogy változóban voltak a legnagyobb érdekképviselői szervezeten, az Országos Erdészeti Egyesületen belüli viszonyok: az egyesület aktív érdekérvényesítésbe kezdett a kormányok által egyre gyakrabban alkalmazott és kedvezőtlennek ítélt piaci intervenciókkal szemben. Az 1935-ben éveken át tartó, jól dokumentált viták után megszülető erdőtörvény lényegében egy olyan új kompromisszum tükrére volt, amely a Kaán Károly által lefektetett alapról, tehát az 1918 előtti megszokottnál szorosabb és szélesebb körű állami engedélyezési jogkörön és üzemtervi gazdálkodáson alapult, de mégsem ment addig a magánbirtokosok jogainak korlátozásában, hogy az már az erdők és a szállítási infrastruktúra kvázi állami kezelését jelentse.

A hirtelen rendkívül drágává váló faanyag tehát új szerepeket, szereplőket és jogi kereteket hívott életre. Ebben a kontextusban azt mondhatjuk, hogy az első világháború utáni Magyarország fa- és erdőgazdasága a *cheap nature* krízisének speciális esettanulmánya.

III.2. A társadalmi egyenlőtlenségek az erdőben: erdőtelepítő munkások és kisebbségek

A nemrégiben megjelent környezettörténeti témájú szöveggyűjteményben Eszik Veronika azt írja, hogy a környezettörténet számára az egyik fő kérdés az, hogy mennyiben növeli a társadalmi különbségeket a környezet minőségében és a környezethasználattal kapcsolatos jogosultságokban meglévő egyenlőtlenség. A gyarmati rendszerek historiográfiája kapcsán pedig azt hangsúlyozza, hogy *“a társadalmi egyenlőtlenségek egyúttal a környezettel kapcsolatos viselkedésmódokat is hierarchiába rendezték, egyes gyakorlatokat követendővé tettek, másokat elsorvasztottak, valamint a természeti erőforrásokhoz való hozzáférést is nagymértékben meghatározták.”*²⁶⁴

Az utóbbi években néhány kutatás ráirányította a figyelmet a két világháború közötti korszak magyarországi és a határokon kívül került magyar lakosság érdeinek tulajdonviszonyaiban tükröződő – olykor radikális – egyenlőtlenségekre. A társadalmi kirekesztés és tulajdonelvételek legszélsőségebb két világháború közötti magyarországi esete az 1942. XV. törvénycikk volt, amely a zsidónak tekintett személy mezőgazdasági- és

²⁶⁴ Eszik 2021: 115.

erdőterületeinek elvételét rendelte el. Ez az erdőkben gazdag területek közül különösen Máramaros és Szatmár megyében vezetett drasztikus eltulajdonláshoz.²⁶⁵ Az a kérdés, hogy ebben a folyamatban hogyan jelent meg az erdész szakma és más erdőgazdasági szereplők akarata és szándékai további kutatást igényel. Egyelőre az sem világos, hogy a törvény milyen reakciókat váltott ki az Országos Erdészeti Egyesületen és az erdészeti igazgatáson belül. Csósz László a törvénycikk kontextusára és hatására vonatkozó kutatásaiból annyi világos, hogy a törvény végrehajtása során felmerült a gyanú, hogy az intézkedés kifejezetten a vitézi rend érdekében történt, s több ezren nyíltan tiltakoztak a törvény ellen. Csósz ugyanakkor azt is kimutatta, hogy a törvénycikk nem a semmiből született, és már az 1935-ös telepítési törvény számára is a zsidó tulajdon volt a fő célpont.²⁶⁶

Közös kutatásunk keretein belül Homor Péter a Magyarországon erdészeti tanulmányokat folytató tanulók első világháború utáni létszámára és körülményeire vonatkozó kutatásán belül az új, határokon túlról érkező, vagy ott született hallgatók magyarországi csoporthoz viszonyított relatív karrieresélyeit, és a két világháború közötti időszak erdész társadalmán belüli egyenlőtlenségeket is igyekezett körvonalazni.²⁶⁷ Előbbi kapcsán feltettük a kérdést, hogy vajon a főként az alföldi tájkép átalakítását célzó ambiciózus fásítási program kitörési lehetőséget teremtett-e az egzisztenciális bizonytalanságban élő erdőmérnökök és erdőőrök számára, akik közül néhányan bekerülhettek a helyi elitekbe.²⁶⁸ Utóbbi kérdésről kiderült, hogy az állami, illetve a magánalkalmazásban elérhető fizetések, valamint a közép- és felsőfokú szakképzettség között mind fizetésben, mind státusban nagyságrendi különbség mutatkozik.

²⁶⁵ Tóth-Bartos 2012.

²⁶⁶ Csósz 2010.

²⁶⁷ Homor 2020.

²⁶⁸ Homor – Balogh 2021.

III.2.1. Társadalmi hierarchia, gazdálkodási gyakorlat, természeti változások és diskurzusok hibridje egy mikrorégióban: a vákáncsosok

A Debrecen környéki vacans területekre többnyire más településekről érkeztek szegény családok, akik a várossal kötött szerződésben vállalták az erdőtelepítési feladatokat, miközben az erdő adta lehetőségeket kihasználva igyekeztek fenntartani magukat. Kovássy Kálmán főerdőtanácsos 1929-ben a következő definíciót adta a vákáncsosokról: „Az erdőtelepítők a részükre kijelölt területeken kint laktak; a várostól kapott faanyagból maguknak lakásokat (kunyhókat, leginkább földkunyhókat) építhettek, sertést és aprómarhát tarthattak.”²⁶⁹ A vákáncsos munka és életforma a számszerűleg kimutatható eredmények ellenére a 19. század végi és a 20. század eleji debreceni erdőgazdálkodás egyik paradoxona lett: megjelenése a debreceni közösségi alapú erdőgazdálkodás és legeltetés megszűnését kísérte, de a fogalomhoz hamarosan a nyomor és az illegalitás képzetei társultak. Egy a Debreceni Független Újság Naptárának 1914-es kiadásában megjelent elbeszélésből az tűnik ki, hogy a vákáncsos szó ekkorra rokon értelmű lett a nyomorral, ugyanakkor volt benne a természet közeli nemes vadember romantikájából is. A közölt történet főszereplői az erdőt kitűnően ismerő, ám favágás közben életét vesztő vákáncsos és az iskolai tanulásra lehetőséget kapó árva.²⁷⁰ Balogh István rövid tanulmánya a vákáncsosokat a hivatásos városi erdőgazdaság által gyanakvással ellenőrzött csoportként írja le, akik az erdei lopások potenciális elkövetői voltak.²⁷¹ Mocsár Gábor a Gúton, vákáncsos családban született író *Ádám erdeje* című novellájában és néhány más írásában is arról beszélt, hogy a vákáncsos egyszerre volt érdekelt az erdő létében és az erdősítés sikerének lassításában, s ezért állandó konfliktusban állt a rendfenntartókkal.²⁷² A már többször hivatkozott 1920. évi üzemterv azt mutatja, hogy az erdőgazdálkodást ellenőrző és szervező intézmények vákáncsosokhoz való viszonya kettős volt. Egyfelől úgy értékelték, hogy vákáncsosok nélkül nem lehet az erdők pusztulását megakadályozni, másrészt azonban az életformájukban rejlő belső ellentmondásra a szerződéses viszonyok átalakítása helyett az ellenőrzés fokozásával kívántak reagálni.²⁷³ A vákáncsos munka szabályai a halápi és fancsikai területek erdeinek kihasználása után, 1905-ben születtek meg. Ekkorra ugyanis a korábbi évek száraz időjárása és a munkaerő hiánya miatt több száz holdas hátralék keletkezett, az erdősítés jelentős csúszásban volt a törvényi határidőhöz képest, s büntetéssel kellett számolni. Török

²⁶⁹*Erdészeti Lapok*, 1929. 329.

²⁷⁰*Debreceni Független Újság kalendárium* 1914.

²⁷¹Balogh 1936.

²⁷²Mocsár 1982: 74.

²⁷³MNL HBmL VI.226.M. kir. Erdőhivatal, Debrecen iratai 3.k.

Gábor erdőmester a vákáncsosokban látta a megoldást.²⁷⁴A vákáncsosok által végzett erdősítési és erdőművelési munka során az igazgatás és a kívülállás, a szakértelem és az illegalitás, valamint az elnyomás és a munka határai bizonytalanok voltak. Az 1910 körül elért kétezer katasztrális hold erdősültségi többlet valószínűleg az egyetlen bizonyosság volt ebben a kérdésben.

A Debrecen körüli erdőkben erdőtelepítő és vágáshelyet tisztító munkásként elsősorban az 1920-as években jelentős számú csoportot alkotó, jobbára a toposzok mentén ismert vákáncsosok körülményei és a róluk szóló diskurzus reflektálnak mind Eszik Veronika, mind a Homor Péter által felvetett kérdésekre. Az 1927-ben megjelent *A magyar Alföld. Gazdasgpolitikai tanulmányok* című kötetében Kaán Károly több oldalt szentelt annak, hogy rámutasson, hogy Debrecen városa nem megfelelően használja különlegesen nagy határát, s azzal, hogy az állattartásra fókuszál, nemcsak önmaga szempontjából termel veszteséget, de jelentős kiesést okoz a potenciálisan elérhető nemzeti jövedelemhez képest. Kaán kritikus érvelésén belül fontos szerepet kaptak a vákáncsosok, mivel ők tovább fokozzák, mintegy megkétszerezik az állatok által az erdőben okozott károkat ahelyett, hogy eredeti feladatukat, a túlzott állattartásból következően évtizedek alatt, az erdőigazgatási előírásokhoz képest felhalmozott erdőtelepítési hátralékot csökkentenék: „Az 1924. évi hivatalos összeírás szerint 850 ilyen „erdőtelepítő” családfő 3877 családtaggal, 210 lóval, 22 csikóval, 783 tehénnel, 73 növendékmarhával, 247 borjúval, 273 sertéssel és 1036 egy éven aluli malaccal élt a városi erdővágások beültetés alatt álló és embertől, állattól egyaránt óvni kívánatos területén.”²⁷⁵

Kaán lényegében azt állítja, hogy azzal, hogy a vákáncsosok nem napszámos bérmunkát végző munkások, hanem munkára kötelezett kvázi cselédek, a város rossz választ adott a munkaerő hiányára, illetve relatív drágaságára. Egy a vákáncsosokat csak lábjegyzetben említő, egyébként a társadalombiztosítás kiterjesztése mellett érvelő 1937-es tanulmány mind a formula innovatív jellegéről, mind depriváló hatásáról markánsan fogalmazott: *“A taksások és vákáncsosok a „gazdasági cseléd” és a „dohányos” torz hibridációjának tekintendők, kiknek némi jogok mellett a függetlenségük a fizetése. Valóban „állati” sorban élnek, de olyan értelemben, hogy a tőlük követelt munkateljesítmény a háziállathoz, ellátásuk ellenben a sivár puszták vadállataihoz teszi őket hasonlóvá”*.²⁷⁶

Néhány évvel később, 1931-ben Kovássy Kálmán, a Trianon után menekült erdőmérnökök egyike, az állami erdészeti oldaláról már a rendszer drasztikus visszaszorításának kontextusában tekintette át a vákáncsosok történetét. Kimutatása szerint a vákáncsosok létszáma 1929-30-ban

²⁷⁴MNL HBmL IV.B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, Tanácsai iratok II. 57/1898. és III.A-H 10/1909.

²⁷⁵ Kaán 1927: 281.

²⁷⁶ Kallós 1937: 38.

több száz fővel csökkent, családtagokkal együtt ez minden bizonnyal ezres nagyságrendű visszaesés volt. Kovássy egyértelműen a vákáncsosok állítólagos túlkapásaira, folytonos nyereszkesedési kísérleteire hárította a felelősséget az erdőtelepítési hátralék és az erdőterületek elégtelen záródása szempontjából addig sikertelen innovációért.²⁷⁷ Az erdészeti igazgatás vákáncsosokkal szembeni intézkedéseiben, lényegében tömeges kilakoltatásában, Kaán kritikája közvetlen kényszerítő szerepet már nem játszhatott, közvetetten azonban hathatott.

Annak ellenére, hogy a vákáncsosok több korabeli tárca és Balogh István egy rövid néprajzi tanulmányának tárgyát is képezték, a vákáncsosokról szóló legadatgazdagabb leírásokat Taar Ferenc és Mocsár Gábor írók az 1960-as és az 1970-es években készült néprajzi ismeretterjesztő jellegű munkáiban találjuk. Külön érdekes, hogy Taar az *Alföld* egyik 1974-es számában megjelent esszéje a tíz évvel korábbi interjúalany Szutor György özvegyével készült hosszúságú beszélgetésen alapul, így akaratlanul is egy női nézőpontot interpretál.²⁷⁸ Szutor Györgyné elbeszéléséből az derül ki, hogy a vákáncsosok egy része valójában csak részállásban volt erdőtelepítő. Itt is előkerül az a toposzá emelkedő megállapítás miszerint a vákáncsosok döbbenetesen egysíkúan táplálkoztak. Szutoréknál ez kukoricára és cukkorépára, valamint tökre alapozó étrend volt, amelyet csak a férfiak esetében egészít ki a napszámban kapott szalonna. A táplálkozásban megjelenő nemek közötti különbség lehet az az 1936-os rövid napilapi hír, miszerint *“Debrecen közelében, a Hármashegyben az erdőtelepítő vákáncsosok egy eszméletlen, rongyokban heverő asszonyt találtak. Eszméletét egy pillanatra sem nyerte vissza...A csontig lesoványodott asszonyt életveszélyes állapotban szállították a debreceni klinikára.”*²⁷⁹ Szintén a megdöbbentő történeteket kedvelő politikai napilap, a *Friss Újság* egyik 1938-as számában megjelent adatgyűjtésen alapuló, ugyanakkor Taar elbeszélésénél mesterkéltbbnek ható újságírói beszámoló a cukorrépa mellett a krumpli szerepét emelte ki, s emelett a vákáncsos családot háztartási naplót vezető, tudatosan élő embereknek mutatta be.²⁸⁰

A hírlapokban, különösen a *Friss Újság*on kívül, összességében ritka vendég volt a vákáncsos szó. Az *Arcanum* periodika adatbázisában szereplő cikkek között a két világháború között negatív kontextusban összesen két alkalommal tűntek fel: 1922-ben egy rövid hírben azzal vádolta őket a regionális napilap, az *Egyetértés*, hogy a köztes művelésre igénybevett területeket feles bérletben átengedik más gazdáknak. Erről az esetről több azután nem derült ki. A korban nagy hatású napilap, az *Est* 1926 augusztusában arról számolt, hogy Debrecenben

²⁷⁷ Kovássy 1931: 321-323.

²⁷⁸ Taar 1974.

²⁷⁹ *Friss Újság* 1935. január 6.

²⁸⁰ *Friss Újság* 1938. február 13.

gyerekkereskedelem folyik, s ez a helyben köztudott tény csak véletlenszerűen, egy vákáncsos feleség és egy gazda közötti tranzakció nyomán került a rendőrség látókörébe.

A közelmúltból való Géczi János megjegyzése, amelynek értelmében, a vákáncsosokat nemcsak a hasonló helyzetben levő, de más közegben működő jogi-foglalkozási kategóriákkal érdemes összevetni, de a térben hozzájuk közel tevékenykedő csoportokkal is: „*E talajokon más-más növények élnek, amelyek az évszakok, illetve a vízjárások szerint is másként rendeződnek, arról nem szólva, hogy miféle mentalitású művelői vannak. Merthogy a homokkal elegyülő erdei talajok foltjain a vákáncsosok dinnyéztek, a kotusok pedig zellerrel, manapság paprikával és káposztafélékkel bajlódtak, s a szaguk is eszerint alakult.*”²⁸¹

Ezt a megfigyelést továbbgondolva adódik, hogy a helyzet értelmezésének kulcsa az, hogy a vákáncsosok élete és a velük kapcsolatos hatósági intézkedések olyan természeti-társadalmi környezetet alakítottak ki, amelynek főszereplői voltak az értékesnek tartott fafajok. A tölgy, és – főként az akác – értékéről és hasznosságáról folyó vita, a száraz homokos területek, s általában a változatos Debrecen körüli erdős részek tájtörténetére vonatkozó korabeli elképzelések, valamint a köztes művelés technikáin keresztül bizonyos természetű növények és a talaj kölcsönhatások és a vákáncsosok háziállatai is. Ezt a helyzetet a maga komplexitásában a kortársak nem tárták fel. A kor egyik legfontosabb botanikusa, Rapaics Rajmund azonban sok aspektusra rávilágított. A vákáncsosokat és a Hortobágyon tartott állatok erdőre hajtását nem nevezi ugyan néven, de azt kiemeli, hogy az akác ültetés és a tölgy kiszorulása miatt is terjed, valamint, hogy az akácos erdei legeltetés szempontjából kevésbé értékes a tölgyerdőnél.

“*Az ültetett vagy elvaduló fák közül első helyen a Robiniát kell említenünk, amely itt ma már meghonosodottnak tekinthető. Jelentékeny területen önálló állományai is vannak, de egyebütt is mindenütt rábukkanunk az erdőkben egy-egy akácfára. S ahol egyszer megtelepedett, ott majdnem kiirthatatlanul megfészkei magát. Sarjai gazdagon törnek elő s minden vágás után több és több területet nyer, persze a nehezebben hajtó s a legelő állattól szenvedő tölgyfa rovására. A botanikus nem nagy örömmel nézi az akác feltartóztathatatlan térfoglalását, mert az akácerdő csupa gyom, a tölgyes gazdag aljanövényzetéből alig-alig téved egy-egy az akácosba. Akácerdőnek ugyanis alig van humusza, úgy, hogy inkább a mező növényzete igyekezik ott tért foglalni, ezeket meg az árnyék riasztja vissza, így a gyomoknak marad szabad tanyául.*”²⁸²

Tanulságos narratív csomópont a Pesti Napló 1920 októberi számában olvasható tudósítás, amely egyrészt a bevett narratívához, miszerint a vákáncsosok döntően szegény debreceniek

²⁸¹ Géczi 2012: 66.

²⁸² Rapaics 1916: 129.

volnának, egy egzotikusabb alternatíváról számolt be, amelyet az újságíró szerint a halápi tanító osztott meg vele: *“Van itt egy típus, a vákáncsos. Nyírségből ideszakadt és félig elmagyarosodott oláh, Uram!...Zolának a tolla kellene ide, hogy leírja azt a szennyet, azt a nyomort, azt a borzalmas szegénységet, ami itt van, húsz kilométernyire Debrecentől és tizenöt kilométernyire az oláh demarkációs vonaltól. A vákáncsosok, telepítők és erdőirtók Debrecen városától ingyen kapnak pár hold földet. Ezt akáccsal kell beültetniük, s amíg lehet, a facsemeték között termelhetnek tököt és krumplit. Télen erdőt irtanak. A föld alatt, lyukakban laknak.”*²⁸³

Ebben az elbeszélésben tehát a kulturátlanságot az oláh származás magyarázza, miközben a helyzet mozgatórugói az akáccsemeték, amelyeket ki kell ültetni, fel kell nevelni és a munkát végző emberek élelmiszerigénye, amiről saját maguknak kell gondoskodniuk.

Ehhez a kölcsönhatás sorozathoz hozzá kell tennünk a kívülről érkező – s amint azt a fentebbi Debrecenről szóló fejezetben láttuk, városiból államivá váló – ellenőrzést, amely gyakran kényszerrel és a lakhely elvesztésével párosult, valamint a diskurzust, amelyben ezeket a tényezőket a kortársak elrendezték. Fontos, hogy a diskurzust teremtő kortársak mindig kívülről érkeztek, a vákáncsos alig beszélt és sosem írt önmagáról. Taar Ferenc Szutor Györgynével készített interjúja közben ugyanakkor kiderül, hogy az 1930 körüli vákáncsosokkal szembeni intézkedések nyomán keletkeztek olyan levéltári dokumentumok, amelyekben hallatszik a lentic hangja is. Ezeket a további kutatásnak kell feltárnia. A vákáncsosok két világháború közötti szerepe több folyamattal is kölcsönhatásban állt. Egyrészt Debrecen körüli terület első fejezetben változó tulajdonjogi helyzetének és az ehhez kapcsolódó területhasználat, valamint a formálódó önkormányzati *versus* állami viszony erdei növénytársulásokra és talajra, s nem utolsósorban az ideálisnak tekinthető tájkép mibenlétére vonatkozó elgondolásokra gyakorolt hatásával. Másodsorban, a modernizáció korába és ismét a növekedés útjára lépő város faigényével. Harmadsorban, a városi társadalom szövetéből leszakadók deprivált helyzetével. Végül az 1918-19-ben és az ezt követő években is országosan jelentkező fahiányt ellensúlyozni kívánó erdősítési programmal, amelynek – amint fentebb szintén láthattuk – helyi előzményei és megjelenési formái voltak. Ezen kölcsönhatások egy olyan deprivált életformához vezettek, amelynek – az 1990-es évek elején nemzeti parki bemutatóközpontban örökségiesített – tájbeli lenyomatai egyelőre világosabban rajzolódnak ki, mint a történeti képe.

²⁸³ *Pesti Napló* 1920. október 20.

III.2.2. Földreform és erdőterülek: állami szintű etnikai diszkrimináció, helyi egyenlőtlenségek és a tulajdonviszonyok változása egy székelyföldi településen

Erdély kapcsán a zsidótörvények hatásán kívül adódik még egy olyan erdős területekre vonatkozó problémakör, amelynek tükrében vizsgálni lehet az állami tulajdonpolitika, erdészeti igazgatás és egyenlőtlenség viszonyát.

Az 1940-es évek egyik fontos társadalomtudományi eredményei voltak Venczel József a romániai földreform erdélyi alkalmazására vonatkozó tanulmányai, amelyek világosan kimutatták a diszkrimináció módjait és eredményeit. A székelyföldi falutörvények kutatása terén elért eredményei nyomán ismertté vált Imreh István (1919-2003) *A vagyonszerzés megítélése Sepsibodokon* című, először 1946-ban, majd az ugyanazon anyaggyűjtésre alapozva, de több mint harminc évvel később megjelent *A jelenben élő múlt* című tanulmányai fontos lenyomatai a földreform nyomán keletkező feszültségek helyi szintű megjelenési módjainak és a feszültség feloldására tett kísérleteknek is.²⁸⁴

Az Erdélyi Múzeum Egyesület egyik kolozsvári épületében őrzött Imreh-hagyatékban található, a történész sepsibodoki forrásgyűjtéséhez kapcsolódó jegyzetek nyilvánvalóvá teszik, hogy Imreh már 1943-ban is úgy látta, hogy *“egy falu életében sincs egyetlen jelenség, egyetlen életmegnyilvánulás sem, amely elszigetelt, önállóan működő és önmagában magyarázható volna”*.²⁸⁵ Ahogy Both Noémi Zsuzsanna több, Imreh életére vonatkozó, elemzésében hangsúlyozta: *“Imreh Venczel József és Dimitrie Gusti hatása alatt formálódva és a “szociológiai paralellizmus” elvének alkalmazásával jutott el a “történelmi kerettényezők” vizsgálatához”*.²⁸⁶ Erre az alapállásra, úgy tűnik, hogy az 1930-as évek második felében a kollektivista alapú és már-már antiszemitizmusba hajló anti-kapitalizmus, tehát a korszellem, is hatott. *“[Imreh] Disszertációjában képviselt véleménye szerint a közbirtokosságból kiváló magánbirtokok közösségellenes úton keletkeztek, így e helyen is kritikával illette a gazdasági liberalizmus és az “egyéni haszonszerzőket”. Azon az állásponton volt, hogy a “szabadverseny” résztvevői nem egyenlő feltételekkel indultak, mivel a törvény a vagyonosok számára több lehetőséget biztosított. A közösségi erdők felvásárlása tekintetében a “zsidó” fakeskedő cégeket marasztalta el, mert úgy vélte, hogy a reális vételár értékének megfizetése*

²⁸⁴ Imreh 1946. Lásd még: Erdélyi Múzeum 1947. (52) 111. és Imreh 1979. 122-133.

²⁸⁵ Imreh 1998: 417.

²⁸⁶ Both 2018a. 230-264. és Both 2017: 59-79. Lásd még: Pál 2012.

*nélkül, visszaélések révén váltak tulajdonosokká.*²⁸⁷ Imreh ebből azonban gyorsan továbblendült, s – a marxista formáció elmélettel, valamint a székely identitásra nehezedő nyomással folytonos párbeszédben állva – reflektált modernizáció kritikát formált ki életművében.²⁸⁸

Imreh-t a Bodoki-hegység egyik legfontosabb településén, saját lakhelyén szerzett terepi tapasztalata mozdította ki néhány évvel korábbi, doktori disszertációját még uraló álláspontjából.²⁸⁹ Ezzel magyarázható, hogy kiterjedt levéltári munkán és interjúk adatfelvételén alapuló fiatalkori gyűjtésében a vagyonosodás tendenciáit, motivációit és a vagyonosokkal kapcsolatos társadalmi attitűdök vizsgálatát tartotta a legizgalmasabb szálnak, legalábbis, ezt a kérdést dolgozta fel a már említett két tanulmányban:

*“Sepsibodoki (1941-43. évekbeli!) vizsgálódásaink során arra kellett rádöbennünk, hogy a társadalmi formációk átalakulása nem is olyan gyors és mindent gyökeresen megváltoztató folyamat. A jelenben, még ha kisebb mértékben és egyre csökkenő hatóerővel is, ott munkálnak az öröklött erőtényezők, formák, szemléletmódok.”*²⁹⁰

A gyűjtésben ugyanakkor több olyan másodelemzésre alkalmas cédula sorozat is található, amely más kérdéseket is megvilágít. Imreh saját - az 1990-es években népszerűvé vált mikrotörténeti módszerhez és iskolához közel álló - szemléletét alkalmazva a sepsibodoki erdők és legelők kisajátításának 1920-as és 1930-as évekbeli eseményeit olyan esettanulmánynak tekinthetjük, amely egyrészt megvilágítja a nagyobb léptékű folyamatokat, másrészt további, a nagy kép felől nem látható kérdéseket tesz jól láthatóvá. Imreh forrásai egyrészt a sepsibodoki volt kétág (székely határőr) katonaság birtokos közösségének jegyzőkönyvei, valamint a település volt úrbéres közbirtokosságának jegyzőkönyvei voltak, másrészt néhány adatközlő, akik 1943-ban szóban beszéltek el az eseményeket. A feltett kérdéseket nem ismerjük, Imreh azonban esetenként megjegyzést fűzött a hallott és lejegyzett információhoz és azok forrásértékéhez. Az adatszolgáltatók neve ismert, de a kiválasztás szempontjai, illetve a beszélgetések körülményei nem.

A cédulák alapján rekonstruálhatjuk a kisajátítás folyamatát és annak főbb fordulópontjait. Ezután összegezhetjük, hogy a közösség milyen veszteség tételeket tartott számon a kisajátítás kapcsán, s ezek mekkora súlyúak voltak a birtokos közösségek, valamint egyes tulajdonosok gazdálkodására nézve. Nemcsak a kisajátított erdő- és legelőterületről, de a pénzbeli veszteségről is találunk információt, bár ezek összerendezése nem triviális. A pénzbeli károk a kárpótlás rendszeréből (a kárpótlási bónok árfolyama és a kifizetésre terhelt adó), a

²⁸⁷ Both 2018a: 236.

²⁸⁸ Both 2018b. 271-280.

²⁸⁹ Both 2018a: 236-237.

²⁹⁰ Imreh 1979: 122.

visszaélésekkel terhelt végrehajtásából (bérleti díjak követelése), valamint a területveszteség csökkentése érdekében tett erőfeszítésekből származtak. Utóbbi tétel a kisajátítás megelőzését célzó, hátrányos feltételek mellett lebonyolított területeladásokból, valamint a hatóságok megvesztegetését illetve meggyőzését, s a kisajátítás részleges revízióját ígérő ügyvédeknek kifizetett összegekből tevődik össze. A cédulákból élénk tárulnak a kisajátítás során felmerülő, közösségen belüli érdekkonfliktusok, valamint azok a feszült, erőszakkal fenyegető helyzetek is, amelyek egy-egy külső szereplő megjelenése nyomán álltak elő.

A romániai földreform jogi hátteréről, s ezen belül mind a rendeletek, mind a végrehajtás diszkriminatív jellegéről, valamint a jogorvoslat lehetőségeiről élénk vita folyt a korabeli közéletben. A vonatkozó törvényszövegek még 1921-ben megjelentek magyar nyelven, budapesti kiadásban, s hamarosan következtek az első társadalomtudományos igényű elemzések is. Utóbbiak közül Sebess Dénes, s még inkább Venczel József munkái emelkednek ki.²⁹¹ Az utóbbi két évtizedben Oroszi Sándor, Bárh János, Kocsis Lajos és Tóth-Bartos András kutatásai nyomán új lendületet kapott az 1921 utáni erdélyi földbirtok gazdaság- és társadalomtörténete, így a kérdés szervesen beépülhetett Veress Emőd 2019-ben megjelent jogtörténeti alampunkájába is. A statisztikai adatok alapján világos, hogy az 1920-as években zajló romániai földosztás Erdélyben a magyar és a szász közösségek anyagi alapjának meggyengítését célozta, s ez főként a hagyományosan közösen kezelt földhasználati módok, az erdők és a legelők tulajdoni viszonyainak átalakítását jelentette.

Jánosi Csongor, Mikes Ármin az egyik legsikeresebb és legjobban kutatott életű erdélyi magyar üzletember vagyona megvédésére irányuló törekvéseit, ezek között kisajátítási perét is tárgyaló tanulmányából világosan kirajzolódnak a korabeli Háromszék megyei folyamatban részt vevő intézmények és a szóba jöhető fellebbviteli fórumok.²⁹²

Imreh cédulái alapján a tényleges jogi folyamat egy évtizeden át, 1924 végétől 1934-ig húzódott. A folyamat a törvény megszületése után három évvel, 1924 november végén indult, amikor a községi bíró kihirdette, hogy mely területeket tartja kisajátítandónak.²⁹³ Az 1924-ben megfogalmazott 212 katasztrális hold követelés mind a volt úrbéres, mint a kétág katonaság erdeit és legelőjét érintette. Az 1933. december 15-i közbirtokossági jegyzőkönyv bejegyzése szerint „*a bságtól kisajátított 212 hold erdő még máig sincs végérvényesen eldöntve, hogy legelőnek lett-e kisajátítva - 4 tagú bizottságot hoztak létre kitisztázására.*” A következő év februárjában a jegyzőkönyv már arról tudósít, hogy a kisajátításért a közösség megkapta a

²⁹¹ Bartha 2012.

²⁹² Jánosi 2018.

²⁹³ A gyűjtést lásd: Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára, Imreh István hagyaték, Kolozsvár. Az alfejezet további idézetei mind ebből a forrásból valók.

bónokat, de azokat a bírósági döntésig letétbe helyezik. Tíz év elteltével tehát még folyamatban volt a per. Az Imreh által gyűjtött anyagból az látszik, hogy elsősorban az „Avas”, „Márton csere erdeje”, és a „Veres Gyula-féle erdő” névvel jelzett területek voltak fontosak a kisajátítás történetében. Az azonban a gyűjtésben helyet kapó térképvázlatokból nem világos, hogy ezek a területek pontosan hol voltak Sepsibodok környezetében.

A kisajátítás névleg a falu földtulajdonrészrel nem rendelkező, részes bérlőként élő szegény lakosságának érdekében történt, azonban végeredményben Imreh adatfelvétele alapján nem ők lettek a kedvezményezettek, mivel végül sem faanyagot, sem házhelyet nem kaptak a kisajátított területen. *„A községibe alig van valami fa. a vágottat a község minden évben eladta. Hol itt a szociális cél? Egy csomó kisgazdát megnyomorítottak, s a szegénység még kevésbé jutott fához.”* A birtokos közösségek és a szegény „közösség” közötti távolság ezzel együtt felbukkan az adatközlők előadásában: *„Az iskolaépítésnél pénzüket, fájukat, minden odakészítve volt. A végén mégis akkora adósságot csináltak, hogy nyöghették...Meg lehetett volna nyomorítani őket, de anélkül is nehéz volt egyháznak, magyarnak. Miért magosítsa éppen a magyar?”*

A kisajátítás névleges céljai mindenesetre az Imreh által egymással versengő két falusi birtokos csoportot, – a volt kétág katonákat és a volt úrbéreseket – egy platformra terelte, viszont mindkettőt szembeállította a falu szegényebb lakosságával, akik viszont a részes művelés (harmadolás) miatt függtek előbbi kettőtől. Ebből a perspektívából van jelentősége annak, hogy a községi bíró funkciót ekkor Barabás József, Barabás Ferenc fia látta el. Imreh családokra vonatkozó cédulái alapján a Barabás család házassága révén vált a kétág katona közösség tagjává, de úrbéres származásúak voltak. Az úrbéresek és a kétág katonák között egyébként meglevő távolságra utal a volt iskolaigazgató egyik, a kisajátított rész értéke kapcsán elejtett megjegyzése: *„Az alsó avas adott minden évben 4 öl fát s annak hullagallyát egy egész rész után. Ősi katona székel tulajdon volt. Ide a jobbágy a lábát se tehetette be.”*

A birtokos közösségek mereven elutasították, hogy együttműködjenek a hatósággal a kisajátítás folyamatában, sőt az együttműködést normaszegésként élték volna meg: *„1925. évben a két bság közt egyezés, hogy az agrár bizottság költségeit arány szerint fizetik meg. - Az elnök elrendelte a szavazást - 29-en "nem"-mel 3-an "igen"-nel- Elnök a lemondását szóbelileg beadja. Ebben az esetben adja írásba is be, minek utána kérte a birtokosságot, hogy válasszon 8 választmányt- és a birtokosság megtagadta a választást, mert nem akarnak semmiféle felelősséget vállalni. (félnek!)*

A birtokos közösségek első lépései egyrészt azt célozták, hogy ne a követelt terület kerüljön kisajátításra, hanem egy másik, kevésbé értékes, de nagyobb terület. A cserére vonatkozó ajánlat része volt a református egyház és az iskola erdőterülete is, amely azonban

összesen az egész alig 10%-át jelentette. A jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy 1926 márciusában felmerült, hogy a birtokos közösségek vegyenek fel kölcsönt. Feltehető, hogy nagyobb összegre a kármentéssel összefüggésben felmerülő várható ügyvédi és fellebbezési költségek miatt volt szükség. Az nem világos, hogy végül ez megvalósult-e, s ha igen, melyik bank és milyen feltételekkel nyújtotta a kölcsönt.

A közösség másik lépése a kisajátításra kijelölt terület eladását célozta. Erre ajánlat is érkezett. Az 1898. XIX. törvénycikk értelmében az árverést az állami erdőhivatalnak jóvá kellett hagynia, azt azonban az erdőigazgatási iratok hiányában nem lehet eldönteni, hogy a közösség megkapta-e az eladásra vonatkozó engedélyt. Az erdészeti igazgatás iránti bizalomra utal, hogy amikor 1929 márciusában felvetődött a kisajátítás felülvizsgálatának lehetősége, akkor a birtokosság a pontos igények megfogalmazását elsősorban az erdőmérnök véleményére alapozta volna. Ugyanakkor az erdőigazgatási döntések nem mindig kedveztek. 1926 májusában, tehát a folyamat kezdeti szakaszában *„a kisajátított területen levő kaszálók használatát a mérnök úr megtiltja”*.

A közigazgatás által képzett hivatalos dokumentumok a kutatás folyamán nem álltak rendelkezésre. A birtokos közösségek jegyzőkönyveiből az tűnik ki, hogy a hivatali döntéseket a birtokos közösség kijáró emberekként megbízott, illetve az ilyen szerepre jelentkező ügyvédek keresztül is igyekezett hatni. Imreh gyűjtésében nem szerepel olyan jegyzőkönyvi bejegyzés, amely jogi ellenvetéseket előterjesztő tiltakozó levél elküldéséről tudósít, habár nehéz elképzelni, hogy ilyen nem is született. Feltehetőleg az ügyvédek külön eseti felhatalmazás nélkül írták meg a beadványokat. Ezt csak a közigazgatási dosszié ismeretében láthatnánk világosabban. A kárelhárítás fellebbezést magában foglaló lépései gyakran összakapcsolódtak korrupcióra utaló kifejezésekkel. 1930 áprilisában például *„a legelő főfelügyelő úgy nyilatkozott, hogy gondoskodják a bság 30 000 lejről, mellyel az összes költséget el lehet intézni, úgy a fa, mint a legelő megmentését. Náhó József kijelenti, hogy erről a pénzről nyugtát nem adnak, amit a bság egyhangúlag tudomásul vett.”* Az 1931-es év jegyzőkönyvéből kimásolt bejegyzések között ilyen kontextusban szerepelnek az *„áldozatot hoz”, „célszerűbb valami áldozatot hozni”* kifejezések is. K.L. adatközlő beszámolójában: *„A perköltséget Zentainak kenni kellett, bizottsági urakat gyúrni kellett”*. A bodokiakat két ügyvéd, Dr. Zentai Ernő és Dr. Kosárka György képviselte az eljárás és a fellebbezések során.

A kármentésnek voltak részleges eredményei, egyes Imreh által megszólított adatközlők azonban azt állították, hogy többet is el lehetett volna érni, ha a közösség egyes tagjai nem *„súgtak volna be”,* illetve nem az lett volna a fontos *„hogy megkaphassák a sápot”*. *„A drága Avast, azt az igazi őserdőt eladták. Bizony, bodoki magyar ember egyik- másik 100 000 lejt tett azért zsebre.”* Ezek az információk és tapintható feszültségek döntő szerepet játszhattak abban,

hogy Imreh nem publikált tanulmányt a gyűjtött anyagból. A végeredmény egy többszörös anyagi veszteséggel járó helyzet volt, amely során a birtokos közösség és az egyéni birtokosok kárpótlási jegyeket (bónokat) kaptak, azonban ezeket csak a névérték alacsony százalékán, jobb esetben is 40% körüli árfolyamon tudták pénzzé tenni, s ez az összeg is adóköteles volt. Az is legalább ekkora terhet jelentett, hogy a kisajátított területért bérleti díjat kellett fizetni. *„A kisajátított saját erdőnkön nagy hasznobéreket fizettünk a legeltetésért, fenyegettek, hogy kiadják Csobánnak, meg is tették volna- Legelőnk se lett volna- minden csendőr a pártjukon lett volna, s ha mégis csináltunk volna valamit agyon is üttek volna. (Inkább megfizették- s nem engedték az idegent.-)*

Az államigazgatás terjeszkedésével, az egyre aktívabb célzott központi tájkép- és társadalomformáló intézkedések miatt a két világháború közötti időszakban a társadalmi egyenlőtlenségek markánsabb lenyomatot hagytak az erdős területeken. Ezeket a beavatkozásokat Magyarország 1920 előtti és 1920 utáni területén jelentős részben az első világháború utáni határváltozások motiválták. Depriváció és erdei táj kapcsolata tehát az antropocén korszakban előrehaladva a regionális viszonyok függvényében egyre szorosabbá is válhatott.

III.3. A Kárpát–medence fogalom jelentősége az antropocén korszak szempontjából: válságtudat és antropogén tájatalakítás

Az alább következő fejezet célja, hogy körvonalazzam, a Kárpát–medence fogalom megjelenése milyen viszonyban állt a természeti környezet válságára és a vízhasználatra vonatkozó elképzelések 1910 és 1945 közötti változásainak erdészeti vonatkozásaival.

Amellett fogok érvelni, hogy az árvizek és erdőterületek állapota közötti kapcsolatról egyes konkrét események nyomán meginduló és több szakmát is érintő tudástermelés szerepet játszott abban, hogy a Kárpát-medence fogalom az első világháború vége felé és a két világháború között formát kapjon. Tézisem szerint ez azzal járt, hogy az árvizekre vonatkozó válságérzet összekapcsolódott a magyarországi „alsószakasz jellegű” identitás formálódásával és ennek a határok változásaival összefüggő módosulásaival.²⁹⁴ Ebben a keretben a geopolitikai szembenállás és a kulturális felsőbbrendűség tudata kéz a kézben járt. A Kárpát-medence gondolatának kezdetől fontos eleme volt, hogy egy szomszédos (ellenséges) felvízi országban – állami engedéllyel, vagy éppen az állami ellenőrzés hiányában – véghez vitt felelőtlen vagy rossz szándékú erdőirtás számos magyarországi közösség gazdasági alapját semmisíthette meg. A kiszolgáltatottság és fenyegetettség ezen érzete befolyásolta, hogy a magyarországi antropogén átalakítás modellje, ezen belül az alföldfásítás, csatornaépítés és vízenergia termelés érdekében tett erőfeszítések milyen formát öltöttek. A tanulmány utolsó részében közelmúltbeli kutatási eredményeket összegezve arra fogok rámutatni, hogy ezek az erőfeszítések azért nem hozták meg az elvárt eredményt, mert a koncepció megfogalmazói nem adtak kellő súlyt annak, hogy a beavatkozások hibrid jelenségek, tehát a kulturális és nem-humán tényezők egymással összetett kölcsönhatásban állnak.

²⁹⁴ Marton-Szálkai 2017.

III.3.1. Kárpát-medence?

Akár időjárás jelentésre, régészeti kimutatott és néprajzi kultúrák múzeumi leírására, akár politikai állításokra gondolunk, Magyarországon a Kárpát-medence képe olyannyira alapvető része térségünk ábrázolásának és leírásának, hogy a fogalom egészen időtlennek és szükségszerűnek tűnik. Ki ne venné észre az ún. történeti Magyarország földrajzi zártságát és egységét, vagyis medence jellegét? A magasból kibontakozó kép és a fogalom tudománytörténete mégsem triviális.

Valójában ugyanis nézőpont kérdése, hogy melyik és mekkora területre vonatkoztatható egyértelműen a Kárpátok medencéje, röviden a Kárpát-medence kifejezés. **(Ide lásd a 10. térképet)**

A Kogutowicz Károly-féle 1943-as térképen az országhatárok voltaképp alig észrevehetők a Kárpátoktól. Ha azonban a műholdfelvételre nézünk, akkor legalább két medence képe rajzolódik ki: egy alföldi és egy attól keletebbre levő sötétebb, vagyis magasabban fekvő, az Erdélyi-medence. Az alföldit dél felől nem határolja olyan hegység, amely beletartozna a „történeti Magyarország”, vagyis a 19. századi államterületbe. Ugyanakkor a Dunántúl területének jelentős része is mintegy kilóg a tulajdonképpeni medencéből. Az a meghatározás miszerint a „történeti Magyarország” természetesen Kárpát-medencei alakulat olyan leegyszerűsítés, amely csak akkor adódik „magától”, ha a viszonyokat olyan ábrán szemléljük és szemléltetjük, amely a domborzat különbségeit (az elnevezéshez illeszkedve) tompítja, illetve a perem vonalszerűségét hangsúlyozza.

Hajdú Zoltán legutóbbi monográfiájában is világossá teszi, hogy a háborús évek alatt készülő *A magyar szent korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása* című monumentális ismeretterjesztő munka, különösen annak Cholnoky Jenő által írt részei, valamint a döntően Prinz Gyula nézeteit tükröző, de szintén számos szerzőt felvonultató *Pro Hungaria. Magyarország igazsága* című, kifejezetten a békekonferenciának szánt vitairat fogalmazta meg a Kárpát-medence szükségszerű politikai integritására vonatkozó tézist.²⁹⁵ Hajdú, valamint nemrégiben Balogh Péter is rámutatott, hogy azok a földrajzosok, akik az 1910-es évektől természetes kapcsolatot tételeztek a Kárpát-medence és a magyar állameszme között, a háború előtt még a medence és a határok közötti egybeesés hiányosságaira hivatkozva szorgalmazták a balkáni terjeszkedést.²⁹⁶ Balogh tanulmánya jelen kutatás szempontjából azért is fontos, mert hangsúlyozza, hogy a földrajzi determinista érvek sora a magyarság eredendő szupremáciájára vonatkozó tétel szolgálatában állt.

²⁹⁵ Hajdú 2020: 113-123.

²⁹⁶ Balogh Péter 2021: 54-57.

Az ország feldarabolásával szembeállítható és a revízió szükségszerűségére vonatkozó tudományos olvasatot tehát döntően földrajzosok dolgozták ki. A Kárpát-medence fogalom megteremtésében és elterjesztésében kulcsszerepet játszó *Magyar föld, magyar faj* című négy kötetes munkát az 1930-as évek második felében már a földrajz, a néprajz és az antropológia Teleki Pálhoz közel álló szakértői írták.²⁹⁷ A földrajz — jelentős részben Telekin keresztül érvényesülő — korabeli politikai súlya tehát nem jelentette azt, hogy más tudományágak és a földrajztudományon kívül kezdődő viták nem játszottak szerepet a Kárpát-medence fogalom két világháború közötti formálásában. Egy másik politikailag jelentős szereplő, Kaán Károly, révén ezek közé tartozott az erdészeti is. Némileg paradox módon, az erdészeti tudományos gondolkodás Kárpát-medencére vonatkozó gondolkodásának gyökereit éppen egy olyan területen kell keresnünk, amelyet nem a Kárpátok, hanem a Duna határolt.

III.3.2. Árvizek, árvízi tapasztalatok és következtetések 1910 és 1913 között: az időjárási anomáliától az ember okozta katasztrófa képéig

Magyarország keleti és délkeleti területein az első világháború kitörését közvetlenül megelőző években több nagy kiterjedésű és komoly károkat okozó árvíz vonult le. Ezek az 1879-es vagy az 1970-es katasztrófákkal ellentétben nem kerültek be az emlékezeti kánonba, mégis mind közvetlen, mind gondolkodásra gyakorolt hatásuk miatt érdemesek a figyelemre. Ezek nyomán alakult ki ugyanis az az antropogén tájatalakítás, jogi viszonyok, állami-politikai keretek és biztonság kapcsolatát leíró modell, amely 1919-20-ban a kor jelentős államigazgatási szereplője és közgondolkodója, Kaán Károly személyén keresztül léptékváltáson ment át, hogy a Kárpát-medence mint geopolitikai gondolat részévé váljon. Ez azt is jelenti, hogy a Kaán és kollégája, Térfi Béla, valamint más kortárs tudományos szakemberek az 1910-12-es délvidéki árvizekre vonatkozó megállapításaihoz vezető módszertan hiányosságai és vakfoltjai befolyásolták a Trianon utáni vízügy politikai, csatorna- építési és alföldfásítási koncepciókat is.

Sávoly Ferenc meteorológus a korban igen jelentős agrárius hetilapban a Köztelekben közölt időjárás jelentései alapján az 1913-as áradások az egész korabeli Magyarországot súlyosan érintették, ezen belül Kelet-Magyarország volt leghosszabb ideig kitéve a megszokottól eltérő jellemzőknek. „*A Maros mintegy 26—27-én elérte teljesítőképességének határát és ettől fogva a mellékvizekben torlódás állott be, amit még rendkívül súlyosbított az*

²⁹⁷ Teleki – Prinz -Cholnoky- Bartucz 1936-1938.

időközben is még esett rendkívül sok csapadék. Ennek az újabb szerencsétlenségnek ezen a sokat szenvedett vidéken némi okát abban lehet látni, hogy a hónap egész második felében tőlünk nyugatra tartózkodott a magas, keletre az alacsony légnyomás, amely helyzetnek...állandóan északi légáramlást kellett hazánkra hozni. Ez a hűvös és vízgőzzel megrakott levegő a Kárpátokon átkelven, kénytelen leadni páratartalmát úgy, hogy páraszegényen érkezik az Alföldre. Innen van az Alföld közepén uralkodó mostani szárazság. Az Alföldön azután újra megrakodik a levegő párával úgy, hogy amikor az Európa időjárását meghatározó két pólus körül az alacsony (keleten) és magas (nyugaton) légnyomási centrumok körül tovább áramlani kényszerülven a krassói és erdélyi hegyekhez ér és itt felemelkedni kénytelen, ismét bősséggel csapja ki magából az esővizet...”²⁹⁸

A Sávoly által júniusban adott meteorológiai okfejtés tucatnyi héten át érvényes maradt, csak a Köztelek 1913. augusztus 28-i számában írta, hogy: „Egész augusztus 20-as napjaiig nem állott be lényeges változás ebben az aggodalmas légsúlyi helyzetben, a jelzett idő óta azonban élénkebb erőátételek kezdenek érvényesülni a légnyomás egyensúlyi viszonyaiban, amely körülmény végre-valahára az idő javulásával biztat.”²⁹⁹ Sávoly megfigyelését Korbély József a Körös-Berettyó áradását részletesen elemezve is elfogadta és további térképekkel bizonyította, hogy a megelőző évszázadban alig tapasztalt időjárás anomáliáról volt szó.³⁰⁰

(Lásd a 11. és 12. térképet.)

Az árvíz erejét, illetve a károk intenzitását és kiterjedtségét jól tükrözik a Földművelésügyi Minisztériumba az erdészeti igazgatás regionális egységeitől befutó jelentések. Az ország egyik legjelentősebb és kincstárilag legrégebben kezelt területén, a máramarosszigeti erdőigazgatóságban levő folyami szállítási útvonalakról a több ezer köbméter fát, a tutajozás kikötői berendezéseit, sőt vasúti szakaszokat és hidakat sodort el az ár.³⁰¹ A Maros és a vasút jelenléte miatt a 19-20. század fordulóján fontos közlekedési csomóponttá váló, Bustyaházától több mint kétszáz kilométerre dél-délkeletre fekvő Szászrégenben összességében kisebb volt a veszteség, de a fenti kártételek itt is felmerültek.³⁰² Újabb négyszáz kilométerre délnyugati irányban, a Déli-Kárpátok nyugati előterében fő vasútvonalak és legelők megsemmisüléséről értesülünk ugyanebből az időszakból.³⁰³

Felmerült a kérdés, hogy vajon elhúzódó változásról lehet-e szó, és melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják az árvízi pusztítás mértékét. Ahogy Sávoly írta: „*Krassóban*

²⁹⁸ Sávoly 1913a.

²⁹⁹ Sávoly 1913b.

³⁰⁰ Korbély 1917.

³⁰¹ MNL OL K 184 660. cs. (1913.)

³⁰² MNL OL K 184 660. cs. (1913.)

³⁰³ MNL OL K 184 660. cs. (1913)

és erdélyi szomszédos tájain úgy látszik állandósulni kezdenek az árvizek, amelyek mindannyiszor tömérdek gazdasági értéket pusztítanak el.”³⁰⁴ Sávoly, a térséget igen jól ismerő, viharokra és a növényi fertőzések időjárási hátterére vonatkozó megfigyeléseit a közeli Versecen kezdő tudós azzal zárta rövid elemzését, hogy „...a legnagyobb erélyességgel kellene az árvizek állandó veszedelmét kevesbíteni azáltal, hogy a birka- és kecskelegelőkül használt lejtők beerdősíttessenek, az ott lakó román nép pedig a legszigorúbb ellenőrzés alá veendő, hogy vandál módon ne pusztítsa a fát.”³⁰⁵ Fontos tehát hangsúlyozni, hogy az 1913-as anomália hatásainak értékelésében és a válaszok megfogalmazásában korábbi, 1910-ben és 1912-ben Krassó-Szörény vármegye déli területét, vagyis az Al-Duna egy szakaszán különösen súlyos áradásokról megfogalmazott kérdések is szerepet játszottak. Ez a látószög nem csak Sávolyt terelte a földhasználati jogosultságok, és az etnikai-kulturális jellemzők felé.

Az 1910. júniusi és szeptemberi árvizek több száz áldozatot szedtek, valamint több ezer katasztrális hold vált hosszú időre terméketlenné, s ezt a pusztulást a közvélemény és a közigazgatás is katasztrófaként értékelte. Az 1910 és 1913 közötti időszakban három, különböző tudásterületekből kiinduló, de egymás eredményeit figyelembe vevő tudományos vizsgálat is igyekezett kideríteni, hogy milyen okok állnak a háttérben és a jövőben miként lennének elkerülhetők hasonló esetek.

A terület földrajzát jól ismerő, az országos földtani felvételben részt vevő Schréter Zoltán és Lampel Jenő geológusok éppen úton voltak az első katasztrófális árvíz napján, 1910. június 12-én, sőt délelőtt a jelentős hullámváz ellenére még hajón is ültek. A Földrajzi Közleményekben még abban az évben megjelent tanulmányában Schréter azzal magyarázta a pusztítás mértékét, hogy a megtelepedés helyének kiválasztásakor a helyiek csak a Duna felé ellaposodó síksági terület termékenységére figyeltek, s figyelmen kívül hagyták, hogy a hegyekből lerobogó patakok gyakran változtathatják medrüket a laza anyagban. A recens hordalékkúpok néhány méteres magassága semmilyen védelmet nem jelentett. Ezt a tézist azzal is alátámasztotta, hogy a legnagyobb károkat szenvedő településeken belül sokkal kisebb volt a pusztítás ott, amelyek régebbi alapkőzetre épültek.³⁰⁶

A Földművelésügyi Minisztérium által kiküldött, a minisztérium kincstári erdőkért felelős ügyosztályán erdőtanácsosi beosztásban dolgozó két erdőmérnök: Térfi Béla és Kaán Károly ismerték és részletesen ismertették is Schréter véleményét. Kérdéseik és módszertanuk azonban alapvetően különbözött a fentitől. Térfi és Kaán feladata, annak az igazolása vagy kizárása volt, hogy a helyi rossz erdőgazdálkodási gyakorlatoknak volt-e hatásuk a pusztítások

³⁰⁴ Sávoly 1913b: 1835.

³⁰⁵ Sávoly 1913b: 1836.

³⁰⁶ Schréter 1910.

mértékére, s ha igen, ezek mely erdőgazdasági szereplőkhöz köthetők. „*Engem Térfi Béla kartársammal Serényi Béla gróf, az akkori földművelési miniszter azzal a megbízással küldött az árvízszújtotta vidékre, hogy tegyük beható tanulmány tárgyává, vajjon ennek a hatalmas elemi csapásnak imminens rombolásai visszavezethetők-e a mult idők erdőpusztításaira s az ezt követő gazdálkodásra?*”³⁰⁷ Módszerük egy nem túlságosan kifinomult mintavételi eljárásan alapult. Kilenc, különösebb indok nélkül, feltehetőleg leginkább a meteorológiai mérőállomások jelenléte miatt kiválasztott területre vonatkozóan vizsgálták meg, hogy egy négyzetkilométerre mennyi csapadék és hány korona kár esett, illetve az egyes völgyekben százalékosan mekkora az erdősültség aránya, valamint, van-e a kettő között kapcsolat.³⁰⁸ Az összehasonlítást azután az 1912-es árvizek alkalmával is folytatták. A két adatsor alapján az erdőmérnökök Térfi visszafogottabb megfogalmazásában arra következtettek, hogy egyértelmű összefüggés van és „*Ennek magyarázata igen egyszerű. A jól záródott erdő a csapadékmennyiségnek igen jelentékeny részét visszatartja, a lefolyó víz sebességét csökkenti, így pusztításait mérsékli*”³⁰⁹ Térfi optimistán zárta fejtegetését: „*Az anyagi helyzet javulása pedig szükségképp maga után vonja a nép felvilágosodását s így hova-tovább mindinkább be fogja látni, hogy ezek a most reá nézve annyira terhesnek látszó rendszabályok tulajdonképpen az ő jövő boldogulásának záloga.*”³¹⁰ **(Lásd a 13. térképet.)**

Kaán 1920-ban Térfinél jóval vészjóslóbban fogalmazott: „*Ott tehát, ahol az erdő nem jutott a tettei következményeivel számolni nem tudó lakosság, avagy a lelketlen üzerek prédájára, s azt konzervatív kezek fenntartották a jelenre, ahol nem változott meg az egészséges egyensúly a mezőgazdasági földek és az erdő térfoglalása között, s mindegyik a maga helyén maradt s gazdaságilag fejlődött is: ott, ha bármi okból közgazdasági bajok jelentkeznének is, azok csak időközies és orvosolhatók. Ahol azonban a gazdasági élet egészségtelen fejlődése az erdők pusztítására vezetett, ott az elkopárosodás természetes következményei nemcsak egyes helyek, de egész vidékek, sőt országok közgazdasági életét béníthatják meg.*”³¹¹

Kaán további érvelésében a nemzetközi példák domináltak, Térfi azonban részletesen is kitért a regionális földtulajdonviszonyok 19. századi változására és alapvetően a császár által megállapított szabályokra vezette vissza a kopárosodást. Ezek ugyanis lehetőséget adtak arra, hogy a leromlott állapotú területek magántulajdonba kerüljenek, valamint a legelőhasználat mértékét nem a terület állapotához, hanem az állatok számához mérten lehetett megállapítani.³¹²

³⁰⁷ Kaán 1920b: 9.

³⁰⁸ Térfi 1912: 6.

³⁰⁹ Térfi 1912: 12.

³¹⁰ Térfi 1912: 20.

³¹¹ Kaán 1920: 12.

³¹² Térfi 1912: 15-16.

A 2000-es évek elején Oroszi Sándor kismonográfiát szentelt a kérdésnek. A történész abból indult ki, hogy a 14. határőrezred községeinek térségében a helyiek számára az erdőgazdálkodás fő eleme a 18. század közepe óta a legeltetés, s nem a fakitermelés volt. Oroszi határozottan érvel amellett is, hogy ezt a helyzetet az 1850-ben császári pátenssel, majd 1873-ban törvényileg elrendelt jogi rendezés alapvetően nem változtatta meg. A fordulópontot az jelentette, hogy a volt szerb határőr-vagyonközösség erdeinek kezelését az állam 1886-ban átvette. Ettől kezdve a helyi lakosság szolgálmai valóban megszűntek, 1892-től pedig életbe lépett az üzemterv, ami tovább korlátozta a tájhasználatot.³¹³ Oroszi kevésbé említi, de ezek a lépések a korábbinál élesebbé tették az érdekellentéteket. Érdeemes lenne tisztázni, hogy vajon nem ezek állnak-e annak háttérében, hogy a volt román ezred erdei annak ellenére sem kerültek állami kezelésbe, hogy az 1898. évi XIX. törvénycikk alapján erre világos jogalap lett volna. Oroszi röviden kitér arra is, hogy a térség a 19. század közepén ismétlődő (főként cseh) bevándorlási hullámok színtere volt, ami szintén erdőirtást eredményezett.

A földhasználati kérdések szempontjából szerencsés módon a Földművelésügyi Minisztérium levéltárát 1912 után a korábbi gyakorlatnál jóval kisebb mértékben selejtezték, így az 1913-as év, valamint a következő évek térségre vonatkozó irataiból is körvonalazhatók azok a területhasználatra és tulajdonviszonyokra vonatkozó konfliktus típusok, amelyeknek Térfi és Kaán kulcsszerepet tulajdonított.

Az erdei legeltetés az 1879-es erdőtörvény hatályba lépése óta a helyi lakosság és az erdészeti igazgatás közötti összeütközések leggyakoribb és legnehezebben feloldható oka volt. Az igazgatás nem vett tudomást a hosszú idő óta meglévő, nem-tudományos (hagyományos) tudáson alapuló és fenntarthatónak bizonyuló gyakorlatokról, miközben a jobbágyfelaszabadítás egyik következménye az volt, hogy a falusi lakosság számára elérhető legelő területe gyakran drasztikusan csökkent, túllegeltetést idézve ezzel elő. Az extrém időjárási körülmények hatására azonban az alsó szintű erdészeti igazgatás új – átmeneti – kompromisszumokra tett javaslatot. Ez történet a Krassó-Szörény északi részén fekvő Maros menti települések esetében is. *„Az árvíz, mely elárasztotta a Maros menti községeket legerősebben sújtotta Bulcs községet, melyhez csolnakon jutottam, s melynek egész határát elöntötte úgy, hogy lekaszált takarmányukat elvitte...azzal a tiszteletteljes kérelemmel járulok Nagyméltóságodhoz, hogy Bulcs község marha állományának eltartására a marosnagyvölgyi erdőgondnokság területén fekvő és Marossziget, Bakamező, valamint Szádvörösmart községek határába eső kincstári erdőkben a legeltetést teljesen ingyen a folyó évre megengedni kegyeskedjék.”*³¹⁴ Egy még festőibb környezetben fekvő Duna-menti határtelepülés, Szinice

³¹³ Oroszi 2003: 5-54.

³¹⁴ MNL OL K184 660.cs (1913.)

[1911 előtt magyar hivatalos neve Szvinica. Románul: Svinița, szerbül:Свиница] lakosai az első világháború idején, 1917 áprilisában kerültek az erdőigazgatással a Bulcsiaknál nagyobb vitába. Ez esetben az volt az ellentét kiváltó oka, hogy kiderült, hogy a bérlők közül sokan a korábbi évtizedekben lassanként legelőket foglaltak kecskéik számára a tilalom alatt álló erdőkben. Az erdőgondnokság úgy látta, hogy nem megfelelően engedékeny fellépés esetén a lakosság a beültetett csemetéket megsemmisítené. Az ekkor már Kaán által vezetett kincstári erdőkért felelős minisztériumi részleg csak annyiban volt hajlandó kompromisszumra, hogy a 15 évnél régebben legelőként használt vagy művelt területeket nem azonnal kerítettette vissza, hanem a következő beerdősítés ütemében. Mivel itt a határváltozás közbeszólt, nem derül ki, hogy mi lett a területhasználat formája a vitatott területen.³¹⁵ **(Lásd a 6. képet)**

A krassó-szörényi árvizekről véleményt formáló és publikáló kortárs szakértők közül Kaán Károly karrierje az első világháború során felfelé ívelt. Éppen 1912-ben lett a kincstári erdők gazdasági és igazgatási ügyosztályának a vezetője, 1916-tól pedig már az egész kincstári erdők főosztály élén állt. A háború utolsó évében lett helyettes államtitkár, és 1919-ben ebben a minőségében az erdő- és faügyek országos kormánybiztosa is volt. Az őt 1919-es posztja és zsidó származása miatt bolsevizmussal való kollaborációval vádló sajtótámadások ellenére helyettes államtitkári posztját 1924-ig megtartotta, az 1923-as nagy horderejű erdészeti törvénycsomag elfogadása után azonban érdemei elismerése – és előléptetés – mellett távoznia kellett a döntéshozásból.³¹⁶ Habár az 1900-as évek elején gyakran publikált az Erdészeti Lapokban, első kötete éppen 1920-ban jelent meg *Erdőgazdaság-politikai kérdések* címmel. Ez a kötet az 1922-ban megjelent *Az erdészeti technika országos kérdéseiből* című tanulmány, valamint az 1923-as *Erdőgazdasági problémák és azok megoldása* című kis kötet nem csak tudománytörténeti és szakmatörténeti jelentőségű írások. Ezek képezték az 1923-as évben elfogadott erdészeti tárgyú törvénycsomag alapját is. A fent elmondottak létjogosultságát az adja, hogy *Az Erdőgazdaság-politikai kérdések* kiindulópontját az 1910-as árvizekből levont következtetések és ezek európai párhuzamai adták. A Kárpát-medence szintjén jelentkező tanulságokat, tehát a léptékváltás mibenlétét Kaán munkájának harmadik fejezete rajzolta ki.

³¹⁵ MNL OL K 184 1917. évi B/1. csomó

³¹⁶ Balogh 2017, Szakács 2017.

III.3.3. A krassó-szörényi árvízi tapasztalatok léptékváltásai és transzformációi: geopolitika, alföldfásítás és ökoszisztéma szolgáltatások

Érdekes azonban Kaán 1920-as évek eleji gondolatainak saját szakmáján belüli kontextusát is tisztázni. A Kárpát-medence gondolat ugyanis erdészeti körökben már közvetlenül a világháború végén markánsan megjelent, s ez korán sem csak a nagyközönségnek szánt munkák miatt jelenthető ki. 1919 folyamán az Országos Erdészeti Egyesület is azok között volt, akik többször és több irányban is önálló javaslattal álltak a határok kérdését illetően. A kor többszólamúságát tanúsítja, hogy 1919 februárjában az OEE elnöksége még azt is reálisnak tartotta, hogy Jászi Oszkár aradi tárgyalásainak sikertelensége ellenére végül valamilyen autonómia lesz a nemzetiségek által bejelentett igények kimenete, s ebben a kérdésben a magyar kormánynak érdemi mozgástere lesz. Ebben az összefüggésben született az a levél, amelyben az Egyesület – Papp Béla javaslatára és megfogalmazásában – részletesen kifejtette a területi kérdésekkel kapcsolatos álláspontját:

„Az egyesület e helyütt feleslegesnek tartja túlságos részletezésbe bocsátkozni, s csupán nagy vonásokban mutat rá, hogy a helytelenül üzött hegyvidéki erdőgazdálkodásnak, valamint annak a körülménynek, ha a felső folyószakaszok vízszabályozása nem lesz az alsó szakaszok szabályozásával együttesen közös terv szerint irányítva, az Alföld fogja a legkárosabb következményeket szenvedni....De nem kevésbé súlyosak azok a veszedelmek, amelyek az ország faellátását fenyegetik arra az esetre, ha az erdőgazdasággal, fatermeléssel, fakereskedelemmel és fakivitellel kapcsolatos teendők a tervezett helyi autonómiák hatáskörébe kerülnek...A felhozottak alapján az Országos Erdészeti Egyesület tisztelettel kéri Miniszter Urat, méltóztassék az elől említett törvények előkészítésénél és letárgyalásánál odahatni, hogy az erdő és vízgazdaság egységes vezetése és ellenőrzése...továbbra is a magyar kormány földművelésügyi minisztere részére biztosíttassék.”³¹⁷

Fél évvel később, a párizsi béketárgyalások, illetve az Ausztriával aláírt békeszerződés nyomán már a határok drasztikus változása volt a realitás. 1919. október 20-án az egyesület választmánya nevében, de az elnökség távollétében:

„Sir George Clark-hoz (sic! Helyesen: Clerk – B.R.), az entente meghatalmazottjához az ország békéje érdekében” küldött levél így érvelt: „Részünkről a békétől azt várjuk, hogy az országnak oly határokat ad, melyek annak életképességét biztosítják és a természet rendelkezése szerint földrajzi, hegy- és vízrajzi tekintetben együvé tartozó területeket nem darabolja fel. Az ország

³¹⁷ Országos Erdészeti Egyesület, Wágner Károly Könyvtár, Az OEE iratai, 1920. év

erdőségei túlnyomóan a megszállott részekén terülnek el, nélkülük az ország faszükségletét nem láthatja el, folyóvizeinek forrásvidékén az erdőket árvízvédelmi tekintetben nem gondozhatja...”

Az erdészeti szakma tehát – nem közvetlenül Teleki Pál hatása miatt, de egy földrajzi alapú érvelés mentén – nemcsak igazságtalannak, de irracionálisnak és fenntarthatatlannak tartott egy olyan helyzetet, amelyben Magyarország és a Kárpátok nem egyazon állam részei. Kaán az 1920. júniusi lapszámban megjelent rövid cikkének felkiáltó jelei és rövid tagadó mondatai jelzik, hogy a veszteség tudata traumát jelentett számára is: „*Az igazság velünk van! Mellettünk szól a természet megmásíthatatlan rendje is! A Kárpátok hegy-koszoruja emberi szóra nem táruul ki.*”³¹⁸

Kaán Károly *Erdőgazdaság-politikai kérdések* című kötete, valamint *Az erdészeti technika országos kérdéseiből* című tanulmánya az 1920-as évek eleji válságos időszak kiemelkedő szellemi termékei. A Földművelésügyi Minisztériumban helyettes államtitkári poszton dolgozó Kaán gondolkodását ekkortól az a meggyőződése határozta meg, hogy az ország területének immár legkiterjedtebb és egyben klimatikusan legproblematisabb régiójának, az Alföld gazdasági értékének növelése és stabilizálása nélkül nem lesz életképes az új keretek közé kényszerített ország. Ezen belül az erdők gazdasági és ezzel együtt társadalmi és politikai jelentőségét is újrangondolandónak tartotta. Szerinte ugyanis addig az erdők és a fás területek nem jelentőségüknek megfelelően jelentek meg a politikai közgondolkodásban. Amint fentebb említettem, az *Erdőgazdaság-politikai kérdések* voltaképpen az 1910-as árvizeket használta felütésként ahhoz, hogy kifejtse, hogyan kapcsolódik össze az erdők árvízvédelmi-katasztrófavédelmi és nemzetgazdasági szerepe.³¹⁹ Kaán erdőkre vonatkozó elképzelései egyrészt azért fontosak, mert a 19. század második felében jellemzően a mezőgazdasági termés mennyiségére, tehát rövid távú növekedésre fókuszáló tájképátalakító erőfeszítések helyett az élettelen, a nem-humán és az emberi tevékenység között komplexebb kölcsönhatásokban gondolkodott, s a fenntarthatóság követelményét fogalmazta meg. Amint később látni fogjuk, mégsem vett figyelembe elég tényezőt ahhoz, hogy valóban fenntartható modellt alkosson. Másrészt a Kaán írásaiban tükröződő, gondolkodásában és rendeletalkotó tevékenységében az állami beavatkozás olyan súlyt kapott, amely szintén paradigma váltással ért fel. Kaán – Horváth (Hoffmann) István az 1898. évi XIX. törvénycikkben és az 1917-ben megfogalmazott erdőtörvény-javaslatával rokonítható módon – felülvizsgálandónak tette a földtulajdon jogbágyfelszabadítás után definiált és fokozatosan az egész államterületen érvényre jutó rendszerét, amely a magántulajdon lehatárolására koncentrált, és az egyéni

³¹⁸ Kaán 1920a.

³¹⁹ Kaán 1920b.

gazdasági racionalitás közösségi döntésekkel szembeni felsőbbrendűségéből indult ki. Kaán nem a közbirtokosságok rendszerét erősítette volna, hanem az állam által megfogalmazott gazdálkodási alapvetések kötelező érvényét szerette volna kiterjeszteni minden tulajdonosra. Látható, hogy mind a fenntarthatóság, mind az állami szerepvállalás megjelent a Térfi – Kaán kettős krassói árvizekkel kapcsolatos elemzésében és következtetéseiben is. Kaán, és amint fentebb láttuk, Sávolgy gondolkodását ezeken kívül jelentősen befolyásolta a magyar gazdasági és államigazgatási kultúra felsőbbrendűséggel kapcsolatos meggyőződése is.

Az erdészeti technika országos kérdéseiből 1922 tavaszán előadás formájában a Magyar Mérnökök- és Építészek Nemzeti Szövetségének éves közgyűlésén hangzott el. Az érvelés az utódállamok által az erdők fenntarthatóságában okozott pusztítás és a magyar kultúrfölény kapcsolatáról szóló gondolattal indult:

„Mert legyünk tisztában azzal, hogy amilyen kalmárérdekek voltak befolyásolói a háború megindításának, éppen olyan kalmárérdekek érvényesülnek az országunk testéből kiszakított és a kisantant államainak koncul adott országrészek gyarmatias kizsákmányolásában. Mi sem természetesebb, mint hogy e zsákmányban részes szomszédállamok nem törődnek azzal, hogy a megcsonkított Magyarországot ilyen vagy bármilyen okokból érhetik-e árvízveszélyek?”³²⁰

1922-es koncepciója kontrasztba állította a víz- és erdőgazdálkodás egységéért tett világháború előtti magyar állami erőfeszítéseket, hogy végül kijelentse: *„Derékba tört azonban minden munkánk, összeomlott minden tervünk a **győző** (kiemelés az eredetiben - B.R.) hatalmak vak és lelketlen önkénye folytán”* Ezt követően az 1910-es krassó-szörényi árvíz kapcsán általa jól ismert összefüggés, az erdőborítás és árvíz kölcsönhatása nyomán érkezett el a korabeli magyarországi viszonyokhoz:

„El nem képzelhető, arányaiban nem is körvonalazható ugyanis az a veszedelem, amely az országot érheti és amely iszap- és hordaléksírba temetheti be a magyarság évezredes kultúráját...Ma már csak álmok a Kárpátok hidroeletromos erőforrásai, a villamos fővezeték, a tároló medencék, a vízfogógátak, a kárpáti erdőségek belterjes gazdasága, faexport stb – ma az ínség a valóság – és többek között az a gondunk, hogy a megcsonkított ország tüzelőszer szükségletét biztosítsuk.”³²¹

A veszteségre vonatkozó adatok tehát Kaán koncepciójában kiegészültek az utódállamokban folyó pusztítás és felelőtlen gazdálkodás képével. Ez az értékelés meghatározó maradt a két világháború közötti korszakban, majd az 1930-as évek előrehaladtával bekerült a revíziót támogató érvek közé. 1938. szeptember 28-án a Statisztikai Tudósító *Rablógazdálkodás folyik az utódállamok erdőségeiben* című írása európai körképet adott a

³²⁰ Kaán 1922.

³²¹ Kaán 1920d.

fafogyasztás és fakitermelés mértékéről: „A legtöbb fát Európában Oroszország termeli, ahol az évi fatermelés mennyiségét 300 millió köbméternél többre becsülik....Svédországnak ötven millió köbmétert jelentő évi fatermelése mennyiségre ennek csak egy része, az európai piacon mégis inkább ez játszik szerepet, csaknem ennyit termel Finnország is. Érdekes, hogy aránylag véve mindhárom fában gazdag ország meglehetősen keveset termel a csonka hazánkat körülvevő utódállamokhoz viszonyítva. Az egy hektár erdőterületről kitermelt mennyiség Oroszországban ugyanis csak 1,27 köbméter, Finnországban 1,77 köbméter, Svédországban 2,04 köbméter. A faanyagban gyengébb cseh-szlovák erdőkből azonban hektáronként 3,10 köbmétert, a román erdőkből 3,83 köbmétert termelnek ki évenként. De Ausztria is évi 3,06 köbmétert termel ki egy hektár erdőből, ami minden bizonnyal erős erdőcsonkítást jelent a kivitel fokozása érdekében.”³²² A szerző nem sorakoztat fel az erdőterület nagyságának változására vonatkozó adatokat, ehelyett átlagokat közül az 1930-35 közötti évek átlagában. Ezzel az írás a hipotézis felállításához, s nem a bizonyításig jutott el. Az nem világos, hogy ki a cikk szerzője, de jó eséllyel maga a szerkesztő, Móricz Miklós lehetett. A lényeges számunkra itt az, hogy a statisztikai szakfolyóirat szerkesztői számára 1938-ban is ugyanolyan fontos volt hangsúlyozni, hogy a csehszlovák és román állam keretei között rablógazdaság folyt, mint amilyen Kaán Károly érvelésében 1922-ben. Arra majd csak a tényleges – átmeneti – revízió idején nyílt lehetőség, hogy az erdőszeti statisztika szakértői megfelelő mennyiségű és minőségű adat birtokában ítéljék meg az 1920 és 1938 közötti évek csehszlovák és román állam keretei között zajló erdőgazdálkodását. Az átmenetileg Magyarországhoz visszakerült kárpátaljai, észak-erdélyi és délvidéki erdőterületek állapotát Földváry László 1939 és 1941 között a Statisztikai Szemlében közölt tanulmányokban igyekezett felmérni. Földváry írásai rendre pátoszos megállapításokkal kezdődnek, de jelentős adatmennyiséget mozgattak meg a válaszokért. Kárpátalja esetében azonban végül 1939-40-ben arra jutott, hogy „az 1918. évi kincstári erdőterületen ma sok az öreg erdő, a csehek (sic!) a földreform-irtások mértéktelen értékrombolása ellenére és ezek beszámításával is aránylag kevés erdőt termeltek ki. Az erdőgazdálkodás pangása miatt nem tudtak elegendő munkát adni a jobb sorsra érdemes rutén népnek s ennek káros hatását a következményeiben pedig még károsabban lefolytatott földreformmal igyekeztek ellensúlyozni. Emellett sok a tisztás, még a földreformirtványokon felül is....a csehek még azt a kevés erdőterületet sem tudták kielégítő sikerrel felújítani”.³²³ Ez a konklúzió egyrészt tehát az jelzi, hogy a földreformok kedvezőtlen hatásai ellenére azok tájképi és gazdasági hatását nem érdemes túlbecsülni. Másrészt, figyelmeztet az egy országon

³²² *Statisztikai Tudósító* 1938. szeptember 28. 4-5.

³²³ Földváry László: A kárpátaljai kincstári erdők faállományainak korviszonyai, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1940. május 397-418. 414.

belüli regionális sajátosságokra, így a lehetséges eltérések jelentőségére is. Halász Aladár 2007-es monográfiájában például ugyanúgy a két háború közötti Csehszlovákiára vonatkozik a magánkézbe, svájci tulajdonba került Latorica Rt. esete, amely Halász értékelésében a jó infrastruktúra és a fenntarthatatlan gazdálkodás mintája volt, ahol a vágásforduló a szabályos 100 helyett gyakorlatilag 71 évre esett, a kitermelt faanyag a jó adottságok ellenére 65-73%-ban tűzifa, az évi vágásterületnek mindössze 6%-át termelték ki házi kezelésben és nem volt gyérítés, sőt sok esetben még jelentős felújítási hátralék is felgyűlt.³²⁴ Halász összességében is jóval kritikusabb volt az erdővel kapcsolatos csehszlovák gyakorlattal mint Földváry. Nem csak a földreform káros következményeit emelte ki, de azt is, hogy: „A 'földreform-irtványok' határtalan értékrombolása ellenére a csehek kevés erdőt termeltek ki. Az értékes tölgyesekben viszont határtalan túltermelést végeztek, a bükkösökben pedig a vágásforduló felemelésével rendkívül sok értéktelen, túlkoros állományt halmoztak fel. A termeléseket elsősorban azokra a területekre összpontosították, ahol jó közelítési lehetőségek kínálkoztak, ahol a fakitermelés érdekében nem kellett költséges beruházásokat végezni. Az erdei szállítóberendezések karbantartását elmulasztották. A korábbi magyar időszakban kiépített vízi szállítóberendezéseket elhanyagolták. Azok helyett erdei vasutakat építettek.”³²⁵

Ez a helyzetértékelés visszahatott a trianoni határokon belüli tájképalakításra vonatkozó tervekre is. Éppen Sávolgy Ferenc volt az, aki 1920-ban az OEE-ben tartott előadásában világosan megfogalmazta az uralomváltás és az Alföld átalakítására vonatkozó tervek közötti összefüggést:

„...a bennünket körülvevő kalózállamok kapzsisága éppen azokat a részeit szállta meg Alföldünknek, melyeknek nagy vízfoghatóságu humózus csernozemtalaja termette meg kenyérmagvaink országos eredményeinek zömét, teljes terjedelemben nekünk hagyva a selejtes szikéseket és a csak sok vízzel szépen prosperáló homokokat. Ezáltal a közéletmezésünk szükségleteit fedező termőterületekben olyan hátrányos eltolódás állott be, hogy a veszteséget valahogyan kireparálandó, egész termelésünket javítani, tökéletesíteni és a természetadta határok végletéig fejleszteni kell, mert a régi more patrio földmivelés nem képes még a meglévő belső szükségletet is megnyugtató módon, azaz minden esztendőben biztosan kielégíteni.”³²⁶

A legnagyobb kihívást 1919 után az jelentette, hogy korábban erdőgazdasági szempontból kevésbé jelentősnek tekintett területekre kellett kidolgozni a művelés alapelveit. Biró Zoltán 1925-ben a következőkben határozta meg a kutatás feladatát: „A lényeg az, hogy az

³²⁴ Halász Aladár: Erdészettörténet a visszacsatolt országrészekről 1938-1944, Erdészettörténeti Közlemények 71., Budapest, 2007. 77-78.

³²⁵ Halász Aladár: Erdészettörténet a visszacsatolt országrészekről 1938-1944, Erdészettörténeti Közlemények 71., Budapest, 2007. 75.

³²⁶ Sávolgy 1920.

eltávolított állomány helyét minél előbb olyan fiatalos foglalja el, amelynek egyes egyedei a rájuk nézve lehető legkedvezőbb körülmények között telepedtek meg, már az első időben gyorsan növekednek s mielőbb záródva, műszaki célokra alkalmas egyedekké fejlődnek. Azt hiszem, a felvetett kérdések mindegyike megérdemli azt, hogy velük nemcsak gyakorlati erdőgazdánk, de az erdőgazdaság fejlődése érdekében a kísérleti állomás is behatóan foglalkozzék.” A kutatók mindamellet egy másik, Biró által is felvetett kérdéssel, a magok nemesítésével is foglalkoztak. Fehér Dániel fogalmazott meg koherens és hosszú távú dendrológiai-genetikai kutatási programot.³²⁷

Amint Jankó Ferenc kimutatta, az Alföld beerdősítése körüli, időnként éles hangúvá váló 1920-as és 1930-as évekbeli vita az erdők klimatikus hatásáról szóló, már akkor is több évtizedes polémia alfejezete volt.³²⁸ Az Habsburg Birodalom, illetve a Monarchia osztrák ciszlajtániai felében a közérdeklődésre is számot tartó, többször is a parlamenti ülésekig jutó erdő-klíma vita rendre a nagyobb árvizek nyomán újult ki, s lényegében az esetleges állami beavatkozás, illetve a tulajdonjogi következmények miatt volt érzékeny kérdés. Az első világháborúig sem új „osztrák” erdőtörvény nem született, sem a vita lezárására nem került sor. A századforduló körül az volt a konklúzió, hogy több léptékben szükséges vizsgálni az erdők hatásait, s az esetleges klimatikus változásokat nem szabad egyből az erdőirtás számlájára írni.³²⁹ A vita Magyarországon az 1930-as évek elején Réthly Antal és Kaán Károly főszereplésével lángolt fel újra.³³⁰

Kaán érvelése szerint: „Más lesz a vidék klímája, ha kisebb-nagyobb erdőfoltok, mint megannyi szivacstömlők lassan párologtatják el azt a légköri nedvességet, mely az erdőtlen vidéken olyan gyorsan felszikkad...A most vázoltak ismerete után nem nehéz bizonyítanom, hogy az alföldi erdő telepítésére irányuló nagyszabású akciónktól mi igen jelentős közegészségi és közgazdasági eredményeket remélünk...A kérdést minden irányban megvilágító propagandafüzetek egész sorát adtuk ki, és terjesztettük a legszélesebb körben. Szaktanácsot szerveztünk, amely az erdőtelepítések érdekében szükséges talajvíz és meteorológiai megfigyelések, az erdőtelepítésre alkalmas fafajok körültekintő megválasztása...körül nyilvánítja véleményét....Ezek a felvételek igen értékes agrogeológiai útmutatásul szolgálnak nekünk, mert az Alföld növényvilága és annak különfélesége a talaj- változatok leghűbb képét nyújtja...Mindezek a munkák mindenestre a legjobb irányú és olyan törekvések, amelyek

³²⁷ Biró Zoltán: Aktuális kérdések. Erdészeti Lapok, 1925. 13.

³²⁸ Jankó 2013.

³²⁹ Coen 2019 239-273.

³³⁰ Kaán 1933. Réthly 1934.

közgazdasági életünk valamelyes konszolidációját elősegíteni kívánják, de nem járulnak egy szemernyivel sem ahhoz, hogy bennünket megcsonkított mivoltunkban megnyugtassanak.”

Kaán előadása az Erdészeti Lapok 1922. április 15-i számában egy látványos *Magyarország erdei és azokból utódállamoknak jutott erdőterületek fanemek szerint részletezve* című ábrával kiegészítve jelent meg. **(Lásd a 14. diagramot.)**

Jelen tanulmány szempontjából az érdemel figyelmet, hogy azok, akik a szükségszerű erdősítés mellett érveltek, nem csak a területvesztésből indultak ki. Számukra fontos érv volt az Alföld területén a folyószabályozás előtt megtalálható körülmények rekonstrukciója. Kaán és az őt támogató kutatók szerint a Kárpát-medencében az Alföld 1840-es évek előtti feltételezett kiterjedt vízborítása és a szintén feltételezett nagy kiterjedésű erdők jelenléte együttesen nemcsak problémát jelentettek, hanem olyan tényezők voltak, amelyeket ma ökoszisztéma szolgáltatásoknak hívnánk: a páratartalom növelése útján növelték a termés regionális stabilitását és mennyiségét.³³¹ A Trianon utáni időkben állami szinten és a tudományos közbeszéd tárgyát képező tervezett antropogén beavatkozások, így a csatornaépítések és az alföldfásítás, a termőterület növelésével megszűnt ökoszisztéma szolgáltatások hatásait igyekezett reprodukálni. Ennek következtében központi szerepbe került az immár egyre inkább Kárpát-medenceként emlegetett térség történeti földrajza és az ennek térképes ábrázolásából levonható következtetések. **(Lásd a 14. térképet)**

A térkép ugyanis egyszerre két dolgot állított: egyrészt rémisztő és szokatlan volt az ábrázolt vízmennyiség és vízborítás, másrészt figyelmeztetett a természetes állapot és a korabeli jelen közötti távolságra. Ebből a kortársak számára is az következhetett, hogy új egyensúlyra, rekonstrukcióra van szükség. Érdeemes felfigyelni arra is, hogy a térkép készítésének időpontja kiválóan illeszkedik a csatornaépítéssel kapcsolatos állami-mérnöki tervezés gyorsuló szakaszába.

³³¹ Kaán 1929.

III.3.4. Csatornaépítési és vízenergia-termelési tervek a Kárpát-medence gondolat változásainak tükrében

Annak ellenére, hogy a Horthy Miklós által személyesen beharangozott Duna-Tisza csatorna illetve a Trummer Árpád által 1937-ben több verzióban összefoglalt tiszántúli öntözési tervek nem valósultak meg, jelen vizsgálat szempontjából az 1938-1947 közötti évtized során született vízgazdálkodási tervek érdemesek a figyelemre.³³² Ezek rámutatnak ugyanis arra, hogy milyen kölcsönhatás volt a Kárpát-medence koncepció változásai és a határváltozások között, s ez miként hatott az antropogén tájképátalakítás szándékával készült mérnöki-államigazgatási tervekre.

Az Alföld öntözésével foglalkozó mérnöki tervek és állami szerepvállalás mind a Duna-Tisza közére, mind a Tiszántúlra vonatkozóan a gazdasági mélypont után, az 1930-as évek második felében vettek lendületet. Ezt nemcsak a Vízügyi Közleményekben az öntözésre vonatkozó egyre kidolgozottabb formát öltő elképzelések jelezték, hanem az 1937. évi XX. törvénycikk is. Az 1930-as évek közepe táján zajló tervezés az Alföld mezőgazdasági termelékenységének rekonstrukciójára, valamint az alsószakaszjelleg és a vízienergia termelés közötti kapcsolat kidolgozására koncentrált. Ezt jól mutatják Trummer publikált és térképre vetített tervei is. **(Lásd a 15. térképet.)**

1940 és 1944 között Erdély átmeneti visszakebelezésének éveiben a földgázmezők mellett magasabb hegyvidéki területeken eredő patakokból kinyerhető energia került a vízügyi tervezés középpontjába. Ezt a helyzetet a kortársak közül a Magyar Villamos Művek Országos Szövetségének igazgatója, Haidegger Ernő foglalta egységes koncepcióba. A vízenergiára vonatkozóan ő, a néhány évvel későbbi törvényjavaslattól különbözően, elsősorban a Bihar-hegységre koncentrált volna, ezzel is előtérbe helyezve az Alföld-Erdély kapcsolatot. Haidegger nem a bécsi döntéseket követően kezdett el az átfogó energiagazdasági koncepcióról gondolkodni. Mindössze néhány hónappal a trianoni békeszerződés aláírását követően jelent meg Csonkamagyarország energiagazdasága című tanulmánya, amely igyekezett szakszerű választ adni a területvesztés nyomán kialakult energiaföldrajzi helyzetre. Fejtegetéseiben a vízenergia és a szén kapott fő szerepet. Egyik legfontosabb következtetése és egyben javaslata éppen a két anyag energiává alakításának költségeit vetette össze: *„Az, hogy a vízierők kiépítése — még koronákban eszközölve is a beruházást — nem éppen rossz tőkebefektetés, egyébként a következő hozzávetőleges számítással is kimutatható. Ha a még rendelkezésre álló 86.300 Le kiépítésének összes költségeit 5 és 1/2 milliárd koronára becsüljük, a vízerő-telepek önálló*

³³² Tervezetek a csatornaépítésről például: Rohringer 1923, Kenessey 1931, Rohringer 1931, Trummer 1936.

üzemében is elérhető évi 500 000 t szén-megtakarítás ellenértékét pedig 550 millió koronával számítva, ez a szertelen nagynak látszó tőkebefektetés 10 év alatt amortizálható, figyelmen kívül hagyván a szénmegtakarításból közvetve származó nagy nemzetgazdasági előnyöket.”³³³

Haidegger tanulmánya hangsúlyozta azt is, hogy az energiagazdaság szempontjából éppen a legkiépítettebb és mérnöki szempontból preferált erdélyi vízenergia területén jelentkezett a döntő veszteség, mivel az elméleti vízenergia készletnek csak 5,5%-a maradt a határokon belül.

(Lásd a 16. térképet)

A Hidvégi Mária-Nikolaus Wolf szerzőpáros a közép-európai energiátörténet szempontjából úttörő munkájában arra jutott, hogy a magyarországi energiahálózat felfuttatására 1930 körül komoly politikai akarat volt, azonban a tényleges eredmények — jelentős részben éppen a külföldi tőkebevonással és a nemzetközi kooperációval kapcsolatos biztonságpolitikai aggodalmak miatt — elmaradtak a nyugat-európai szinttől. Ráadásul a Világválság jelentősen növelte a Budapest és a többi város közötti nem világítási célú energia-ellátottsági szakadékot.³³⁴ Haidegger 1940 augusztusában a rendelkezésére álló adatok alapján azt mutatta ki, hogy a visszacsatolt terület lakossága villamosárammal még az 1938-as magyarországi átlagnál is rosszabb helyzetben volt annak ellenére, hogy adottságai alapján a teljes lakosságot és az ipari üzemeket is ki lehetett volna szolgálni. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy „...önként adódnak azok a feladatok, amelyek Erdély visszacsatolásával kapcsolatban a magyar energiagazdaság területén megoldásra várnak. Mindenekelőtt gondoskodni kell a vízerőnek - elsősorban is a bihari hegység vízerőinek – erőteljes kiépítésétől. Ezzel párhuzamosan meg kell oldani a rendelkezésre álló teljes földgáz-mennyiségnek minél ésszerűbb kihasználását, illetve értékesítését. Mindezeknek a feladatoknak helyes megoldása kétségkívül sok áldozatot igényel, gondoljuk meg azonban, hogy a vázolt teendők végrehajtása nemcsak előfeltétele a 20 éves idegen uralom alól hazatérő Erdély gazdasági fejlődésének, hanem egyben értékes munkaalkalmat jelent az anyaország gép- és villamosipara számára...”.³³⁵

A ténylegesen megnyilvánuló állami-politikai érdeklődés jó példája volt a Talabor-Nagy-ág Vízerőmű projekt, amely a Tisza egyik kárpátaljai mellékfolyóját fogta volna munkára Kövesliget [Drahovo] és Alsóbisztra települések között. A dossziékból kitűnik, hogy a helyben jelenlevő és megszólított szereplők között voltak olyan érdekellentétek, amelyeket észlelt a közigazgatás, a tervezés során azonban csak felületes válaszok születtek ezekre dilemmákra.

³³³ Haidegger 1921.

³³⁴ Hidvégi-Wolf 2018.

³³⁵ Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, Vízierőügyi Hivatal iratai 1. d. 39. sz. Haidegger Ernő: Erdély villamos energiagazdasága 1940. augusztus 10.

Nem volt világos, hogy azon túlmenően, hogy könnyen megoldható, pontosan miként lesz biztosítva a 18, egy kivételével minimális teljesítményű malom működéséhez szükségesnek ítélt 600 liter /másodperc vízhozam. Nem volt egyetértés abban sem, hogy vajon a tutajozás folytatható, vagy ki kell váltani erdei vasúttal. Ez utóbbi kérdés már csak azért is jelentős volt, mert a térség az erdőgazdaságilag legrégebb óta művelt kincstári terület, Bustyaháza (Bustino) pedig 1919 előtt Magyarország egyik legjelentősebb erdőgazdasági központja volt. A harmadik érdekelti kör maguk a települések voltak, amelyek így jelentős vízmennyiségtől estek el. Ennek hatásairól azonban látszólag nem indult részletes vizsgálat. Az esetleges ökológiai hatások egyáltalán nem jelentek meg a dokumentumokban. A tervezésben részt vevő állami szervek és a vállalat a szereplőknek csak egy igen kis köréről vett tudomást, s azokról is csak felületesen. Ezt úgy is fordíthatjuk, hogy az államigazgatás működési módjában nem mutatkozott meg az 1910-es évek árvizei kapcsán keletkezett ügyiratok egyik lényeges tapasztalata, miszerint a helyi érdekek és a minisztériumi, illetve vállalati szinten megfogalmazott igény közötti kompromisszum elengedhetetlen a helyi gazdaság működéséhez.

A Vízierőügyi Hivatal, a megyei közigazgatás és az Iparügyi Minisztérium közötti levelezés azt is megmutatja, hogy a beruházásról úgy született döntés, s úgy indult meg a közvetlen előkészítése 1944 elején, hogy valójában számos bizonytalansági tényező valódi válasz nélkül maradt. *„A vízmennyiség viszonylagos csökkenése elsősorban a hőmérséklet, de emellett még sok más tényező bonyolult függvénye, s így naponként erősen ingadozik. A vízmennyiségek csökkenésének napi kiértékelésére kifogástalan és gyorsan elvégezhető módszert nem áll módunkban megadni, azonban egy átlagos redukcióra való javaslatot tehetünk.”*³³⁶

A ténylegesen energiává alakítható vízmennyiségre vonatkozó bizonytalanságra utal az is, hogy a teljesítményt éves kilowattóra mennyiségben adta meg a tervezet. E szerint éves szinten 90 millió kilowattórával lehet számolni. Ez évi 365 napos, tehát 8760 óra működéssel számolva mintegy 10,3 MW teljesítményt jelentene, de mivel a vízmennyiség ingadozott, ennél nagyobb névleges teljesítményre lehetett volna képes a tervekben szereplő turbina.

*„A távvezetők feszültségére és vonalvezetésére vonatkozólag pontos adatok ezidőszert nem adhatók, mert ezek olyan tényezők, amelyek a m. kir. Kormány jövőbeli, s általunk ma még nem ismert villamosítási programjával szoros összefüggésben vannak.”*³³⁷

A tervezési folyamatban a Vízierőügyi Hivatalt Mosonyi Emil főmérnök képviselte, ő tárgyalta a beruházást kezdeményező és az üzemeltetést teljes mértékben gyakorolni kívánó

³³⁶ Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, Vízierőügyi Hivatal iratai 2. d. 5261. 17/27. Talabor-Nagyág vízerőmű

³³⁷ Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, Vízierőügyi Hivatal iratai 2. d. 5261. 17/27. Talabor-Nagyág vízerőmű

Keletmagyarországi Villamosság Rt-vel, többnyire annak budapesti székhelyén. Ez azért szerencsés helyzet, mert Mosonyi az 1940-es és 1950-es évtized legfontosabb vízügyi személyisége lett, s kulcsszerepet játszott a kor legnagyobb tájtalakító beruházásainál, így a már 1935-ben megkezdett békésszentandrás duzzasztó, valamint a tiszalöki vízlépcső tervezésében, sőt a dunai vízlépcső koncepciójának kialakításában is. Így tehát egy meghatározó szereplő számára ismert információkba és döntéseibe nyerünk némi bepillantást. A beruházás levéltári lenyomatából az is kiderül, hogy egyidőben az északkelet-magyarországi régióban a Talabor-völgyin kívül még legalább két jelentős vízenergia termelő beruházás előkészítése zajlott: a nagybányai állami bánya- és kohóművek és a Felsőmagyarországi Bánya- és Kohómű Rt. is kezdeményezett erőművi beruházást. Ezekről azonban bővebb dokumentáció a vizsgált iratanyagban nem volt. A Nagybányához közeli területet érintő beruházásról ugyanakkor fennmaradt egy informatív térképvázlat. **(Lásd a 18. térképet.)**

Csakúgy, mint az első világháború vége felé, 1943-ban is elindult egy nagyszabású vízügyi tervezőmunka, amely a háború utáni infrastruktúra fejlesztés irányait szándékozott körvonalazni. Többek között a fent áttekintett Talabor-projektet is zászlóra tűzve megkezdődött egy újabb átfogó koncepció kidolgozása és annak törvényi szintre emelése, azonban ez mindössze néhány héttel az 1944-es német megszállás előtt került a parlament elé, így formálisan nem született meg. A törvénytervezet szövegéből a Duna-Tisza csatorna történetével foglalkozó szakirodalom ritkán idéz és akkor is azokra a részekre hivatkozik, amiket egy korabeli lap közzétett.³³⁸ A minisztertanácsi jegyzőkönyvek között 1943. november 9-i dátummal szereplő „Törvénytervezet az országos érdekű vízi munkálatokról” című előterjesztés és a Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltárban levő, eltérő című („Törvényjavaslat a kárpátaljai-felsőtisza-völgyi víztárolók és a Duna-Tisza csatorna építése és hasznosítása, valamint a délvidéki rendszeres vízgazdálkodás megteremtése tárgyában”) szövegváltozat csak az első hat paragrafus tekintetében vethető össze, mivel utóbbi hiányos. A lényegi elemek már a legelső paragrafusból világossá válnak. Utóbbi változatban: *„A jelen törvény célja az, hogy a Kárpátmedence történelmileg is összetartozó országrészeinek egymást kiegészítő természeti adottságait az öntözés, a hajózás, a tuatajózás, a vízierőgazdálkodás, az árvízvédelem érdekében egymás javára fokozottan feltárja és azokat az egész ország gazdasági, szociális és kulturális emelkedésének a szolgálatába állítsa. Az előbbi bekezdésben megállapított célból a Visó-völgyben, a Tarac-völgyben és a Talabor-Nagyágban völgyzárógátakkal és vízierőművekkel kapcsolatos víztárolókat kell létesíteni; a Duna-Tisza folyók között...nemzetközi víziutat képező*

³³⁸ Vasúti és közlekedési közlöny 1944. 43.

hajózható csatornát kell építeni, végül a Ferenc és a Ferenc József csatornát hajózási szempontból korszerűsíteni kell és az öntözés szolgálatába kell állítani.”³³⁹

A minisztertanácsi anyagból kikerült a Kárpátmedence kifejezés és explicitté vált az Alföld - Felső-Tisza reláció jelentősége. „*A jelen törvény célja az előfeltételek megteremtése ahhoz, hogy a Magyar Szent Korona vízrajzi egységet alkotó felsőtiszavidéki és alföldi országrészeinek egymást kiegészítő természeti adottságai az öntözés, a hajózás, a tutajozás, a vízierőgazdálkodás, az árvízvédelem érdekében rendszeresen és fokozottan feltárassanak és az egész ország gazdasága és művelődése emelkedésének szolgálatába állíttassanak. 2. Az előbbi paragrafusban megállapított célból a Visó, a Tarac, a Talabor és a Nagyg völgyeiben...völgyzárógátakkal és vízierőművekkel kapcsolatos víztárolókat kell létesíteni...*”

³⁴⁰A két szövegváltozat egyébként mindenben egyetért, így abban is, hogy a Visó-völgyi energiatermelő infrastruktúra és a Duna-Tisza csatorna mint fő projektek esetében az építkezést a háború után tíz éven belül kellett volna befejezni.

A törvénytervezetben megnevezett beruházások szükségességének okaira a tervezet ezen változata nem tért ki. Az 5. paragrafus kimondta, hogy a néhány évvel korábban, az 1937. évi XX. törvénycikkkel létrehozott Országos Öntözésügyi Hivatal a feladataival együtt beolvad egy a felsorolt feladatokra közvetlen FM miniszteri irányítás mellett alakítandó Országos Vízépítési és Öntözésügyi Hivatalba. A szervezeti mozzanat fontos, hiszen világossá teszi, hogy az 1943-as törvényjavaslat az 1937-es program területi gyarapodáshoz igazított Kárpátmedence koncepciónak megfelelő, konkrét és nagyszabású tájképváltoztatással járó építkezésekre alapozott újragondolása volt. Az új hivatal hatáskörét a miniszter jelölhette ki, így akár minden más közigazgatási szerv és önkormányzat feletteseként is eljárhatott. 1945-ben azután a változásokra ismét rendkívül gyorsan reagált az 1943-44 fordulóján a már említett törvényjavaslat miatt átszervezett vízügyi tervezés. Mosonyi Emil a maga korában (még az első világháború előtt) úttörő Viczián Ede-féle, az ország vízenergia potenciálját összegző számítást revideálta, és gondolta újra az ismét trianonivá váló határok, illetve az alsószakasz-paradigma mentén. **(Lásd a 17. térképet)**

Természetesen felmerül a kérdés, hogy vajon mi volt az alföldfásítás és a csatornaépítési tervek kimenete? Mi valósult meg és mi teljesült a várakozásokból? A nagyszabású magyarországi tájképalakításra vonatkozó, 1920 körül megszülető koncepció évtizedekig tartotta magát. Az alföldfásítási program mögötti egyes alapvetéseket a tudományos kutatás a 2000-es években – legalábbis részlegesen – falszifikálta. A Molnár Zsolt-Biró Marianna

³³⁹ Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, Vízierőügyi Hivatal iratai 2. d.

³⁴⁰ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867-1944. 1943. november 9. 36. napirendi pont Országos érdekű vízi munkálatokról szóló törvényjavaslat [melléklettel] (FM) <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/58392> Letöltve: 2021. május 15.

kutatópáros kimutatta, hogy túlzóak az Alföld erdőszülségéről szóló korábbi elképzelések, s így például a Hortobágy területe sem egy emberi tevékenység miatt elszikesedett és kiszáradt egykori tölgyes.³⁴¹ Kaán Károly ökoszisztéma alföldi szolgáltatásokra vonatkozó 1920-as évekbeli tézisei és az ebből levezetett alföldfásítási és csatornaépítési program tehát nem minden tekintetben voltak megalapozottak. Tölgyesi Csaba kutatócsoportjának kutatási eredményeiből az következik, hogy az alföldi erdők telepítése csak akkor tompítja a klímaváltozás sivatagosító hatásait, ha a helyszínválasztás igen differenciált felmérés eredménye, s több kölcsönhatást vesz figyelembe, mint ami az 1920-as évek, majd az 1950-es és a 1960-as évek gyakorlatát meghatározta.

„Our findings revealed that trees in a semiarid, sandy forest–grassland ecosystem ameliorate micro-site conditions under their canopy compared to grasslands. This ‘island of fertility’ effect is stronger in natural forest stands, but intensively managed tree plantations also temper micro-environmental extremes for understory organisms. However, the cost of this local effect is the desiccation of lower soil layers in all forest types, leading to deficient groundwater recharge below forests. This finding establishes a direct link between the local ameliorating effects and the regional drying effects of trees, which, we conclude, can co-occur in the same ecosystems simultaneously.”³⁴²

A Dunavölgyi-főcsatorna építésének rezsimeken és évtizeden át ívelő történetéből Ujházy Noémi és Biró Marianna arra következtettek, hogy a politikai ideák, a természettel kapcsolatos disztópikus és utópisztikus elképzelések, valamint az átalakítás tényleges hatásai folytonos kölcsönhatásban állnak egymással. A nem várt következmények, köztük környezeti károk, éppen ebből az összetett háttérből következnek. A tervezés során használt adatgyűjtés, képletek és a felrajzolható görbék nem képesek kimeneteket pontosan előrejelezni. Amint a Talabor-Nagyág projekt kapcsán láttuk, ráadásul a tervezők is tisztában vannak azzal, hogy az adatgyűjtés és a görbék is számos bizonytalanságot fednek el.

„While examining this case, a fluid historical pattern of utopian and dystopian thought becomes apparent: an interwoven assemblage of technocratic utopias of modern landscapes and society, as well as dystopias of totalitarianism, compounded by technical and ecological dystopias. The utopian conquest of the swamplands failed due to its antidemocratic implementation, its multiple technical faults, and its unintended environmental effects, which conspired to create the hydrosocial dystopia of the cursed channel. Nevertheless, the dystopian imagination and

³⁴¹ Molnár-Biró 2009.

³⁴² Tölgyesi et al. 2020.

political mythmaking connected to this channel were used after world war II to construct the image of a new communist utopia through the transformation of nature and society."³⁴³

A nagyszabású magyarországi tájtalakító programokat értékelő új kutatási eredmények azt mutatják, hogy a 20. századi mérnöki számítások és erőfeszítések azért nem érték el céljukat, mert reflektálatlanul hagyták a tervek mögötti politikai célokat, valamint a szervesen környezet összességét és nem-humán élőlények tevékenységének fizikai hatásait, sőt a csatornaépítés esetében az emberi tevékenység korlátait is.³⁴⁴

III.3.5. Összegzés

A tájképátalakítás formái és konkrét motiváció akkor is meglehetősen specifikusak lehetnek, ha a mögöttes tudástermelés transznacionális térben zajlik és összességében olyannyira globális hatással bír, hogy az antropocént létrehozó korszakos események egyikének tekinthetjük. Az energiatermelés műszaki megoldásai, a mérnöki tudományok és az erdőgazdálkodás mind globális történettel rendelkeznek, ugyanakkor a Kárpát-medence fogalma nemcsak a tájképátalakítást célzó tervek mögötti politikai akaratra gyakorolt jelentős hatást, hanem a tudásterületek képviselői és közigazgatási szakemberei által hozott döntésekre is. A korabeli Kárpát-medence fogalom jelentős részben a folyóvizekről, valamint a vízhiányról szólt. Azt is láttuk ugyanakkor, hogy ez a hatás nem volt homogén az 1910 és 1945 közötti időszakban. A súlypontok a határok alakulásával igen gyorsan változtak.

Az 1910-13 közötti krassó-szörényi árvizek utóéletéből az derült ki, hogy a fogalom születésének nemcsak a földrajztudományon belüli első világháború előtti és utáni folytonosságokra kell odafigyelnünk: Kaán Károly, Viczián Ede, majd Mosonyi Emil koncepciói is fontos tényezők voltak.

A vizsgálat rámutatott arra is, hogy a koncepciók explicit formálásakor a helyi szinten létrejövő kompromisszumok jelentősége vakfoltban maradt. Ebből következően a Kárpát-medence fogalom egy államcentrikus gondolkodás része is volt egyben. Kimutatható volt az is, hogy a tájképátalakítást célzó beavatkozások részleges, esetenként évtizedekkel később egyértelművé váló kudarca jelentős részben abból fakadt, hogy a bizonytalanságra okot adó tényezők vagy reflektálatlanul maradtak, vagy teljesen a látókörön kívül maradtak.

³⁴³ Ujházy-Biró 2018: 12.

³⁴⁴ Igen hasonló következtetésre jutott Mitchell 2002 is.

A Kárpát-medence fogalom hatásainak vizsgálatának legfontosabb eredménye az, hogy kiderült: tájkép, professzionalizáció, energiatörténet és a nemzetgazdaság koncepció történetének egybefonódása a Duna-medence antropocén korszakának meghatározó eseménye, s az eddiginél jóval több figyelmet érdemel.

III.3. Konklúziók a III. fejezethez

Amint Ujházy Noémi és Bíró Mariann egy a Duna-völgyi főcsatornáról, vagyis az Átokcsatornáról szóló 2018-ban megjelent cikkükben fogalmaztak: *“With a geographical shift of perspective, the regime turned its interest to the wastelands and natural resources of the so-called ‘Truncated Country’, intending to implement modernist notions of natural resource management (and postpone crucial social land reform).”*³⁴⁵ A még termővé tehető mocsaras területek és a korábbinál intenzívebben művelendő borsönyi, bakonyi és bükki erdőterületek mellett az Alföld gazdasági potenciáljának növelése is a közgazdasági prioritások között volt. Ez utóbbi terület volt az a probléma, amelyet Kaán Károly politikai bukása után kijelölt a saját maga számára, s amelyben nagyon is gyakran megszólaló közszereplő maradt. A hosszan tartó csapadékhiány kérdésére adandó politikai-technológiai válaszoknak és az e körüli vitáknak 1920-ra már sok évtizedes magyarországi története volt. A modellezésen alapuló előrejelzések és a minisztériumi állásfoglalások egymásnak gyakran ellentmondó megoldásokat javasoltak. Kaán Károly 1927 és 1939 között megjelent írásaiban az Alföldet egy olyan ökológiai válságban levő, s elsősorban a kiszáradás által sújtott területként írta le, amelynek vízháztartása tervezett és nagyszabású beavatkozásra szorul. A kiszáradás folyamata mögött több száz évet átfogó történeti ökológiai folyamatokat feltételezett, amelyben a Magyarország periferikus-szemiperiferikus helyzetéből adódó extenzív és export-orientált 16-19. századi nagyállat-tartás játszotta a főszerepet. A Kaán által jogszabályilag és intézményileg megalapozott alföldfásítási program az 1920-as években és a 30-as évek elején sem haladt a tervezett mértékben, s igazán 1934 és 1941 között folytak jelentős munkák. A fásítás jelentős részét nem erdők, hanem fasorok, mezővédő erdősávok és hullámtéri fásítás tették ki. Az 1946-47-es erdőfelmérés szerint a megelőző évtizedben 17 ezer hektár új erdő létesült az Alföldön.³⁴⁶ Kaán 1920-as évek elején adott helyzetértékelése kapcsán, azt látjuk, hogy a Kárpát-medence vízrajzi és erdőgazdasági egységére vonatkozó érvelés számára a gondolatmenet kulcseleme volt. Kaán legfontosabb, korát messze megelőző, gondolati újítása az volt, hogy szerves egészként látta az állami beruházások nemzetgazdasági szerepét és a tudatos tájatalakító tevékenység nyomán beálló ökológiai változások kölcsönhatását, s mindezek tervezésében látta a kulcsot ahhoz, hogy az új keretek gazdaságilag fenntarthatóvá váljanak, s egyben fordulat álljon be az életminőségben is.

³⁴⁵ Ujházy– Bíró 2018: 6.

³⁴⁶ Oroszi Sándor 1990. 92-93.

Az intenzívebb állami beavatkozás nyomán térségünkben, mind Magyarországon, mind a magyar lakosság vagyoni alapjának megrendítésére törekvő Romániában egyre élesebben jelentek meg az egyenlőtlenségek és a depriváltság formái. A beavatkozások a táj és a tájhasználat átalakítása mellett új csoportokat, életformákat és konfliktusokat eredményeztek.

Az erdők kommodifikációjának kulcsa a két világháború között az erdők hosszú távú fenntartásának érdekében és nevében történő állami intézkedések, a kereskedelempolitika, a diplomácia és a magánérdek közötti kompromisszum volt. Az 1935-ben elfogadott erdőtörvényben végül tetet öltő kompromisszumot konfliktusok előzték meg. Ezek közé tartozott Kaán Károlynak Országos Erdészeti Egyesületen belül az adóterhekkel és igazgatási szervezet kérdése nyomán Czillinger Jánossal és Biró Zoltánnal való szembenállás és személyes politikai karrierje, valamint törvénycsomagjának 1923 utáni sorsa, benne az Alföldfásítás programjával, és a turizmus is. A kompromisszum mozgatórugói a faimport költségei, s így az ország erdőterületeinek felértékelődése, az erdők kitermeléséhez szükséges fizikai és pénzügyi infrastruktúra kiépítésének igénye, valamint az újjáépítés gondolata voltak. A kereskedelmi, diplomáciai, tudományos és igazgatási szempontokat egyre nehezebb volt elválasztani egymástól. Ez utóbbi konvergenciára a budapesti erdészeti Világkongresszus is felhívja a figyelmet.

IV. fejezet A nagy felgyorsulás kora a magyarországi erdészeti tudás, kísérletek és programok tükrében

IV.1. Modernitás – diktatúra, vagy antropocén?

Számos, a 20. század második felével foglalkozó történeti tanulmány látja úgy, hogy a modernitásnak létezett egy olyan korszaka, amelyet a tervezett fejlesztésekbe vetett, technokrata beállítottsággal és az állami hatalom eszköztárával elegyített hit megkülönböztet a modernitás korábbi szakaszától. Ezt az ún. „fejlett modernitást” (angolul: high modernity) a történeti antropológia és a történészek elsősorban a kijelölt célok elérése érdekében alkalmazott állami kényszer, erőszak és elnyomás miatt kritizálták.³⁴⁷ A szakirodalomban elterjedt nézet, hogy a Szovjetunió határain kívül maradó, de függő helyzetben lévő európai államszocialista rendszerek kiválóan példázzák a „fejlett modernitás” destruktív jellegét. Ezzel a nézettel összhangban egyes történészek, jellemzően azok, akik antitotalitárius szemléletben dolgoznak, a korszak és a térség környezettörténetét a szovjetizáció fogalmán keresztül írják le, s ebben az értelemben adják a „fejlett modernitás” kritikai olvasatát. Magyarország esetében ebbe a szakirodalmi vonulatba illeszkedik a *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon*³⁴⁸ című kötet is, amely a 20. század második felének környezettörténetére vonatkozó első átfogó magyar nyelvű munka. Palasik Mária és Borvendég Zsuzsa közös kutatása a nagyszabású tájképalakító projekteket, így, többek között, a Tisza menti víztározó építésének következményeit, a rizstermelés megindítását vagy az országfásítási programot tekinti át. A szerzők ezeket a projekteket a sztálini „Nagy Természetátalakítási Terv” részeként értelmezték, vagyis úgy ábrázolták mint liszenkóista, áltudományos alapon 1948 és 1956 között végrehajtott kártékony tévedéseket. Ebben a szemléletben tehát a korszakban az antropogén tájálakítás, s ezek nyomán bekövetkező természetkárosítás a Keleti Blokk létezésének egyik negatív externáliája volt. Ez az elemzés azonban figyelmen kívül hagy két fontos tényezőt. Egyrészt a mezőgazdasági kutatások irányainak folytonosságát, vagyis azt, hogy egyes látszólag tisztán szovjetizált légkörben elképzelhető programok története valójában jóval 1945 előttre nyúlik vissza. Ilyen például az országfásítási program is. Másrészt, azzal, hogy éppen

³⁴⁷ Scott 1998.

³⁴⁸ Palasik-Borvendég 2015.

1956-ot választották záró dátumnak, a szerzők számára láthatatlan maradt a keleti blokk, illetve a KGST térség 1950-es évek második felében átalakuló tudomány - és technológiai politikája mint lehetséges kontextus. Máté Gábor korszakra vonatkozó politika - társadalom - és tájtörténet lokális metszetét adó elemzései egyfelől látószögük és alaposáguk miatt úttörő jellegűek. Ugyanakkor az – esetenként komoly talajpusztulást okozó téves mérnöki-politikai elképzeléseket vagy a szövetkezeti működést Máté is egy hosszú idő óta változatlan miliőt hirtelen felbolygató erőszakos és kontextus nélküli beavatkozásként írja le, így a tájtörténet önkéntelenül is az antitotalitárius narratívába illeszkedő esettanulmánnyá válik.³⁴⁹ Amint azt nemrégiben Pál Viktor is bemutatta, az 1990-es években a Keleti Blokk mind a történészek, mind a közvélemény szemében olyan Leviatánnak mutatkozott, amely – többek között – nagyszabású ökológiai pusztítást vitt végbe. Ez a meggyőződés jelentős részben a nagy, szennyező vagy élettereket eltüntető beruházásokra, valamint a katasztrófákra, azon belül is elsősorban a csernobili robbanásra vonatkozó döntések átláthatatlanságából fakadt.³⁵⁰

Azon kevés tanulmány, amely a közép-európai térség 20. századi erdőszet történetére vonatkozik, ugyanezt a narratívát követi. Arvid Nelson tézise szerint Németország szovjet megszállás alatt levő részében, illetve az NDK-ban folytatott erdőgazdálkodás valójában az 1930-as évek rendszeréhez képest is oktalanul alkalmazott ipari szemlélet és pusztítás volt az erdők tekintetében is, amely végső soron az erdőterületek ökológiai degradációjához vezetett.³⁵¹ Paul Josephson a Szovjetuniót mutatja be hasonló keretben:

„A kitermelés messze meghaladta a farost, a papír és az ipari fa iránti igényt, mivel a tervezők készek voltak rengeteg hulladékkal és anyagvesztéssel számolni. A kitermelt faanyag jó része az erdő talaján korhadt el, a folyók mélyére süllyedt az úsztatás közben, vagy faforgácsként és hulladékanyagként végezte a feldolgozó üzemekben. Az ipar átlagosan egy kitermelt fa anyagának 60%-t hasznosította, szemben a kapitalista országokra jellemző 90-95%-al.”³⁵² [saját fordítás]

A szerzők magabiztos megfogalmazásai ellenére sem a szovjetizáló modernitás gyökértelenségét és totalitását hangsúlyozó leírások, sem az erdőgazdaságra vonatkozó hatások fenti értelmezése nem problémamentes. Az első ellenvetés az lehet, hogy a tudománytörténettel foglalkozó szakirodalom rámutatott az ún. szocialista államokban bevezetett, látszólag karakteresen szovjetizáló jelenségek összetett eredetére és útjára. A 20. századi Németország, a közép-európai államok, a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok közötti cserék és

³⁴⁹ Máté In Horváth G. 2014: 471-516.; Máté In Horváth S. - Ö. Kovács (szerk.) 2015: 157-180

³⁵⁰ Pál 2017.

³⁵¹ Nelson 2005.

³⁵² Josephson In McNeill - Corinna (szerk.) 2010: 26.

átvételek több évtizedes története vált ismertté többek között a tervgazdálkodás, a regionális tervezés, az erdőgazdaság és a szövetkezetekben alkalmazott munkaegység számítás terén is.³⁵³ A korszakosan meghatározó anyagok közül a DDT és a műtrágya globális története jó ideje ismert.³⁵⁴ Az ezredforduló környékén élénk vita zajlott a sztálinista politikák tradicionális gyökereiről is.³⁵⁵ Nemrégiben két, döntően magyarországi levéltári kutatáson alapuló monográfia mutatta be a heterogén kronológiák működését. Pál Viktor a Borsodi-medence vizeinek szennyezésére adott állami válaszok kapcsán mutatott rá arra, hogy a környezetszennyezés kérdéskörében jóval több egyidejűség mutatkozik „Kelet” és „Nyugat” között mint azt fenti anti-totalitárius vélekedés alapján álló leírásokból, illetve a közvélekedés alapján gondolnánk. Vargha Dóra a magyarországi poliomyelitisz járványok 1956-os és 1957-es történetét, majd két – egy kevésbé hatásos és egy igen hatékony – vakcina bevezetésének kontextusait követi, s ez alapján állítja, hogy *„A járványos gyermekbénulás elleni vakcina magyarországi története azt mutatja meg, hogy a gyermekek bénulástól és haláltól való megmentése, mint retorikai szinten politikamentes cél, a Vasfüggöny mindkét oldalán új teret nyitott meg mind a belpolitikában, mind a nemzetközi kapcsolatokban, s ezekben olyan cselekvés is elképzelhető volt, ami ellentétes volt a korabeli politikai folyamatokkal.”*³⁵⁶ [saját fordítás] A balti térséget kutatva, mások mellett, Miklóssy Katalin és Sari Autio-Sarasmo is arra jutottak, hogy a tágabb közép-európai térséget szemlélve megkérdőjelezhető, nem állítható, hogy az amerikai-szovjet rivalizálás minden viszonyt determinált volna:

*„A bipoláris struktúra mögött többszintű kapcsolat létezett a különböző típusú szereplők, emberek, intézmények és államok között. A nagyhatalmi aréna mögött tevékenykedő alacsonyabb szinteken szereplők kölcsönösen előnyös együttműködési formákat alakíthattak ki, amelyek időnként éppen a blokkot vezetőik ambícióival szemben hatottak.”*³⁵⁷ Ezen érvek tükrében megkérdőjelezhető azon nézet érvényessége, amely az 1945 utáni évtizedek Magyarországra vonatkozóan az antropogén tájtalakításban homogén és csak külső gyökerekkel rendelkező, mindemellett más lehetséges opcióknál károsabb szovjetizációt lát.

Ráadásul, amennyiben az egyirányú külső, valamint az országhatárokon belüli kényszerekre fókuszálunk, azzal elrejtjük azokat a változásokat, amelyeket a második világháború utáni gazdasági növekedés, majd a visszaesés idézett elő a globális gazdaság szerkezetében. Magyarország globális helyzetével kapcsolatban Kalmár Melinda hangsúlyozta

³⁵³ Brain 2011.; Lampland 2016.; Ginelli-Faragó (szerk.) 2018: 53-76.

³⁵⁴ Leigh 2004.

³⁵⁵ David-Fox 2006: 535-555.

³⁵⁶ Vargha 2018: 175.

³⁵⁷ Autio-Sarasmo -Miklóssy (szerk.) 2011: 2.

az ún. tudományos és technikai forradalom 1956 utáni politikai stratégiában játszott szerepét.³⁵⁸ Mitrovits Miklós a desztalinizációs folyamatokat vizsgáló összehasonlító elemzésében mutatta ki, hogy a nyugati gazdasági aranykor és a „Keleti Blokk” reformtörekvései időben egybeestek, és ez utóbbiak nyíltan törekedtek arra, hogy integrálódjanak a technológia és tudomány globális folyamataihoz.³⁵⁹ Elemzéseikben Geröcs Tamás, Pinkasz András ezeket az érveket újragondolva a szocialista rezsimek válságát és a poszt-kommunista időszak alatt tapasztalt deprivációt az ország félperifériás helyzete és a függő fejlődés dinamikáján belül helyezik el.³⁶⁰ Egy, a nagy-britanniai Exeter-i Egyetemen folyó többéves kutatási projekt a szovjetizáltnak tekintett közép-európai térség 1945 utáni globális helyét jelentős részben az ún. harmadik világgal való kapcsolatok és kölcsönhatása feltárása útján gondolta újra.³⁶¹

Milyen értelmezési keret írhatná le a korszak erdészeti politikáját az anti-totalitárius történetírás szovjetizált-modernitás koncepciója és erre vonatkozó kritikája helyett? A John R. McNeill és Peter Engelke szerzőpáros a hidegháború évtizedeit a „Nagy felgyorsulás” korszak részeként tárgyalták, s hangsúlyozták, hogy a hidegháború csak a Föld biofizikai átalakulását előidéző emberi hatások egy részével hozható közvetlen kapcsolatba. Az egykori Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok egyes területeire fókuszálva Kate Brown az antropocén korszak egyik geológiai szempontból is legláthatóbb nyomára, a nukleáris robbantásokból és balesetektől származó sugárzás, az emberi test, a táj, a vad és háziasított fajok és a társadalmi-kulturális miliő összefonódása alapján írta le a korszak kontúrjait. *„A Szovjetunióban gyűjtött és megmaradt orvosi adatok azt jelzik, hogy ideje, hogy olyan új kérdéseket tegyünk fel, amelyek végre azok számára fontosak, akik az orvosi eljárások során, az energiatermelő atomreaktorokban bekövetkező balesetek, valamint az atombombákból visszamaradt részecskék miatt egész életükben ki vannak téve az ember által előállított sugárzásnak. Ugyanis igen kevés Földlakó mentesül ezektől a hatásoktól.”*³⁶² [saját fordítás]

Amint azt a bevezetőben már említettem, az 1990-es évek során Bruno Latour, Susan Whatmore, Timothy Mitchell, valamint William Cronon munkásságában különböző tudásterületekre és jelenségekre vonatkozóan, egymástól jórészt függetlenül bontakozott ki az ebben az értelemben vett hibriditás fogalma.³⁶³ Itt számunkra Mitchell munkája a legrelevánsabb, aki Egyiptom példáján bizonyítja, hogy a nemzetgazdaság közgazdaságtani koncepciója szintén természeti-kulturális jelenség: gyökereit a gyapot monokultúra gyarmati

³⁵⁸ Kalmár 2014.

³⁵⁹ Mitrovits 2015: 107-126.

³⁶⁰ Geröcs – Pinkasz 2017: 15-36.

³⁶¹ <http://socialismgoesglobal.exeter.ac.uk/>

³⁶² Brown 2019.

³⁶³ Cronon 1991.; Bruno 1999.; Whatmore 2002.; Mitchell 2002.

kontrolljában találjuk. Vagyis, a nemzetgazdaság nem társadalmilag konstruált fogalom, hanem a hatalomgyakorlás egy eszköze. Erre a GDP és az érték közötti különbség kapcsán legutóbb Mariana Mazzucato is felhívta a figyelmet.³⁶⁴ Aligha kétséges, hogy a Föld biofizikai változására vonatkozó történeti kutatás során a gazdasági növekedés és a „természeti erőforrások” kapcsolatára vonatkozó elképzelések a legfontosabb hibrid jelenségek között vannak, amelyeket dekonstruálnunk kell.

Mielőtt erre a nyárfa program kapcsán rátérünk, érdemes közelebbről megnéznünk az 1945 utáni magyarországi tájatalakító programok politikai-társadalmi hátterét az erdészet történetének tükrében is. Ehhez az országfásítás kiváló esettanulmánynak ígérkezik.

IV. 2. Országfásítás mint politikai tett: a kormányzás anarchiája és a szakmai közéleti tér zsugorodása közötti kapcsolat

Amint az már a bevezető során előkerült, az állami erdősítési törekvések beletartoznak a Föld biofizikai átalakulásának történetébe, az antropocén korszak részei mint ahogy a bányászat, az energiatermelés a földtulajdonjogi fogalmak átrendezése vagy a mérnöki módszerekkel folyó erdőkitermelés. Az elmúlt években számos arra vonatkozó tudományos hipotézis, sőt szakpolitikai javaslat született, hogy a globális felmelegedést, közelebbről a légkör szén-dioxid szintjét nagyszabású faültetési, illetve visszaerdősítési programokkal lehet a legkiszámíthatóbb és biztosabb módon csökkenteni.

Jóllehet, a jelenleginél kevésbé globális célokkal, de egy nagyszabású, koordinált fásítási program a II. világháború utáni években is megfogalmazódott. 1948-ban, a második erdészeti világkongresszus során, az indiai Dehradunban a FAO igazgatója által elmondott megnyitó beszéd is jelezte, hogy az erdősítés is felkerült a globális napirendre:³⁶⁵ *„Windbreaks or shelterbelts of trees are far from being of negligible importance today; on the contrary, research into their value and sometimes grandiose projects on the ground have tended to assume more and more prominence; but the farmer, even the small farmer, is also today becoming increasingly interested in having on his farm a small woodlot, even single trees or borders, that in a few years can bring in a useful income.”*

³⁶⁴ Mazzucato 2019.

³⁶⁵ Messages to the Fourth World Forestry Congress

<http://www.fao.org/docrep/x5372e/x5372e03.htm#messages%20to%20the%20fourth%20world%20forestry%20congress>

Ahogy azt Richard Grove bemutatta, a történet, mint ahogy a sivatagosodástól való félelem, azonban még csak nem is ekkor kezdődött: a második világháborús időszakban a mérnöki elvek szerint zajló erdőtelepítésnek világszerte évszázados múltja volt. Magyarországon, amint az Oroszi Sándor és Bartha Dénes kutatásai nyomán ismert, az államilag támogatott és ösztönzött fásítás még az első, 1879. XXXI. erdőtörvény hatálya alatt kezdődött.³⁶⁶ Ekkoriban elsősorban a talajerózió által közvetlenül veszélyeztetett területek álltak a közigazgatási figyelem középpontjában, s a homokos és karsztos területek megkötése voltak a törekvés zászlóshajói. A törekvések főként két déli területre, a Deliblát és a horvátországi Karszt-hegységre irányultak. Emellett a korabeli erdőtörvény előírta a kihasznált területek újraerdősítését is. Ennek megfelelően a kincstári erdőgazdaságok tevékenységének része volt az erdősítési terv is, és létrejött az állami csemetekertek hálózata is. Ahogy fentebb már láttuk, az első világháború utáni átalakulás magában foglalta az Alföld vízháztartásának és az alföldi települések mikroklímájára vonatkozó terveket, sőt az erdősítési és fásítási program a tájátalakításra vonatkozó paradigmaváltás legfontosabb elemei között szerepelt. Az eredmények egy részét azonban a német birodalmi törekvések szolgálatába állított hadigazdaság, majd a megszállásra berendezkedő Vörös Hadsereg igényei semmissé tették.

Az országfásítás 1950-es évekbeli programja az államszocialista korszak magyarországi erdészetének legjelentősebb vállalkozása, s ez volt az egész 20. század egyik legfontosabb tájképformáló programja is. Az 1950-es évek elején az erdők Magyarország területének mintegy 12%-át borították. Az import faanyag iránti igény és az a teher, amit ez a költségvetés számára jelentett, felgyorsította az erdőterület növelésére és az ipari szempontból fontos fafajok kiválasztására és termesztésére irányuló erőfeszítéseket. Az első öt éves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény 33.§-a előírta, hogy a fatermelést évente 300 000 köbméterrel kell növelni, és azt is, hogy az Alföldön 50 000 hold új erdőt kell telepíteni. Két évvel később az 1029/1951. (XI. 30.) M.T. számú rendelet minden erdőgazdaság számára kötelezővé tette a fásításban való részvételt. A program célja az volt, hogy az erdővel borított terület aránya 1970-re elérje a 20,3%-ot.³⁶⁷

A kampány lényegéhez tartozott a különböző szinterek és léptékek közötti kapcsolat. Amint a következőkben látni fogjuk, az 1950-es évek országfásítási kampánya a politika és szakmai közélet változó viszonyainak csomópontjában állt. Más szóval, az országfásítási program tükrében a kormányzás széttöredezése mögötti okok, a propaganda és a még létező nem-kormányzati társadalmi szervezetek és ezek kölcsönhatásának tükre.

³⁶⁶ Palasik - Borvendég 2015.; Bartha – Oroszi 2003: 34-63.

³⁶⁷ Madas 1967: 483-494.

1949 májusában az Országos Erdészeti Egyesület a következő felhívást tette közzé az Erdészeti Lapokban: „*A legkisebb helységben is legyen az erdőnek felelőse, számadója. Az elkövetkező években minden lehető talpalatnyi földterületet be kell fásítanunk. Ehhez mindenki segítsége szükséges, kinek-kinek tehetsége és akarata szerint. Most tavasszal a Pravda, a legnagyobb orosz napilap, napilaptól szokatlanul, heteken keresztül oldalas terjedelemben az orosz biológiai tudomány álláspontját közölte, és tárta a közvélemény elé, bocsátotta országos vitára. Ötéves tervünk nyilvánosság elé bocsátásával nekünk is az a célunk, hogy mindenki szóljon hozzá, vitassa meg, megvalósítását munkálja, mert az erdő a közösségé, tehát mindenki ügye. Véleményekkel elgondolásokkal, segítő szándékkal, bármilyen egyetlen fát is teremtő és védő akarattal forduljunk az Országos Erdészeti Egyesülethez*”.³⁶⁸

A tervezést körülvevő intézményi anarchia és a növekedést reprezentáló számok iránti igény csúcspontját elérve a Rákosi-féle egypártrendszer saját autoritását a régi rezsimmel való szakítás hangoztatásából és a szovjetizálási kampány megindításából kívánta elnyerni.

Az országfásítást propagáló kiadványok azt állították, hogy az erdők pusztulásának fő oka a háború előtti gazdasági rend volt. Az érvelés szerint a kapitalizmus az erdőkben bevételi forrást látott ahelyett, hogy az erdők gyarapításával a termelő kapacitást növelte volna.³⁶⁹ Ezzel egyidőben azonban az új rezsim erdészeti politikáját magyarázó tankönyvek és szakkönyvek rendre megjegyezték, hogy a fásítás kérdésének számosan szentelték pályájukat a két világháború közötti időszakban is.³⁷⁰ Magyar János például, aki az egész országra vonatkozó fásítási tervet elkészítette, az Alföld fásítása kapcsán több évtizede zajló kutatásokra támaszkodhatott. A törésekre irányuló narratíva és a folytonosság kettőssége a szabályozásban is megjelent: az országfásításért felelős új intézmények egy része az 1935. évi IV. törvénycikkből, vagyis a második erdőtörvényből és a kapcsolódó rendeletekből nyerte érvényességét. Fafajok tekintetében is ki kell emelni a folytonosság egyes kulcsfontosságú tényezőit, elsősorban azt, hogy a *Pinus silvestris* és a *Pinus nigra* az 1920-as évek óta kiemelkedő szerepet töltöttek be a fásítási programokban.³⁷¹

A folyamatosság mellett ugyanakkor a fásítással kapcsolatos szakpolitika két világháború közötti és 1950-es évekbeli környezete közötti különbségeket is látnunk kell. A mellékletben látható képek egy 1951-ben kiadott diafilmből valók, és azt beszélik el, hogy az ERTI szorosán követte a Szovjetunió fásítási programjának alapelveit.³⁷² Az erdősávoknak fel kellett tartóztatniuk a homokot, és meg kellett akadályozniuk az elsivatagosodást. Ezért az

³⁶⁸ *Erdészeti Lapok* 1949: 109.

³⁶⁹ Babos 1951.

³⁷⁰ *A mezőgazdasági szakképzés tankönyve* 1962.

³⁷¹ Oroszi 1990.

³⁷² <http://dia.osaarchivum.org/public/index.php?fs=2501&search=2&page>

erdősávok merőlegesen voltak az uralkodó szélirányra. Így tehát a hagyomány mellett a szovjet minta követésével kapcsolatos, minden területen érvényes elvárás is azt sugallta, hogy az országfásításnak elsősorban az Alföldet kell céloznia. A Sztálint a fásítási terv térképe fölé hajolva ábrázoló plakát azt üzeni, hogy a fásítás a Szovjetunió számára stratégiai érdek. A Természetátalakítás Nagy Terve a Szovjetunió politikai napirendjének és gépezetének meghatározó része lett 1948 őszén, tehát alig egy évvel azután, hogy a háború utáni nagy éhínség a Szovjetunióban százezreket ölt meg.³⁷³ Ebben a látószögben a geometria szabályai szerint tervezett fásítás, amely a sivatagosodást volt hivatott megállítani, a katasztrófa kapcsán a Természetet jelölte meg felelősnek. A Természet kegyetlenségével szemben a sok tonnás gátak és a fák hadoszlopai voltak a győzelem eszközei.³⁷⁴

A tervezésre eső vizuális és diszkurzív hangsúly ellenére az első években az országfásítás jogi és intézményi keretek korántsem voltak koherensek. Az intézményi káosz az erdészeti igazgatásban résztvevő szervek elnevezésekben és a szervezeti egységek közötti kapcsolat gyakori változásaiban tükröződött. 1946-tól az erdészet és az országfásítás koordinációja a Földművelésügyi Minisztériumhoz tartozott, ezt követően 1952-53-ban a rövid életű Állami Gazdaságok és Erdők Minisztériumához (ÁGEM), majd 1953 második felétől a Mezőgazdasági Minisztériumhoz tartozott. Az 1946 és 1949 között létezett Magyar Állami Erdőgazdasági Üzemek, (MÁLLERD) az FM osztályaként az állami tulajdonban lévő erdők felügyeletéért, valamint a regionális erdőgazdaságok tevékenységének tervezéséért és koordinálásáért volt felelős, a gyakorlatban főként az erdők államosításának kivitelezése volt a feladata. Az Erdőgazdasági Üzemi Központ (Erdőközpont) alig egy évig létezett 1949-50-ben. Az 1949-50-ben létrehozott bizottságok és bizottságok, mint például a „fásítási felelős” és a Fásítási Bizottság, amelyek a kampányban résztvevő szervezeteket voltak hivatottak összefogni, szintén rövid életűek voltak. A költségeket fedező tervhivatali kölcsönöket az akkoriban alakuló termelőszövetkezeti csoportoknak és tanácsoknak kellett igényelniük. Évekig tartó intézményi átalakulások valamint a Rákosi-rezsimre jellemző központosítás és decentralizáció közötti hullámvás után az Országos Erdészeti Főigazgatóság (OEF) időtálló szervezetnek bizonyult. Az OEF 1954 novemberében jött létre és a Nagy Imre-kormány reformjainak időszakában az agrárminiszter közvetlen ellenőrzése alá tartozó, valódi hatáskörrel rendelkező szervezetté vált. Ez a státusa egészen 1967-ig maradt meg.³⁷⁵

³⁷³ Brain 2011.; Ganson 2009.

³⁷⁴ *Erdészeti Lapok* 149. évf. 3. szám.

³⁷⁵ Ezt követte a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium, MÉM korszaka, amelyben az erdészeti Földes László és Madas András miniszter-helyettesége nyomán megmaradt a presztízse, de ekkor már a minisztérium többi részlegével folyamatosan versenyeznie kellett az erőforrásokért.

Amint láttuk, mindezen intézményi tagoltság és állandósult átalakulás mellett is az 1950-es évtized volt az, amelynek során az erdővel borított terület a legnagyobb mértékben nőtt.³⁷⁶ A korszakos jelentőségű 1040/1954. M.T. rendelet az erdészet számára két fő feladattípust írt elő: egyrészt biztosítani kellett a fakitermelés folyamatos növekedését, másrészt azt, hogy az erdők védjék a mezőgazdasági művelés alá vont területeket, stabilizálják a klimatikus viszonyokat és védjék a lakosság egészségét. Mindkét feladatcsoport szempontjából az erdősítés és az országfásítás volt a kulcs: fát ültetni és faállományt telepíteni mindenütt, ahol erre lehetőség van. Ezeket a feladatokat az erdészeti igazgatásban dolgozók számára egy már a 19. században megjelent dokumentum típus, az ún. erdőrendezési utasítások operacionalizálták. 1959-ben az OEF által kiadott utasítás az országfásítás számára: három célt jelölt ki. Először is mezővédő erdősávokat kellett létesíteni, amelyek védik a művelt területeket a szélről és az áradástól. Másodsorban, az országfásításnak gazdaságilag hasznossá kellett tennie azokat a területeket, amelyeket a mezőgazdaság nem tudott hasznosítani. Harmadrészt, szebbé kellett tennie az utak mentét és a városi területeket, illetve védenie kellett a hótól az utakat és a vasutakat.³⁷⁷

Az 1950-es évekre is igaz, hogy a politika nem csak államigazgatási és személyi változások története. 1949 őszén az országfásítási program egy olyan társadalmi programnak tűnt, amely minden állampolgárt el kívánt érni, s elsősorban a fiatal generációk bevonására összpontosított. Így tehát a program a versengés terepévé vált azon szervezetek számára, amelyek a mobilizáció politikailag fontos szereplőivé kívántak válni. Ezek egyike az Országos Erdészeti Egyesület volt.

„[1949. október] 16-án, vasárnap” – írja az Erdészeti Lapok – „az „Erdők Napján” az ifjúság — fiúk és lányok — példás rendben kivonultak a Vaskapu-i erdőbe, ahol a Rákosi Mátyásról elnevezett erdőrésszel megindították az ötéves országfásítási tervet. Mindazok, akik az ünnepség sorozaton részt vettek, azzal a meggyőződéssel távozhattak, hogy az új szellemű erdész ifjúság a biztosítéka és záloga annak, hogy a Párt és Rákosi vezette munkával fel fogják építeni a szocialista erdős Magyarországot.”³⁷⁸

A fenti idézet az esztergomi szakiskola által 1949-ben, tehát az országfásítási program megindítása körüli hetekben szervezett Erdők Napját írja le. Az iskola igazgatója, az ekkor harminchét éves Kollwentz Ödön, az OEE tagja volt, s az iskola közelgő jubileumáról a lapot levélben tájékoztatta. Az OEE már az országfásítási program hivatalos elindítása előtt is annak egyik legfontosabb támogatója volt. Az egyesület a média közvetítésével igyekezett elérni a

³⁷⁶ Keresztesi 1982.

³⁷⁷ OEF Erdősítési és fásítási utasítás 1959.

³⁷⁸ *Erdészeti Lapok* 1949: 264.

helyi szintű hatóságokat. Ennek az erőfeszítésnek az eredménye volt a neves rádiós újságíró, Kilián Zoltán által szerkesztett műsor, a „Daloló erdőjárás”.³⁷⁹ Jabláczy Sándor, az OEE főtitkára levelet küldött a kiadásban érdekelt, államosított vállalatoknak, kérve, hogy az Erdészeti Lapokban hirdessenek, valamint ötszáz darabot kért abból az 1949-ben kiadott országfásítási broszúrából, amelyet az Erdőközpont igazgatóhelyettese írt.³⁸⁰ Az egyesülettel való kapcsolat nyomán Berettyóújfalu például az elsők között kapcsolódott be a második világháború utáni fásítási kampányba. A település jegyzőjének küldött levél a csemetekert fontosságára és az elemi iskolások bevonására hívta fel a figyelmet. Jabláczy szerette volna elérni, hogy Berettyóújfalu olyan mintajárássá váljék, ahol a fásítási tervet azon szakmai iránymutatás mellett készítik el, amelyet az egyesület biztosít, s amely minden üres területet figyelembe vesz. A levél nem részletezte a különböző helyszínek (utak, utcák stb.) fásításának módját és szempontjait. Ehelyett az egyesületi főtitkár arra kérte a jegyzőt, hogy a fent említett Osváth-féle broszúrát és a korábbi regionális szintű fásítási terveket tanulmányozza.³⁸¹

1949 augusztusában az OEE nagy nyilvánosság előtt, a szegedi vándorgyűlésen is kinyilvánította, hogy az országfásítás koordinátorává kíván válni, továbbá főszerepet vállalna a tervezésben is. Az 1949. nyári – a háború utáni első – egyesületi vándorgyűlés az alföldfásítás fontosságát hangsúlyozandó került Szilvásvár helyett Szegedre. Az egyesület elnöke megnyitó beszédében rámutatott, hogy az egyesület számára a legfontosabb feladatot a propaganda jelenti. Minden munkással és paraszttal meg kell értetni, hogy az erdővel borított terület nagyságának növelése minden magyar érdeke: a mezőgazdaság számára kedvezőbbé teszi a mikroklímát, alapanyag és fűtőanyag, s egyben a pihenés helye is. A beszéd második részében Haracsi Lajos az ültetendő fafajokról mondta el álláspontját. Hangsúlyozta, hogy az alföldi régió a Kelet-Ukrajnától nyugati irányban fekvő nagy földrajzi egység, vagyis az őshonos juhar, a tölgy, a nyír és a kőris által dominált sztyeppe része.³⁸² Az OEE elnöksége egy ún. „Társadalmi Munkaközösséget” hívott életre, amely elsősorban az országfásítás propagandájának szervezésével kellett foglalkoznia. Egy körlevélben az OEE a helyi előjáróit arra kérte, hogy jelöljenek ki fásítási kapcsolattartót, s tervbe volt véve egy távoktatási forma is, amelyet finn mintát követve szerveztek volna. A munkaközösség által készített levéltervezet tartalmazott még egy ún. Kossuth-fasorra vonatkozó tervet is, amely a Budapest és Szeged közötti főút mentén állt volna.³⁸³ Egy másik levélben a testület azt hangsúlyozta, hogy éves szinten az importált fa értéke megegyezik a könnyűipar költségvetésével, így a forráshiány nem

³⁷⁹ WKKL 1949. év 1. boríték 172/1949.

³⁸⁰ WKKL 1949. év 1. boríték 201/1949.

³⁸¹ WKKL 1949. év 1. boríték 122/1949.

³⁸² WKKL 1949. év 2. boríték 1949. augusztus 15.

³⁸³ WKKL boríték 1949. évi 2. sz.

lehet érvényes indok arra, hogy az országfásítás végül ne valósuljon meg. Annak ellenére, hogy az OEE számos eszközzel törekedett arra, hogy az országfásítás legfontosabb szereplőjévé váljon, igen kevés magas rangú tisztviselő jelent meg a vándorgyűlésen. Ez mutatta, hogy volt politikai ellenállás az OEE-vel szemben. 1949. augusztusi beszédében Haracsi Lajos, az OEE elnöke nem jelezte, hogy tudta volna: Országfásítási Bizottság jön létre. A beszédből legalábbis az tűnt ki, hogy nem ennek keretében képzelte el az egyesület fásítással kapcsolatos tevékenységét. 1949 októberében az Országfásítási Bizottság volt az a szerv, amely hivatalosan is elindította kampányt, s elfogadta azt az országfásítási tervet, amely a Szovjetunióból kapott útmutatás és a magyarországi fásítási program két világháború közötti dokumentációja alapján készült. Az Országfásítási Bizottság egy, az OEE-től független hálózatot, az ún. Országfásítási Tömegmozgalmi Bizottságokat (OTMB) is életre hívott, amelynek az volt a feladata, hogy a Szovjetunió fásítási programja alapján a tömegmozgalmak helyi szintjét mozgósítsa. Ezen helyi bizottságok célcsoportnak elsősorban a fiatalokat egybefogó szervezeteket tekintették.

Az egyesület és a rezsím közötti viszony 1949-től fokozatosan egyre kiélezettebbé vált. Az Erdészeti Lapokban publikált cikkek azt mutatják, hogy Jabláczy és Osváth véleménye a fásítással, mobilizációval és a tudás szerepével kapcsolatban alapvetően különbözött. Osváthot 1949. április 1-jén nevezték ki az Erdőközpont helyettes vezetőjévé, és nagyjából ezzel egyidőben került az Erdészeti Lapok szerkesztőségébe is, miután a Földművelésügyi Minisztérium szorosabb ellenőrzést és nagyobb szerkesztőbizottságot igényelt. 1949 májusában Jabláczy Sándor, az egyesület főtitkára a lapban azt fogalmazta meg, hogy a Földművelésügyi Minisztériumon belül, külön erdészeti osztályra van szükség: *„Csakis ez az erdészeti osztály tud a népi demokráciákkal kötött elvi együttműködés szellemében dolgozni. Az idegen növénytermesztési osztályba szorított erdészeti szakelőadó az erdészetnek túlságosan szűk keret és ez a megoldás bürokratikus nehézségeket rejt magában.”*³⁸⁴ Jabláczy véleménye szerint egy ilyen minisztériumi osztálynak kellene felügyelni az Erdőközpontot is, amely akkor csak lazán függött a minisztertől. Ebben az időben Jabláczy az Erdőközponton belül dolgozott, a tervezési osztályt vezette. Néhány hónappal később átkerült a soproni főiskolára, ahol az egyik tanszék vezetésével bízták meg. 1949 decemberében Osváth, Rákosi szakértelemmel kapcsolatos álláspontját adaptálta, miszerint a szakmai hozzáértésre való hivatkozás gyakran „a politikai vízió hiányának jele”.³⁸⁵ Osváth cikke annak ellenére egyáltalán nem említette az egyesületet. Főként azzal foglalkozott, hogyan kell tömegeket állítani a fásítás ügye mögé. Ennek fényében az, hogy az egyesület az Osváth által írt brosúra széleskörű terjesztésén fáradozott, tekinthető a kiegyezés irányába tett lépésnek is. A szakértelem rezsímen belüli szerepével kapcsolatos

³⁸⁴ *Erdészeti Lapok* 1949: 110.

³⁸⁵ *Erdészeti Lapok* 1949: 274.

nézetkülönbségek két évvel később, az Erdészeti Lapok kvázi betiltása kapcsán, jóval drámaibb módon kerültek felszínre.

Ilyen körülmények között a Fák Hete programsorozat megindításáról szóló kormánydöntés lehetőség volt az egyesület számára, hogy bizonyítsa, hogy hasznos mind a nemzetgazdaság, mind a rezsim számára. Az 1952. szeptember 8-i egyesületi elnökségi ülésen az erdőgazdálkodás hosszú távú tervének vitája közben Lány Géza azt hangsúlyozta, hogy mivel az országfásítás a kormány egyik prioritása, ezt a körülményt az egyesületnek is komolyan kell vennie. Kiemelte, hogy a mezővédő fásítások ügyében nem a mezőgazdaság kompetens, mivel a fásítások 70 %-a ebbe a típusba tartozott. Lány határozott felszólalását több olyan levél teszi figyelemre méltóvá, amelyet ő 1952 őszén, mint az OEE elnöke küldött a földművelésügyi miniszternek. Ugyanezekben a hetekben az egyesület összehívta mindazon tömegszervezeteket, amelyek részt vettek az országfásításban, hogy a Fák Hetével kapcsolatos feladatokat megbeszélhessék. A találkozó egyik célja ismét csak az volt, hogy növekedjen az egyesület súlya az ún. társadalmi szervezetek között, illetve az országfásítási program szempontjából.³⁸⁶

A Fák Hetét, mint állami eseményt, minden év márciusában vagy áprilisában rendezték meg 1952 és 1957 között. A kormány szándéka az volt, hogy egy olyan helyi eseménysor jöjjön létre, amely az egész országban egyidőben és hasonló forgatókönyv szerint zajlik. Az egyes erdőgazdaságok voltak felelősek a programok és a különböző tömegszervezetek tevékenységének koordinálásáért, valamint azért, hogy a kampányban a helyi lakosság részt vegyen.³⁸⁷ 1953-ra az OEE már jelentős országos hálózattal rendelkezett, amely magában foglalta az erdőgazdaságok jelentős részét. A helyi csoportok jelentéseket írtak tevékenységükről, s ezek jelentős része a Fák Hete eseményeihez kapcsolódott. 1955-ben az események időben igen közel estek az ún. Szovjet-Magyar Barátság Hónaphoz, amelynek során a kormány jelentős aktivitást várt el a MTESZ-en belül működő tudományos egyesületektől. 1955. április közepén az OEE elnöksége a helyi csoportokat arra utasította, hogy tegyenek részletes jelentést, hogy egy minél hosszabb egyesületi eredménylista állhasson elő. Azok a helyi csoportok, amelyek elküldték jelentésüket az országfásításban szerepet játszó szervekkel való együttműködésüket emelték ki, mint amilyenek a Legeltetési Bizottságok, a DISZ és az úttörők voltak. Ugyanakkor a jelentések nem egy kaptafára készültek. Az eltérések jelezték, hogy az adott helyi csoport miben látja az országfásítási mozgalom lényegét. A kecskeméti helyi csoport például azt írta, hogy: „A Gazdasághoz tartozó városok és községek minden egyes Tanácsához eljuttattam különböző fásítási propagáló plakátot, verseket és a fásítás jelentőségét

³⁸⁶ WKKL 1952. évi 2. sz.

³⁸⁷ WKKL Fák Hete 1952-1957.

tartalmazó szakmai ismertetést azzal, hogy azt az M.T. elnökének a fák hete megrendezéséről szóló utasítása értelmében úgy a lakosság, mint a helyi ifjúság és a tömegszervezetekkel karöltve megtartandó ünnepeken ismertessék. Egyben értesítettem a Tanácsokat arról is, hogy az ünnepélyes faültetéshez szükséges fásítási anyagot igénylésük alapján a hozzájuk legközelebbi erdészethél megkaphatják. Személyesen léptünk érintkezésbe a Megyei Úttörő és DISZ szervezetekkel, valamint az Oktatási Osztály vezetőjével, az ünnepek sikeres megrendezése érdekében.³⁸⁸ Mások, mint például a recski helyi csoport, a helyi hatás leírására koncentráltak, s azt részletezték, hogy a különböző településeken hány csemetét ültettek az egyes fajokból, és mely települések voltak a legaktívabbak. Az Erdőmester című üzemi híradóban a recski erdőgazdaság vezetője arról panaszkodott, hogy beosztottjai általában nem sorolták legfontosabb feladataik közé az országfásítást, s azt többlet teherként kezelték. Ennek ellenére a helyi lakosok között a díjakat 1955-ben is kiosztottak.³⁸⁹ Az egyik Zala megyei erdőszet az ünnepélyességet emelte ki: *„Palinban Schneider Jenő igazgató a palini úttörők és pedagógusok előtt tartott ünnepség keretében beszélt az erdő szeretetéről, annak népgazdasági jelentőségéről, egyben átnyújtotta az úttörőcsapatnak az 1954. évi eredményes fásításért 500 Ft pénzjutalmat és emlékérmét.”*³⁹⁰

A fentiekből azt láthatjuk, hogy az országfásítás olyan kampány volt, amelyen keresztül szervezetek, vezetők és tagok megpróbálták a maguk számára meghatározni, hogy milyen aktivizmust várt tőlük a rezsim. Az egyesület helyi tisztviselői és vezetői igyekeztek bizonyítani, hogy az egyesület illeszkedett a politikai rendszerhez. Az országfásítási program lehetőséget teremtett arra, hogy a szakmai szervezetek és az ifjúsági szervezetek együttműködési képességüket demonstrálják, s hangsúlyozzák, hogy ez mennyire fontos az ötéves terv szempontjából. Mindennek ellenére az 1950-es évek országfásítási kampánya a kormányzás elfogadott módjáról szóló vita terepe is volt. Néhány egyesületi tisztviselő elvárta, hogy mindenki fogadja el a Magyar Dolgozók Pártja mindenütt jelenlévő uralmát, s azt, hogy ez felülírja a szakmai kompetenciákat, míg más tagok a lojalitást és a kritika hivatalosan létező kultúráját merészen értelmezve kiszámíthatóságot és autonómiát igényeltek. Mindazonáltal ez utóbbiak is elfogadták, hogy a politika szovjetizálódott, s azt is, hogy ez hosszú távon is így marad.

³⁸⁸ WKKL, 1955.év 3. boríték

³⁸⁹ *Erdőmester* 1955. június.

³⁹⁰ WKKL, 1955.év 3. boríték

IV.3. Növekedés, tudomány és biopolitika az antropocénben: a magyarországi nyárfa termesztési program esete, 1945-1975

A nyárfa fajták termesztésének története kiváló esettanulmány ahhoz, hogy feltárjuk, hogy az államszocializmus hibrid – tehát kulturális-természeti – jellege felől nézve milyen folyamatok formálták az antropocént az 1945 utáni három évtizedben. Amint a nyárfatermesztési program példájából látni fogjuk, a tájkép nemzetgazdaság keretein belüli újragondolása, vagyis a terv szerinti tájkép-változtatás kölcsönhatásban állt Magyarország a világ fagazdaságán belül elfoglalt pozíciójával, illetve ennek – éppen egy nem homogén intézményi térben szavakba öntött – korabeli percepciójával. Ez a történet hozzásegít ahhoz, hogy megértsük, mi volt a hidegháború, a korabeli rezsimek által leszűkített társadalmi tér, a közgazdasági gondolkodás, az alkalmazott biopolitika, a járványok, valamint a tudomány helye a Föld biofizikai rendszerének átalakulásában.

A 2017-ben a fővárosi politikai térben a kanadai nyár-ellen indított politikai támadások érvei mentén akár azt is gondolhatnánk, hogy a nyárfa hibridek története tiszta szovjet-szocialista képződmény.³⁹¹ Azonban nem ez a helyzet. A kanadai nyárnak nevezett fajta, és más nyárfa fajok már 20. század első évtizedeiben fontossá váltak a várostervezésben, az útmenti fásításban és a sivatagosodás megállításában is. A nyárfa fajtákat ugyanis az erdészet gyorsan növekvőnek tekinti, mivel a tudományos módszerek alapján megállapított vágásfordulójuk, vagyis az az idő, amennyi alatt eléri ipari szempontból optimális méretüket és minőségüket, töredéke a bükk, fenyő és tölgy fajtákra jellemző adatoknak. Ez a tulajdonság valójában már az 1930-as években ipari jelentőségre tett szert. Addigra a cellulóz ipar európai tapasztalatai megmutatták, hogy miközben az anyag nélkülözhetetlen ipari alapanyag volt, a lucfenyő importja jelentősen terhelte az államháztartást, főleg azokban az országokban, ahol kiviteli gondokkal küzdöttek.³⁹² Olaszország volt a nyárfa fajták szelekciójának és vegetatív úton való szaporításának első központja.³⁹³ A papíralapú termékek iránti kereslet 1945 utáni években bekövetkező növekedése volt azonban az a tényező, ami a nyárfát világszerte az erdészeti kutatások fókuszába állította. A második világháború után a nyárfa fajtákra vonatkozó, a FAO

³⁹¹ Lásd a Fővárosi Közgyűlés 2017. augusztus 30-i ülésének határozatait.

³⁹² *Papers of the 2nd World Forestry Congress*. 1936.

³⁹³ Kopecky 1962: 83-117.

keretében zajló globális projekt indult, amelynek célja, a nyárfa hibridek számának és elterjedtségének növelése volt.

IV.3.1. Fenntartható növekedés az erdőkben – egy modell és intézményi háttere

Ahhoz, hogy felmérhessük a magyarországi nyárfatermesztési program jelentőségét és jelentéseit, előbb azt kell megértenünk, hogy a második világháború utáni időszakban hogyan alakult a faanyag értékláncával és mennyiségének kiszámíthatóságával kapcsolatos magyarországi és globális gondolkodás, illetve melyek voltak a két szint kölcsönhatásának színterei.

Az 1960-as évek második felében az ún. Új Gazdasági Mechanizmus bevezetése arra ösztönözte az erdőgazdasági ágazat stratégiájáról döntő államigazgatási szervek vezetőit, hogy dolgozzák ki a faanyag kommodifikációjában zajló változások és az ország globális helyzete közötti kapcsolatot. Vagyis azok a javaslatok, amelyeket a magyarországi erdészeti közgazdaságtannal foglalkozó szakértők igyekeztek minél elfogadottabbá tenni a nemzetközi fórumokon, összefüggtek Magyarország világ gazdaságban elfoglalt helyével. Gerőcs Tamás és Pinkasz András Magyarország világ gazdasági helyzetének hosszú távú értelmezésére tett kísérlete, valamint Feitl István a KGST és Magyarország kapcsolatáról szóló monográfiája egybehangzóan állítja, hogy a „szocialista tábor” integrációjának kudarcra a 1960-as évek politikai gazdaságtanának egyik legfontosabb története volt. Az integráció ugyanis megnyithatta volna az utat a szemi-periférikus pozícióból való kimozdulás előtt.³⁹⁴ Ezt figyelembe véve az is világos, hogy az alább ismertetendő, hosszú távú tervezésen alapuló erdészeti előrejelzések és a piac-orientált Új Gazdasági Mechanizmus által igényelt gondolkodásmód között csak látszólag volt szemléletbeli szakadék.

A magyarországi erdészek gazdasági elképzelései transznacionális környezetben formálódtak. Lényegében három szinterről kell beszélnünk. Ezek közül kettő az ENSZ keretei között működött: a FAO Erdészeti Világkongresszust 1948-tól hat évente rendezték, s ez a fórum meghatározó szerepet töltött be az erdő-társadalom-gazdaság összefüggéséről szóló gondolatok összegyűjtésében és terjesztésében. Az seattle-i (1960), madridi (1966) és buenos aires-i világkongresszusokon a globális egyenlőtlenség és ökológiai fenntarthatóság szerepe

³⁹⁴ Gerőcs - Pinkasz *Eszmélet* 113: 15-35.; Feitl 2016.

fokozatosan előtérbe került.³⁹⁵ Az európai szinten az 1947 óta működő ENSZ United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) volt a legfontosabb olyan intézmény, amelyen belül a Vasfüggöny két oldaláról érkező szakértők megismerhették egymás előrejelzéseit, valamint ezek a számítások kölcsönhatásba is léphettek. Egy 1972-ben készült, az UNECE tevékenységeit átfogó jelentés hangsúlyozta, hogy a faárúkról, mennyiségéről és áráról készült rendszeres statisztikai gyűjtés és az ezt tartalmazó *Timber Bulletin for Europe* publikálása a globális fapiac második világháború utáni történetének egyik fontos újdonsága volt.³⁹⁶ Erdészeti és faipari területen ez a rendszeres adatgyűjtés volt az UNECE legfontosabb hozadéka. Egy ilyen adatbázis ugyanis lehetővé tette, hogy a piacra és árakra vonatkozó előrejelzések során a szakértők figyelembe vegyék a különböző közgazdasági tényezők, így a kereslet, az erőforrások elérhetősége és a gazdasági növekedés mértékét és relatív súlyát. Az erdészeti szakértők számára rendelkezésre álló harmadik intézmény a KGST-n belül felállított fa- cellulóz- és papíripari munkacsoport volt, amely 1956-ban jött létre. Az állandó bizottság röviddel megalakulása után egy 15-éves távlati terven kezdett dolgozni.³⁹⁷ A terv levéltári lenyomatának legfontosabb sarokköve egy a „kapitalista” és a „szocialista” országok fejlettségi szintjére vonatkozó elemzés volt. Ez igyekezett felmérni a tagállamok egymás közötti és „kapitalista” országokkal folytatott kereskedelmének volumenét, a függőségi viszonyokat, valamint felállított egy olyan gazdasági cserére és kereskedelemre vonatkozó modellt, amelynek keretében a felzárkózás és a hatékonyság növelése lehetségessé váltak volna. Ez a cserefolyamat a terv szerint közös projekteket is jelentett volna, azonban konkrét lépés ez ügyben nem történt.

Az UNECE, a Világkongresszus, a KGST bizottság, valamint a magyarországi államszocialista korszak minisztériumi levéltára között elsősorban a kutatói életutak képeznek hidat. Az 1960-as és 1970-es években Magyarországon kulcspozíciót betöltő erdészek ugyanahhoz a generációhoz tartoztak, s így röviddel 1945 előtt jártak a Soproni Főiskolára. A főszereplők, így Sali Emil, Halász Aladár, Madas András és Keresztesi Béla 1970-ben az ötvenes éveik elején jártak. Amíg az 1960-as évek elején Keresztesinek volt a legtöbb politikai tőkéje, végül mégis Madas jutott el a legmagasabb pozícióba. Madas évtizedeket töltött az Országos Tervhivatal vezető pozícióiban, majd 1972 és 1975 között az óriási méretű Mezőgazdasági és Élelmezési Minisztérium miniszterhelyettese volt. Madas, Halással együtt a magyar UNECE delegáció szakértő tagja volt, s az UNECE-n belül többször is fő erdészeti tanácsadóvá választották. Nyugdíjazása után olyan szakkönyveket írt, amelyek segítségével

³⁹⁵ <http://www.fao.org/forestry/unasylva/en/>

³⁹⁶ Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ 1973: 139-143.

³⁹⁷ MNL OL XIX-K-13-a 22.d.

megérthetjük, hogy az erdész-közgazdászok ezen generációja hogyan gondolkodott az erdők fenntartható árucikké alakíthatóságáról az államszocialista keretek között.³⁹⁸

Madas gondolkodását mind az új ármechanizmus, mind a nyárfa program befolyásolta. Az 1960-as évek közepétől minden publikációjában hangsúlyozta, hogy a mezőgazdasági termékek exportja nem tudja finanszírozni a papír importját, s egyben azt is, hogy a behozott faanyag re-exportja érdemben segíthetne ezen.³⁹⁹ Következésképpen a „fagazdaság” kifejezést használta, amely alatt azt értette, hogy az erdőgazdálkodást, a fafeldolgozást és a külkereskedelmet egy egésznek kellene tekinteni.⁴⁰⁰ Számára ez azt is jelentette, hogy a jövőbeni fafogyasztásra és a nyersanyag elérhetőségére vonatkozó globális és regionális számításoknak meg kell előzniük az országos szintű tervezést és döntéshozást.⁴⁰¹ Madas szerkesztésével, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság által 1967-ban kiadott hosszú távú előrejelzés éppen ezt tette.

Az 1960-as évek közepén Madas egy olyan modellen kezdett dolgozni, amely globális léptékben jelzi előre a faanyagra vonatkozó keresletet és kínálatot. Ezt a munkáját az 1973-as Erdészeti Világkongresszuson mutatta be, s egy évvel később az Akadémiai Kiadó angolul is kiadta.⁴⁰² Ez a munka egyrészt az egyes régiók exportáló vagy importáló kategóriába sorolásán alapult. A besorolás alapján igyekezett megállapítani, hogy mely export régiók melyik import régióval tudnak kereskedelmi kapcsolatba kerülni. Madas nem látott egyenlőséget faexport és regionális fejletlenség között. Modelljében azok a nyersanyagban gazdag területek számítottak alulfejlettnak, amelyek infrastrukturális hiányosságok miatt képtelenek voltak exportálni. Export és fejlettség együttes jelenlétére Kanada erdészetének gépesítését hozta fel példának. Kanadának meg kellett kétszerezni exportját, hogy ha az USA növekvő keresletét ki akarta elégíteni. Földrajzi elemzésének azonban voltak vakfoltjai. Például Kína növekvő igényeit éppen csak megemlítette, s úgy gondolta, hogy Nyugat-Afrika és Latin-Amerika infrastrukturális fejletlensége azt jelenti, hogy ezek a régiók nem fognak faexportáló központokká válni. Másfelől viszont alaposan elemezte Észak-Európa, Japán és Észak-Amerika viszonyait. Előadásának egyik legérdekesebb aspektusa az volt, hogy Európát a Vasfüggönyre való utalás nélkül, egységesen kezelte, ugyanakkor a Szovjetuniót külön tárgyalta. A „szocialista” országok így csak egy volt azon országcsoportok közül, amelyek irányába Madas várakozásai szerint a szovjet export valamilyen mértékben nőni fog.

³⁹⁸Madas 1978.; Madas 1985.

³⁹⁹Halász - Márkus (szerk.) 1975.

⁴⁰⁰Madas 1975: 19.

⁴⁰¹Madas *World Consumption* 7-8.

⁴⁰²Halász 1973.; Madas *World Consumption*.

Madas másik, a regionális logikához kapcsolódó kiindulópontja az volt, hogy a jövőre vonatkozó becslés pontossága érdekében a demográfiai viszonyok, a GDP és a különböző fából készült termékek iránti kereslet történeti trendjeit kombinálni kell. Egyben a historikus adatok segítségével ténylegesen korrigálta az UNECE által korábban publikált modelleket. Madas azt tartotta volna kívánatosnak, hogy a teljes erdőterület 20%-a kerüljön ki az erdőgazdálkodás köréből a Föld oxigénellátása érdekében, valamint az erdők jóléti-rekreációs célokra való használata érdekében. Mindent egybevetve Madas azt állította, hogy a papírból készült termékek iránti igény növekedéséből eredően a fa iránti kereslet, még egyes árucategóriák iránti igény csökkenése mellett is meg fog kétszereződni az ezredfordulóig. Madas úgy számolt, hogy ezzel a növekedéssel fenntartható módon is lépést lehet tartani. A modell nem csak azt mutatta, hogy Madas hitt a matematikai modellek és a közgazdasági racionalitás jövőt magyarázó erejében, de azt is, hogy komolyan vette az ökológiai válság lehetőségét. A tanulmány nem tárgyalta külön Magyarország helyzetét, de az egyértelmű, hogy Madas szerint minden országnak egy regionális és globális rendszerbe kell csatlakoznia, s ez független a szocialista gazdaságtól vagy éppen a geopolitikai szövetségektől.

Ezekkel a nézetekkel összhangban, 1966-ban Halász Aladár, egy erdészekből álló csoport vezetőjeként, kiadott egy kötetet, amely a fakereskedelemmel foglalkozó táblázatokat tartalmazta. Ezek a táblázatok nem kezelték külön a KGST-t és a „szocialista tábor” Európán belül és nem alkalmaztak politikai kategóriákat a világ többi részével kapcsolatban sem.⁴⁰³ Ezek a táblázatok azokon a MÉM számára készült jelentéseken alapultak, amelyek azt mutatták, hogy Magyarország alapvetően a cellulóz- és papír termékeken keresztül kötődik az európai fapiachoz.⁴⁰⁴ A kimutatás szerint az import értéke és volumene is megsokszorozódott az 1950-es évek eleje és az 1960-as évek eleje között, majd a legmagasabb értéken stabilizálódott. Az exportra vonatkozó számok növekedése annak volt köszönhető, hogy Magyarország növekvő mértékben vett részt a Szovjetunióból érkező faanyag papírgyártás céljára történő tovább exportálásában.⁴⁰⁵ Sali Emil a MÉM erdészeti részlegének vezetője a KGST országok közötti nagyobb kapacitás-megosztásban látta a papírgyártással kapcsolatos pénzügyi nehézségek csökkentéséhez vezető utat.⁴⁰⁶ Ezt az igényt támasztotta alá Madas azon értékelése is, miszerint a Szovjetunió Szibériában nem tudja nagy ütemben növelni a fakitermelést. Ugyanezt jelezte előre Észak-Európára vonatkozóan is, utóbbi esetben a munkaerő költséget látta a fő

⁴⁰³ Halász (szerk.) 1966.

⁴⁰⁴ MNL OL XIX-K-9-az 37.d.

⁴⁰⁵ MNL OL XIX-K-9-az 37.d.

⁴⁰⁶ MNL OL XIX-K-9-az 37.d.

korlátnak.⁴⁰⁷ Mindennek ellenére Madas és csoportja nem állt elő konkrét KGST-ra vonatkozó javaslattal az 1960-as évek végén.

Ekkorra ugyanis világos volt, hogy a KGST nem fog a kívánt irányba változni, s a kétoldalú kapcsolatoknak nagyobb jelentőségük lesz. 1957-58-ban, az autarkiából való kilépés igényétől vezérelve, de még az importhelyettesítés programján belül, az erdészeti, valamint fa- és papíripari szakértők igyekeztek felmérni az egyes tagállamok helyzetét és gyengeségeit. Azonban már arról is hosszas vita folyt, hogy meddig terjed az illetékes állandó bizottság hatásköre. Magyarország, az NDK és Bulgária a szorosabb együttműködésben voltak érdekeltek, míg Románia szerette volna ezt korlátozni. A román álláspont szerint minden egyes termék esetében külön kellett volna dönteni arról, hogy az beemelhető-e a bizottság napirendjébe. Kezdetben a Szovjetunió is ezt az álláspontot támogatta.⁴⁰⁸ A vita egyik kitapintható fordulópontja az volt, amikor a magyar delegáció idézte azt az UNECE-ben kifejtett szovjet álláspontot, amely a nagyobb együttműködést nevezte prioritásnak.⁴⁰⁹ Az ügyrendi vita mellett az állandó bizottság történetének első időszaka az adatgyűjtéssel telt. Az 1958 februári Moszkvában tartott ülés elfogadta, hogy a papírgyártás fejlesztése kapcsán az egyik cél a kapacitások kiépítésével kapcsolatos terhek megosztása a tagállamok között. A magyar küldöttség azt javasolta, hogy az NDK műszaki fejlettségét figyelembe véve meg kellene fontolni, hogy a tagállamok nyersanyaga az NDK-ban legyen feldolgozva.⁴¹⁰

A dokumentum, amit a KGST állandó bizottsága végül elfogadott, azon a dilemmán alapult, hogy a papírgyártás akkori szintje elégtelen, miközben a tagállamok már túl is használták erdeiket. A dokumentum javasolta más anyagok, így például a nád és a hulladékpapír nagyobb mértékű bevonását, valamint a hatékonyabb gépsorok fejlesztését. Magyarország saját helyzetének bemutatása során elmondta, hogy az országfásítási erőfeszítéssel együtt is csak éves fa szükségletének felét tudja saját erdeiből előteremteni. Magyarország ekkor a papírfelhasználásnak 3%-át importálta KGST országokból, miközben a „kapitalista” országokból érkező import 1950 és 1957 között a 62-szeresére emelkedett. A jelentés azt is kiemelte, hogy a papírfogyasztás kismértékű csökkenését a hiány és nem az igény csökkenése okozta. A cellulóz feldolgozás bizonyos technológiai még jelen sem voltak az ország iparában.⁴¹¹

Mindennek ellenére a közös fafeldolgozás ötletének nem volt fényes jövője a KGST-ben. Az állandó bizottság 1962 és 1968 közötti időszakra vonatkozó iratait eddig nem találtam

⁴⁰⁷ Madas 1967.

⁴⁰⁸ MNL OL XIX-K-13-a 22.d.

⁴⁰⁹ MNL OL XIX-K-13-a 22.d.

⁴¹⁰ MNL OL XIX-K-13-a 22.d.

⁴¹¹ MNL OL XIX-K-13-a 22.d.

meg a levéltárakban, azonban az 1970-es évek elején, már a MÉM kereteiben keletkező beszámolók a KGST együttműködéssel kapcsolatban csalódottságuknak adtak hangot. Ez összhangban van Feitl István azon narratívájával, amely szerint az 1960-as évek végén Magyarország és Lengyelország törekedett arra, hogy a KGST működése átalakuljon, azonban ez az erőfeszítés eredménytelen volt.⁴¹² Az 1970-es évekre a nemzetközi kereskedelmet elősegítő közös minőségi sztenderdek lefektetése maradt a KGST fa- és papíripari tevékenységek levéltárilag legláthatóbb tevékenysége. A levéltári anyagot ekkoriban az egyszerűen ad acta tett beszámolók jelentik – vitákkal és javaslatokkal kapcsolatos iratok helyett.⁴¹³

IV.3.2. Nyárfarék és transznacionális tudomány

A magyarországi nyárfatermesztési program egyszerre volt válasz a papírfogyasztás növekedési trendjére, valamint a KGST korlátaira. A program vizsgálata egyúttal lehetőség a léptékváltásra, vagyis arra, hogy a globális folyamatok és az ezekről való gondolkodás által felvetett problémák alakulását egy állam keretei között figyeljük meg.

A nyárfa fajták nagyobb arányú termesztése és az ezzel kapcsolatos kutatás magyarországi indulása három transznacionális folyamattal állt kölcsönhatásban. Egyrészt, a két ország szövetségi viszonya nyomán a magyarországi erdészeknek voltak kapcsolatai Olaszországban, vagyis abban az országban, amely a második világháború előtt élen járt a nyárfa termesztéssel kapcsolatos kutatásokban. Másodsorban, Magyarország is részt vett azokban a származási kísérletekben, amelyek a különböző változatok számára optimális körülmények meghatározására irányultak.⁴¹⁴ Harmadsorban, s talán ez volt a legfontosabb, 1949-ben a Rákosi-korszak kormánya néhány erdésznek engedélyt adott arra, hogy részt vegyen a Nemzetközi Nyárfa Bizottság (International Poplar Commission, IPC) harmadik, teljes ülésén, amelyre Belgiumban és Hollandiában került sor.⁴¹⁵ Sőt, Rosner Miklós és Koltay György voltak az egyedüli résztvevők a „szocialista blokkból”. A nemzetközi esemény valójában csak európaiakat vonultatott fel: Svédország, Nagy-Britannia, Svájc, Franciaország, Olaszország, Luxemburg és Magyarország képviseltette magát a szervezők mellett. A FAO és a IUFRO saját jogukon küldtek szakembereket.⁴¹⁶ Ez az 1949-es találkozó azért volt magyarországi szemszögből mérföldkő, mert a „szocialista blokk” ENSZ szervezetekben való

⁴¹² Feitl *Talányos játszmák*; Geröcs - Pinkasz *A KGST*

⁴¹³ MNL OL XIX-9-m 116.d., 244.d. és 346.d.

⁴¹⁴ Koltay (szerk.) 1953.

⁴¹⁵ Koltay 1953.

⁴¹⁶ International Poplar Commission <http://www.fao.org/forestry/ipc/69644/en/>

tagságának felfüggesztése miatt az 1950-es években hat teljes találkozóon nem vett részt magyarországi delegáció. Abban az évtizedben Jugoszlávia volt az egyetlen kelet-közép-európai ország, amely jelen lehetett. 1955-től az IPC találkozók két évente voltak megrendezve, majd még ritkábban. Azonban ez csak 1961-ig jelentette a szervezet meggyengülését, ugyanis ezt követően az IPC megalakította a saját Ügyvezető Testületét, amely rendszeresebben találkozott. Az 1960-as években ráadásul az IPC már nem csak nyugat- és dél-európai szervezet volt. Jugoszlávia 1962-ben, Irán 1965-ben, míg Románia 1971-ben volt a teljes ülés házigazdája. Ezt a fejlődési ívet figyelembe véve az 1956 szeptemberének végén Magyarországon rendezett regionális IPC rendezvény a szervezet lendületének szempontjából is fontos volt, mivel megerősítette az IPC hálózatán belüli kapcsolatokat mind a “szocialista” országok között, mind a Vasfüggöny két oldala között.⁴¹⁷ A magyarországi nyárfatermesztési projekt beágyazottságát értékelve az eseményről szóló, MTA számára készített jelentés kritikus volt az elzárkózás korábbi időszakával kapcsolatban, de azt is hangsúlyozta, hogy önállóan folytatott párhuzamos kísérletek és innováció esetleg rácsáfolhat az éppen elfogadottnak számító álláspontra.⁴¹⁸ Itt a nyárfa fajták ültetvény jellegű, elegyetlen telepítéséről (csak azonos fajtákat telepítettek, a fajokat nem vegyesen ültették egymás közelébe) volt szó, amire rövidesen visszatérünk. Az IPC magyarországi regionális rendezvénye alkalmat teremtett arra, hogy visszacsatolás érkezzon az addig az országban folyó kísérletekkel és alkalmazásokkal kapcsolatban. Azt is jelezte egyben, hogy itt már 1950 körül, a hidegháború egy igen fagyos periódusában elkezdődött a nyárfával kapcsolatos munka. Ezért volt lehetséges, hogy a kutatás rögtön Sztálin halála után nagy nemzetközi láthatóságot kapjon és fellendüljön.

Az 1956. őszi konferencia világossá tette, hogy a transznacionális formában zajló nyárfa fajtákkal kapcsolatos munkának három fő területe van: a fenntarthatóságot biztosító biodiverzitás és a hatékony ipari kihasználhatóság közötti egyensúly a nyárfa telepítésekben, a kísérleti eredmények hitelességének biztosítása, valamint egy sok gondot okozó betegség, a *Dothichiza canker*. Az is egyértelmű volt, hogy a három kérdés össze is kapcsolódott. Az, amit az eseményről szóló magyar jelentés konklúzióként kezel a homogén ültetvényekkel kapcsolatban, az még valójában kísérleti szakaszban volt. Két évvel korábban Magyar János, a matematikailag rendkívül jól képzett erdész hozzálátott, hogy megoldja a minimum biodiverzitás kérdését a nyárfa projekten belül. Következtetése az volt, hogy nincs értelme különböző nyárfa fajtákat egyazon erdőrésszbe telepíteni, de jobb eredményeket lehet elérni, ha a nyárfák alatt második lombkoronaszint is van, és ebben árnyéktűrő fajok élnek. Az eredmények vitája során Koltay György kijelentette, hogy „*A homogén nyárfa állományos*

⁴¹⁷ Bakkay (szerk.) 1957.

⁴¹⁸ HNA XXVI-K-3 16.d.

*biológiai állapota rossz és hozamuk csak addig lesz elfogadható, amíg a biológiai állapot káros következményei nem jelentkeznek.*⁴¹⁹ Magyar János összefogott módszertana és előadása több és különböző típusú erdőrészekből származó kísérleti eredmény szükségességét is jelezte.

A nyárfaráknak is nevezett *Dothichiza canker* nevű betegség járványszerű terjedése szintén aláhúzta az erdők biológiai ellenálló képességével kapcsolatos kutatások jelentőségét. A betegség terjedése annyira súlyos helyzetet teremtett, hogy az 1950-es évek második felében úgy tűnt, a járvány akár véget is vethet a legígéretesebb euroamericana klónok létének. A betegség következtében a fa kérge megduzzad és elváltozik, de a levelek betegségeként is kezdődhet. A fák sok esetben túlélnek a betegség támadását, azonban a rákövetkező nedves időszakban sok elpusztul, mivel védekező képessége a sérülések következtében csökken. Az 1950-es évek elején a tünetek olyannyira hirtelen jelentkeztek a magyarországi nyár állományokban, hogy a szakembereknek egy 1938-as folyóiratcikkig kellett visszamenniük, hogy párhuzamot találjanak. A nyárfarák oka ekkor még rejtély volt, amelynek megoldása éveket vett igénybe. Az 1950-es években publikált tanulmányok hivatkozásai azt mutatják, hogy ekkoriban egy átmeneti törés jelentkezett a transznacionális tudásáramlásban. T.R. Peace 1953-ban a nagy-britanniai nyárfákról átfogó igénnyel megjelent írásában kijelentette, hogy nem rendelkezett információval a nyárfarák kelet-európai terjedésére vonatkozóan. Ezzel egyidőben az ERTI kutatói nem ismerték azokat az 1930-as és 1940-es években publikált hollandiai kísérleteket, amelyek Peace számára a legfontosabb támpontok között voltak.⁴²⁰ A magyarországi erdészek az 1950-es években még nem tudtak Alma Waterman munkájáról sem, aki az USA-ra vonatkozóan 1915-16-os megbetegedésekről is tudósított.⁴²¹ A szakirodalmi referenciák tekintetében a közös nevező egy másik brit botanikus, K. A. Sabet volt, aki az időjáráshoz, valamint gomba és baktériumfertőzés kombinációjához kötötte a betegséget.⁴²² Végeredményben a kutatók arra jutottak, hogy a betegség egy *Cryptodiaporthe populea* (Sacc.) nevű gomba és baktériumfertőzés együtt okozza.⁴²³ A *Magyar nyárfatermesztés* című kötet megjelenése idején, 1962-ben, a magyar kutatók már tisztában voltak a korábbi publikációkkal és azokkal a megnevezésekkel is, amelyeket a kutatók használtak a betegségre.⁴²⁴ Mivel a szerzők egyetértettek abban, hogy a betegségre nincs ellenszer, a kutatás az ellenálló és sérülékeny változatok azonosítására és a kockázati tényezők megismerésére irányult. A közmegegyezés az volt, ahhoz hogy megakadályozzák az állományok elvesztését, az

⁴¹⁹ Magyar- In Somos (szerk.) 1959.

⁴²⁰ Peace 1952.

⁴²¹ Waterman 1957: 175-183.

⁴²² Sabet 1953.

⁴²³ Tóth 1957: 251-256.

⁴²⁴ Keresztesi (szerk.) 1962: 476-486.

erdészeknek meg kell akadályozniuk, hogy a száraz időszakok, és nem megfelelő talajviszonyok legyengítsék a fákat, illetve a túlzott trágyázás is növelte a megbetegedés esélyét.

A *Dothichiza canker* esete három következtetést tesz lehetővé. Először is, az 1950-es években erdészek ugyanazokkal a nyárfa fajokkal és fajtákkal kísérleteztek a Vasfüggöny két oldalán. Ha nem lettek volna az euroamericana klónok annyira elterjedtek, akkor a betegség nem fenyegetett volna egész állományokat és ültetvényeket. Másodsor, a vegetatív úton való szaporításról évtizedek alatt felhalmozott tudás nem jelentette azt, hogy a „természetet” kontrolláló mérnöki tudás jött létre. Végül, a betegséggel kapcsolatos tudás az 1950-es évek elején nem áramlott ugyan szabadon „kelet” és „nyugat” között, de ez egyrészt nem jelentette a közös tudáshalmaz teljes hiányát, másrészt a helyzet az 1960-as évek elejére megváltozott. Az 1956-ban Magyarországon rendezett regionális IPC konferencia minden bizonnyal fontos lépés volt ebben a folyamatban.

IV.3.3. Nyárfaprogram mint felelőtlen és eredménytelen biopolitika?

Ezek a konklúziók egyben azt is jelzik, hogy a politikai befolyás fontos tényező volt a nyárfa kutatás magyarországi történetében. Az 1940-es évek végén és az 1950-es években a nyárfák az országfásítási programban, azon belül is elsősorban a folyóparti védművek fásításában játszottak szerepet. Azonban ahogy a nyárfa projekt a következő évtizedre az Országos Nyárfabizottság, egy közvetlenül a kormányon belül működő Gazdasági Bizottság alá tartozó intézmény hatáskörébe került, a kutatás és a politika kölcsönhatásba lépett, s ez propaganda tevékenységet, valamint a kérdéssel kapcsolatos álláspontok átpolitikálódását is jelentette.⁴²⁵ Így a nyárfa-kampánnyal kapcsolatos propagandán keresztül összekapcsolhatjuk a szakmabeliek között folyó vitát a terepen dolgozók tágabb társadalmi kontextusával. Ezen propaganda körülmények között a feladatok túlzó leegyszerűsítése és a nyárfa fajták csodaszerként való beállítása mindennapos jelenségek voltak. Az Erdő című folyóiratban megjelent, a nyárfa-kérdés kapcsán vitázó cikkekből az tűnik ki, hogy az erdészek fiatalabb generációjának egy része türelmetlen volt azokkal a korlátokkal szemben, amelyeket az élőhelyek osztályozása jelentett egy adott területre telepítendő fafajok kiválasztása kapcsán. Voltak olyan régiók, ahol, mint például Hajdú-Bihar megyében, a talaj nedvességtartalmának

⁴²⁵ Keresztesi 1959: 217.

csökkenése nyomán a tölgyesek szárazságtűrő nyárfa fajtákra (és akácra) cserélése akkor már évtizedek óta természetes folyamatnak tűnt. Más területek kapcsán azonban számos, az országfásítás programjának kidolgozásában részt vevő kutatók, mint például Babos Imre, határozottan elutasították, hogy a Tisza menti területeken nyárra cseréljék a tölgy állományokat, vagy, a nyugat-magyarországi területeken történjen hasonló.⁴²⁶ Az a határozottan elutasító hangnem, amit Babos és a hasonló állásponton levő kutatók használtak, igen valószínűvé teszi, hogy a nyárfa-kampány jegyében zajló antropogén változások túlzásainak visszafogásához politikai támogatásuk volt.

Vajon mi volt a program tényleges kimenete? Az 1966-ban, az Országos Nyárfabizottság tervének addigi végrehajtásáról készült felmérés azt mutatta, hogy 1970-re nagy mennyiségű nyárfa fog rendelkezésre állni. Ahogy Madas fogalmazott egy Országos Tervhivatal helyettes vezetőjének küldött levelében: „...*a felszabadulás óta mintegy 330 000 hektárt erdősítettünk. A gyorsan növő nyárfa fajok ezen új erdők 20%-át teszik ki. Így tehát az ország nyersanyag termelő képessége jelentősen nőtt.*”⁴²⁷ A magyarországi nyárfatermesztési programot az 1970-es években meghatározó magyar-jugoszláv papíripari szerződés részben ezen optimizmus jegyében született, azonban hamar felmerült, hogy a kötelezettségvállalás esetleg túlzott terhet fog jelenteni.⁴²⁸ Így a MÉM erdészeti részlege újabb, a papírfának minősülő famennyiség teljes felbecslésére irányuló felmérésbe kezdett. Király László és Vidovszki Ferenc 1989-ban publikált, de 1974-ben készült összegzése szerint: „*A MÉM Erdőrendezési Főosztálya 1973 elején elrendelte, hogy valamennyi nyár erdőterületre, fásításra, cellulóznyárasra fel kell venni a legfontosabb faállomány- és termőhelyjellemző adatokat, és távlati prognózist kell készíteni 1990-ig – 5 éves tervidőszakonkénti bontásban – az élőfakészletre, a növekedésre és – választék szerinti bontásban – a várható felhasználatokra.*”⁴²⁹ Az eredmény azt mutatta, hogy az első évben a magyar fél meg tud felelni szerződéses kötelezettségének, főleg, ha a nagyobb jugoszláv üzembe csak 1977-től kell szállítani. A számítások azonban azt is kimutatták, hogy az igény növekedésével csak a Szovjetunióból érkező luc importtal együtt lehet lépést tartani.⁴³⁰

Ahogy Király és Vidovszky fentebb idézett tanulmányából is kitűnik, a bizonytalanság miatt a felmérés egy nagyszabású adatbázis létrehozását és annak korszerű digitális feldolgozását is magában foglalta. Az adatgyűjtés azt is figyelembe vette, hogy a gazdasági

⁴²⁶ Lásd a nyárfa vita az erdészek között: Az Erdő 1963:64.; Babos 1963/3: 105-106.; Babos 1964:7; Borsos 1962:12 537-546.; Cebe 1964/4:185-186.

⁴²⁷ MNL OL XIX-K-9-az 22.d.

⁴²⁸ MNL OL XIX-K-9-m. 206.d. 1967-68., MNL OL XIX-K-13 339.d. és 341.d. MNL OL XIX-K-9-m 209.d.

⁴²⁹ Király – Vidovszky 1989: 1 .45.

⁴³⁰ MNL OL XIX-K-9-m 294.d.

megtérülésnek és a 1960-as évek óta tartó nyárfásítás ökológiai fenntarthatóságának egyszerre kell teljesülnie ahhoz, hogy valóban működhessen a szerződésbe foglalt üzlet. Sali Emil a felmérés eredményeit összegző, nyomtatásban megjelent kötetben azt is elmagyarázta, hogy az adatok közvetlenül az üzemtervekből származtak, ugyanakkor az 1966 készült üzemtervek adatait az adatgyűjtésben részt vevő erdészek ellenőrizték. Az adatok olyan erdőállományokra vonatkoztak, ahol a nyárfa aránya elérte az 5%-ot.⁴³¹ Az üzemtervekben szereplő állítások felülvizsgálata azért volt szükséges, mert az Országos Nyárfabizottság által készített tervet megelőző felmérés arra jutott, hogy számos üzemtervben hibásan szerepelt a nyárfák aránya. 1958-ban Keresztesi úgy becsülte, hogy 1958 és 1975 között 162 658 ha. nyárfa telepítésére fog sor kerülni.⁴³² Az 1975 és 1978 közötti felmérés azt mutatta, hogy 1973-ban a teljes terület 154 300 ha. volt és ez a szám csökkeni fog a következő évtizedekben. Ez azt is jelentette, hogy maximum az erdők 11%-át alkották nyárfák, s az átlag közelebb volt a 8%-hoz a szerződés szempontjából fontos időszakban.

Az alábbi, Király összesítése alapján készült ábrák közül a szektorális és területi megoszlásra vonatkozókat együtt olvasva az látszik, hogy a nyárfatermesztési program sikerében a folyómenti, vagyis a Tisza-vidéki, a Rába vízgyűjtőjében elhelyezkedő, valamint a Duna menti területek, s ezen belül az erdőgazdaságok mellett a termelőszövetkezetek játszották a kulcsszerepet. Egy Somogy megye 1963-as viszonyaira vonatkozó dokumentum lehetővé teszi, hogy hipotéziseket állítsunk a lehetséges konfliktusokra vonatkozóan. A jelentés ugyanis azt állította, hogy a természeti feltételek a megyében 6000 hektár nyárfával való beültetését tennék lehetővé, a nyárfásítás nagyobb részét a termelőszövetkezeteknek kellene elvégezniük, s ezek mellett a MÁV-nak és a vízügyi hatóságoknak is lenne részük a munkában. A szöveg szerint az eredményes nyárfásítást éppen a termelőszövetkezetek hanyagsága teszi lehetetlenné, mivel a csemeték 40-70%-át lelegetik a háziállatok.⁴³³ Madas, Sali és Halász szintén rámutattak olyan problémákra, amelyek a kollektivizáció kapcsán felmerülhetnek. A legeltetés problémájáról nem beszéltek, de arról igen, hogy a téeszek vezetőségének racionális gazdasági döntései azt eredményezhetik, hogy faanyagot, amely nem tartozik elsődleges tevékenységei körükbe, akár értékénél alacsonyabb áron is eladják. Madas arra is felhívta a figyelmet, hogy Magyarország erdőtulajdon viszonyai a szocialista országok között egyediek, mivel a téeszek az erdők 22%-át kezelték, s csak a többi országhoz képest kevés, 77,7% volt az állami erdőgazdaságok részesedése.⁴³⁴ A magyar-jugoszláv szerződés által keltett nyomás

⁴³¹ Sali 1978: 14-28.

⁴³² Keresztesi *A magyar nyárfatermesztés* 219.

⁴³³ WKKL, 1963.

⁴³⁴ Madas *Erdészeti politika 1978*:248-24.

nyilvánvalóvá tette, hogy a termelőszövetkezetek nyárfa programban játszott szerepe valóban csökkenti a ténylegesen rendelkezésre álló nyárfa mennyiségét. Az első évben logisztikai szempontból is annyira súlyosak voltak a gondok, hogy félő volt, hogy kútba esik a szerződés teljesítése.⁴³⁵ Az árak kérdése legalább annyira összetettnek bizonyult, mint az országos begyűjtési hálózat megszervezése. Az 1968 utáni gazdasági mechanizmus keretei között az egyes gazdálkodó egységeknek érdekében állt profitot termelni. Így csak akkor lehetett nyárfához jutni, ha az állam által ajánlott ár magasabb volt mint az, amit például tűzifaként való értékesítéskor el lehetett érni. A minisztériumi igazgatás megkísérelte a tapasztalt problémákat megoldani. Annak érdekében, hogy az ellátási lánc működőképes legyen, a szövetkezeti központ gyűlést szervezett a különböző regionálisan jelenlevők, vagyis az átszervezett termelőszövetkezeti közegben fontos szerepet betöltők, az erdőgazdaságok és állami gazdaságok számára.⁴³⁶ Az erdőgazdasági üzemek és a termelőszövetkezetek közötti ellentétek dacára utóbbiakra továbbra is egyre nagyobb szerep hárult a nyárfásításban, mivel e nélkül nem lehetett teljesíteni a szerződésben vállaltakat.⁴³⁷ Ennek, és az 1973-as Erdészeti Világkongresszus szociális érzékenysége ellenére, Madas és a többi vezető erdész-közgazdász nem beszélt az esetleges társadalmi konfliktusok jelentőségéről a nyárfaprogram kapcsán.⁴³⁸

Király ábráinak másik tanulsága az, hogy az Erdészeti Tudományos Intézet és a minisztérium tervezési részlegének kutatói a nagy adattömeg feldolgozásán alapuló számítógépes modellezést egyrészt a fatömeg és ezek minőség előrejelzéshez, másrészt az állományok tényleges állapotának, az üzemtervi modelleknek és a tervgazdálkodás 5 éves periódusai összehangolásához szükséges gazdálkodási szabályokat állítsanak fel. Más szóval, az adattudomány, az informatika és az államszocialista gazdálkodás már az 1970-es évek elején hatottak egymásra. Ez a hatás elsősorban döntési alternatívák és azok következményeinek modellezett eseménysorrá alakítását jelentette hatástanulmányok készültek. Király beszámolójából az olvasható ki, hogy az alkalmazott informatika és a gazdaságpolitika közötti kölcsönhatás nem csak elvi volt, a gyakorlatban alkalmazott új szabályok bevezetését is jelentette. **(Erre lásd a 17. és 18. diagramot)**

Ezekhez az adatokhoz ugyanakkor újabb perspektívát kínál egy 2020 nyarán publikált kutatás, amely arra mutatott rá, hogy az 1960-as és 1970-es években, valamint ezt követően, a talaj megkötése és az erdőterület növelése céljával telepített faállományok, egyes magyarországi térségekben igen kedvezőtlen hatást gyakorolnak a vízháztartásra, s így az

⁴³⁵ MNL OL XIX-K-9-az 37.d.; MNL OL XIX-K-9-m 412.d.

⁴³⁶ MNL OL XIX-K-9-m 311.d.; Sali *Nyárfatermesztés* 14-28.

⁴³⁷ MNL OL XIX-K-9-m 311.d. ; 412.d.

⁴³⁸ MNL OL XIX-K-9-az 37.d. Korcsmár *TSZ-ek faanyagának értékesítése*

ökológiai rendszer egészére is.⁴³⁹ Ez utóbbi következtetést nem terjeszthetjük ki odáig, hogy az egész 1945 utáni országfásítás, vagy akár csak a nyárfaprogram egésze ökológiailag káros lenne, az azonban világos, hogy a túlzó mennyiségi elv miatt előtanulmányok nélkül végrehajtott fásítás egészen biztosan létező jelenség volt, s okozott károkat. Természetesen a Duna-Tisza közére vonatkozó káros hatás adódhat abból is, hogy a korabeli erdészek nem voltak tisztában a nyárfa fajták, vagy éppen a feketefenyő vízigényével. Ez azonban a több évtizedes magyarországi kutatások, valamint a még több adatot szolgáltató specializált nemzetközi kutatások miatt kevésbé valószínű. Az már sokkal inkább lehetséges, hogy az erdészek számoltak a fák víz igényével, de túlbecsülték a faállományok mikroklimatikus hatásait. A hatásmechanizmus akkoriban már évszázados vita tárgyát képezte, ráadásul a 20. századi erdészeti politikára jóval halála után is hatást gyakorló Kaán Károly meg volt győződve arról, hogy az Alföld gazdálkodása a vízhiány miatt válságban volt, s arról is, hogy ezt erdőtelepítéssel és fásítással kell orvosolni.⁴⁴⁰ Az 1960-as és 1970-es évek duna-tisza-közi nyárfa telepítésében szerepet játszó erdészek ilyen irányú elképzeléseit további kutatásnak kell feltárnia.

IV.3.4. Összegzés

Amellett érveltem tehát, hogy a 20. század második felének antropogén tájatalakító tevékenységének jelentőségét és kontextusát az antropocén korszak keretein belül gondolkodva adhatjuk meg. A magyarországi nyárfatermesztési programot esettanulmányként kezelve mutattam rá az antropocénban kulcsfontosságú összefüggésekre. Ez alapján az 1945 utáni évtizedekben a tervezés, az elvárt fogyasztás-növekedés, a nemzetközi kereskedelem, a politikailag motivált, illetve politikaivá váló tájatalakító kampányok, a tudomány és mindezek léptékei közötti kapcsolat kulcsszerepet játszott az antropocén korszak formálásában. Az is megmutatkozott, hogy az antropocén egyszerre jelenti a növekedéssel kapcsolatos elvárások, a hosszú távú fogyasztásnövelésbe vetett bizalom transznacionális térben való jelenléte, a kortársak számára elfogadhatatlan környezeti károk és ökológiai veszteség, valamint a mindezekre vonatkozó kortárs tudás egymásmellettségét vagy egymásra hatását. Ebből a képletből az is következik, hogy a vizsgált évtizedekben nem beszélhetünk „szocialista” és „kapitalista” antropocénról.

⁴³⁹ Tölgyesi 2020: 848-859.

⁴⁴⁰ Jankó 2013:1. 51–63.; Kaán 1939.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne összefüggés a Föld biofizikai állapotában bekövetkező változás és a politikai tér között. A sajátosságokat a tervezés és a kimenetek közötti különbséget adó bizonytalansági tényezők összetételében találhatjuk meg, s ezek a tényezők hibridek, vagyis részben politikaiak-társadalmiak. Az államszocialista rendszerben az egyéni, közösségi és más csoportos, például szakmai szinten jelentkező ellenállás és az alkalmazkodás iránti törekvés politikai jelentései a legnyilvánvalóbbak közé tartoznak. Ezzel kapcsolatban világos az is, hogy az által, hogy az államszocialista rendszerben elsősorban azért nőtt a környezeti károkkal járó beavatkozások esélye, mert jelentős (de nem teljes) mértékben elveszett az a kontroll, amelyet az aggodalmak nyilvános megjelenítése jelentett volna. Fontos ugyanakkor, hogy ez a helyzet sem tekinthető statikusnak és időtlennek a rezsim időszakában, így a megszólalás tereit is történeti változásaiban kell elemeznünk. Az államszocialista rendszer sajátosságai közé tartozott, hogy a részben erőszak útján létrehozott termelőszövetkezetek kaptak kulcsszerepet a központi irányítással működő nyárfatermesztési programban, amelyek az új gazdasági mechanizmus révén gazdaságilag is ellenérdekeltté válhattak, valamint a sérelmek nyomán rendszerellenes potenciált hordoztak.

Másrészt, a nyárfarák esete arra figyelmeztet, hogy a nyárfatermesztési programban a nem-humán tényezők és élőlények felől nézve is hibrid volt. Ezek a mérnöki és növekedés orientált tervezésben és tájképátalakító programokban előre nem látható szereplővé válhatnak.

A nyárfatermesztési program elemzése rámutatott arra is, hogy a hidegháború idején a nemzetközi szervezetek nemcsak a tudás áramlásának adtak teret, de ezek voltak azok a színhelyek is, ahol a növekedés és a Föld ökológiai állapotával kapcsolatos aggodalmak, vagyis a veszteség veszélyességének gondolata egységes keretben jelenhettek meg.

IV.4. A személyes történelem, a transznacionális kapcsolatok és a hidegháború szerepe az erdészeti kutatásban. Bánó István és a fenyőprogram Vas megyében, 1954-1975

A következő fejezetben arra keresem a választ, hogy a második világháború utáni időszakban az egyes fajtákkal végzett kísérletek mit árulnak el a tájhasználat megváltoztatását célzó pártállami törekvésekről és ezek háttéréről. Másrészt, a főszerepet kapó kutató, Bánó István (1917-1995), életútja és az erdeifenyő kutatásában fontos Vas megyei helyszínek hálózatát áttekintve kívánok rá mutatni a „Szocialista Blokkon” belüli tudományos projektek transznacionális aspektusaira. Ez utóbbival összefüggésben az is a kérdések közé tartozik, hogy mennyiben volt meghatározó a liszenkóizmus recepciója a nem-humán fajok iránti kutatói attitűd és a kutatás tereinek formálásában.

Miért fontos, hogy ezeket a kérdéseket vizsgáljam? Egyrészt azért, mert az erdészeti kutatások egyik legfontosabb iránya az, hogy megfelelő válasz-e a klímaváltozás által okozott, gyorsuló ökológiai átalakulásra új fajok meghonosítása. Magyarországon újabb – egyelőre őshonos fajokra támaszkodó – országfásítási kampány is indult, amelynek célja, hogy a községi-városi zöldfelületek növelése találkozzon a fák szerteágazó hatásaira és jelentőségére vonatkozó társadalmi tudatossággal. Mint látni fogjuk, a 20. század közepi országfásítási és erdősítési kampány és a fenyőfajokra irányuló kutatás között szoros kapcsolat volt. Az ilyen programokhoz kapcsolódó társadalmi – közéleti diskurzus csak akkor válhat megfelelően reflektálttá, ha a történeti tapasztalatokat is figyelembe vesszük. A feltett kérdések szűkebben vett történettudományi jelentősége abban áll, hogy az államszocialista időszak tájformálásra irányuló programjai a hiányra adott válaszok közé tartoztak, illetve reagáltak az ország nemzetközi és globális helyzetében bekövetkező változására is. Legalább ilyen fontos szempont, hogy a fenyő kutatás korabeli története jelzi ezen válaszok ökológiai korlátait.

A tanulmány három egységre tagolódik. A bevezetőt követő első rész a magyarországi erdészet és azon belül a fenyőfa fajokra irányuló kutatásban főszerepet játszó Erdészeti Tudományos Intézet (ERTI) politikai súlyát és a (humán) szereplők helyzetét vázolja fel. A második alfejezet magát a munkafolyamatot tekinti át. A harmadik a fenyőfajokkal végzett magyarországi kísérletek transznacionális vonatkozásai kerülnek a középpontba. Földrajzi értelemben a kutatás központi tere a Kámonban található botanikus kert. Kámon ma

Szombathely egyik városrésze, ahová 2014 tavaszán véletlenszerűen, a szombathelyi Savaria Múzeum történése, Kelbert Krisztina javaslatára jutottam el. Az arborétum zárt kiállítóterében Szendi Zsuzsanna hívta fel a figyelmem Bánó István hagyatékára – akkor még nem sejtve, hogy az erdészet történetével foglalkozom, s azt sem, hogy visszajáró vendég leszek. A botanikus kert térbeli kontextusát néhány hónappal később – az Országos Erdészeti Egyesület közbenjárásának köszönhetően – Nagy László, az Erdészeti Tudományos Intézet sárvári részlegének kutatója mutatta be számomra, kutatási kérdések sorát nyitva ezzel meg. A mai botanikus kert területe a 19. század második felében a nemesi Saághy-család birtoka volt. A család tagjai voltak az elsők, akik az 1860-as években jó néhány fenyő és akác fajt ültettek a családi kastély közelében. Az 1910-es évekre a kert ismert botanikai központtá fejlődött, ahol Saághy Istvánnak (1865-1945) sikerült létrehoznia egy luc hibridet, a *Picea Saághy*-t. Ahhoz, hogy a Saághy-család tevékenységét megfelelő kontextusba tudjuk helyezni, érdemes tudnunk, hogy olyan, a botanika iránt érdeklődő birtokosoknak és arisztokratáknak köszönhetően, mint báró Baich Mihály (1889-1955), gróf Erdődy Ferenc (1901-1983) és gróf Ambrózy Migazzy István (1869-1933), a 19. század második felében számos botanikus kert jött létre Szombathely közelében.⁴⁴¹ Annak ellenére, hogy a kámoni kert majdnem teljesen elpusztult a második világháború során, a helyszín egyedülálló tudományos jelentőségre tett szert néhány évvel az 1945-ös államosítás után. Jóllehet a kámoni arborétummal kapcsolatban – a tulajdonos, Saághy István anyagi helyzete és egészsége miatt – már az 1930-as években felmerült az államosítás lehetősége, végül erre a második világháborút követően, a földosztás ellentmondásokkal teli politikájához tartozó 5600/1945 F.M. számú rendelet alapján került sor.⁴⁴² A Szombathelyi Erdőgazdaság az arborétumot és a rajta álló kastélyt 1946-ban vette át. Az arborétum levéltárában őrzött dokumentáció alapján a megmaradt fajok felmérése és az újjáépítés-újraterelítés rövidesen meg is indult. Ezzel együtt az arborétum csak 1950-ben lett természetvédelmi szempontból védett terület, majd 1953-ban a négy évvel korábban budapesti központtal alapított ERTI kutatóállomásává vált.⁴⁴³

Az ERTI által irányított nyugat-magyarországi arborétum a vizsgált időszakban olyan helyszín volt, ahol a hosszú távú központi politikai célokból, a „Nyugathoz” való felzárkózás paradigmája nyomán jelentkező kényszerekből, személyes célokból és konfliktusokból, valamint a tudomány transznacionális jellegéből eredő igények találkoztak. Ezeket a témákat jelen tanulmány az ERTI Sárváron, Kámonban és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos

441

442 Ö.Kovács – Horváth 2017.

443

Levéltárában őrzött levéltári anyagán keresztül, elsősorban az arborétum vezető erdésze, Bánó István levelezésére, munkanaplójára és írásaira támaszkodva mutatja be.

IV.4.1. A fenyő fajokkal kapcsolatos kutatások kontextusai: politika és életutak

Ha kontextusba akarjuk helyezni azokat az információkat, amelyeket a fenyőfa kutatási program kínál, először fel kell mérnünk az erdészeti kutatás, az ERTI, valamint a fenyőprojekt politikai jelentőségét az 1950-es és 1960-as évek magyarországi viszonyai között. Lány Géza (1899-1994), az ERTI egyik első igazgatója 1957 elején úgy ítélte meg, hogy az erdészeti ágazat az import fa árából következő gazdasági jelentőségénél kisebb figyelmet kapott.⁴⁴⁴ Egy 1990-ben felvett, és később publikált interjúban ugyanő azt hangsúlyozta, hogy az ágazaton belül az ERTI nem tartozott a politikailag kiemelten fontos intézmények közé. Lány utóbbi állítását befolyásolhatta, hogy a Kádár-korszakban „Rákosistaként” bélyegezték meg, s így identitásának részévé válhatott, hogy saját 1950-es évekbeli politikai súlyát a lehető legkisebbnek állítsa be.⁴⁴⁵ Ha áttekintjük az erdészeti területért felelős vezetők párhierarchiában elfoglalt helyzetét, azt látjuk, hogy az erdészet kvázi csúcsvezetői közül Balassa Gyula (1903-1974), Tömpe István (1909-1988), Földes László (1914-2000) és Madas András (1917-2009) a rezsimen belül is prominens szereplők voltak. Az erdészeti igazgatás élén töltött időszak mindazonáltal nem volt karrierjük csúcspontja. Ez alól kivétel Madas, aki 1961 és 1972 között a Tervhivatal erdészeti részlegének vezetője volt, majd 1972 és 1975 között a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi óriásminisztérium (MÉM) miniszter-helyetteseként tevékenykedett hirtelen történt nyugdíjazásáig. Madas fontos pozíciót töltött be az ENSZ különböző szervezeteihez delegált magyar küldöttségekben is. Mindemellett 1956 szeptembere és 1979 között az Országos Erdészeti Egyesület elnöke is volt.

Az elemzést mégsem zárhatjuk le annyival, hogy az erdészeti ágazat a vizsgált időszakban súlytalan volt. Először is azért, mert érdemes emlékezetben tartanunk, hogy 1954 után, az Országos Erdészeti Főigazgatóság (OEF) létrehozásával, az ágazat a korábnál nagyobb önállóságot kapott a minisztériumi szervezeten belül.⁴⁴⁶ Az ERTI maga az 1940-es évek végének intézményi turbulenciája idején jött létre, azonban kutatási programja akkor öltött

⁴⁴⁴ MNL OL XXVI-K-3 16.d. Lány Géza jelentése

⁴⁴⁵ Pápai 2005: 69-70.

⁴⁴⁶ Lásd 1954: 30. törvényerejű rendelet és 1040/1954. M.E.

formát, amikor az intézményi környezet kiszámíthatóbbá vált. Másfelől, az ERTI helye a „Szocialista Blokkon” belüli modernizációs elképzelések eredményeként az 1950-es évek végétől szintén változóban volt. Amikor 1960-ban az OEF addigi vezetőhelyettese, Keresztesi Béla (1922-2001) került az intézmény élére, a váltás nem parkoló pályát jelentett számára. Arról volt szó, hogy a Leningrádban végzett, alig negyven éves erdőmérnök a kutatás-fejlesztést politikailag nagy jövőbeni potenciállal rendelkező területnek tekintette. Amint látni fogjuk, Keresztesi stratégiájának lényege az volt, hogy az erdészeti kutatásokat hozzáigazítsa a „Szocialista Blokkon” belül akkoriban a főáramba tartozónak számító közgazdasági elképzelésekhez, és bizonyítsa ezen törekvések globális jelentőségét – hogy így nemzetközi elismertséget is kaphasson. Amint azt a következő alfejezetből látni fogjuk, az 1956 és az 1960-as évek eleje közötti időszak volt az, amikor a magyarországi erdészet számára a nemzetközi együttműködés új terei nyíltak meg, s ezt az ERTI vezetője hamar felismerte.⁴⁴⁷

A fenyő fajokra vonatkozó kutatási program is tükrözte az ERTI új szerepeit, illetve a program felfutása hozzá is járult a változásokhoz. Fontos kiemelni, hogy amikor 1954-ben az ERTI-nek a minisztérium felé be kellett nyújtania a következő ötéves tervidőszakra, illetve az azt követő évekre vonatkozó terveket, a fenyőprojekt az országfásítási törekvésekkel összefüggésben jelent meg.⁴⁴⁸ Ez ugyanis az országfásítás politikai súlyából adódóan azt jelentette, hogy a fenyő fajok és fajták a tudománypolitika főáramában voltak.⁴⁴⁹ Abból, hogy a fenyőprogram az országfásítás kapcsán fogalmazódott meg, azt is jelentette, hogy az ökológiai alkalmazkodóképesség és fenntarthatóság a legfontosabb kutatás területei közé tartoztak. Ez néhány, az Erdészeti Kutatásokban az 1950-es években megjelent fenyővel kapcsolatos publikációból is kiviláglik. Somkuti Elemér az erdei fenyő ritkító vágás utáni fejlődéséről írt⁴⁵⁰, Járó Zoltán pedig a növénytársulások, erdei társulások, klíma, talaj, topográfia kapcsolatának tükrében írt egy terület ökológiai felmérésének lehetőségeiről.⁴⁵¹ Egy 1956-ban megjelent tanulmányában Witt Lajos azon erdei fenyő populáció ökológiájáról írt, amelyek a magtermesztési projekt keretében kerültek a klóngyűjteménybe.⁴⁵² Utóbbi írás kihangsúlyozta az emberi tevékenység hatását is. Májer Antal ekkoriban már az egyes tájtípusok osztályozásával, azon belül is ezek gazdasági hasznosíthatóságával, vagyis kommodifikációjával foglalkozott.⁴⁵³ Összességében az 1954-ben induló fenyőprogram a két világháború közötti időszak és az 1950-es évek elejének fenyőfajta fejlesztéssel, szaporítással

⁴⁴⁷ Madas 1978.; Keresztesi 1991.

⁴⁴⁸ MNL OL XXVI-K-3 42.d. Havi jelentések

⁴⁴⁹ Balogh 2017.

⁴⁵⁰ Somkuti 1956.

⁴⁵¹ Járó 1954.

⁴⁵² Witt 1956.

⁴⁵³ Májer 1956.

és a lelőhelyek feltérképezésével foglalkozó kutatásaitól a program ambícióit, centralizáltságát és átfogó jellegét tekintve különbözött. A fenyőprojekt ugyan hat évvel Keresztesi érkezése előtt indult az ERTI-ben, mégis jól illeszkedett abba az 1960-tól markánsná váló vezetési stratégiába, amely a kutatások gazdasági jelentőségét és nemzetközi láthatóságát tartotta prioritásnak.

Ezzel együtt, amint Bánó esetéből is látni fogjuk, Keresztesi az államszocialista korszak erdészetének legellentmondásosabb vezetője lett. Fontos szempont, hogy az ágazatban kialakult személyi ellentétekben kulcs szerepük volt az 1956-os forradalom idején és röviddel utána zajló eseménysoroknak. Egyrészt, a forradalom után soproni hallgatók és oktatók egy jelentős kontingense hagyta el az országot. A csoport egyik legmagasabb rangú tagja Roller Kálmán (1913-2004), aki néhány évvel korábban az ERTI első igazgatója volt, s akitől kevesen várták, hogy szakít a rezsimmel. A másik kulcsfontosságú pillanat az erdőgazdasági üzemek igazgatóinak 1956. október 30-i ülése volt, amely sok résztvevő karrierje szempontjából bizonyult döntő fontosságúnak.⁴⁵⁴ Bánó egyik legfontosabb hagyatéka az, ahogyan politikai véleményét a botanikus kert növényein keresztül kifejezte. 1957 tavaszán 56 bokrot telepített a botanikus kert központi részén, így ez a forradalom első emlékműve. Az ERTI számára 1957 tavasza zaklatott volt. 1956. október végén megfogalmazott álláspontja miatt Ládyt nyugdíjazták, az új megbízott igazgató, Partos Gyula (1889-1972) áprilisban kezdett dolgozni. Naplója tanúsága szerint Bánó felfordulásként élte meg a forradalmat. Október 23-át Sárváron töltötte, 24-én pedig csak néhány szót jegyzett fel: „Október 24 – Összeborult a világ – dolgozatírás.” November 5-én ez szerepelt: „Kezdtém az irodát rendezni. És eltelt az év hátralévő része sok gonddal és töprengéssel.”⁴⁵⁵

Az 1956-os forradalom utáni törések ellenére az ERTI történetében fontos szerepet játszottak a folytonosságok is. Az intézményes erdészeti kutatás nem 1949-ben, hanem sokkal korábban, 1897-ben, még a Selmecebányai Bányászati és Erdészeti Főiskola közelségében önálló kutatási programok nyomán került fel a magyarországi tudományos intézmények térképére. 1920 után, a kényszerű költözést követően a kutatások nagy részét újra kellett kezdeni. Néhány kiemelkedő kutató jelenléte biztosította, hogy az 1945 előtti korszakban felhalmozott tudás nem veszett el. Roth Gyula nemzetközileg ismert erdész és a kutatás kulcsfigurája volt az 1930-as és 1950-es években is. Egy másik, 1945-ben is ismertnek számító és az alföldfásítás programjának továbbfejlesztésében kulcsszerepet játszó kutató, Magyar Pál szintén dolgozott az ERTI kutatóállomásain, előbb Budapesten, aztán Sopronban. Mihályi (Mayer) Zoltán (1896-1970) az Erdészeti Lapok szerkesztőjeként az 1945 előtti erdészeti

⁴⁵⁴ Pápai 2003.; Pápai 2005.; Pápai 2009.

⁴⁵⁵ Bánó k. 1956. november 5.

kutatások egyik legfontosabb szervezője volt. 1945-ben a nyugati szövetségesek által ellenőrzött németországi megszállási zónában esett hadifogságba, ahonnan 1947-ben tért haza. Habár többet nem kapott kutatói állást, s így az Agrárdokumentációs Központ, valamint az ERTI fordítójaként dolgozott, mégis jelen téma szempontjából kulcsfontosságú, a kapocs szerepét betöltő személyiség, mivel doktori disszertációját „A csonkamagyarországi erdefenyő-telepítések származástani problémái a magvizsgálat szempontjából” címmel írta. Ennek tanulmányá alakított változata 1936-ban megjelent az Erdészeti Kísérletekben, az akkoriban Sopronban működő erdészeti kutatóállomás folyóiratában, így a szélesebb szakmai közönség számára is hozzáférhetővé vált.⁴⁵⁶ Az ERTI kutatói kivétel nélkül annak a Soproni Főiskolának voltak a korábbi hallgatói, amely a 20. század közepén már közel két évszázados hagyományt hordozott, s emellett nagyon sajátos társadalmi hálózatot és életvilágot jelentett.⁴⁵⁷

A fenyővel kapcsolatos kutatási programban a jelen tanulmányban főszerepet kapó Bánó István mellett Mátyás Vilmos (1911-1986), Szőnyi László (1921-2018) és Retkes József (1940-) dolgozott, akik az 1970-es évekre mindannyian elismert kutatókká váltak. A magkinyerés technológiájára és a magok minősítésére szakosodott Mátyás Vilmos volt közöttük a legidősebb, ő 1911-ben Aradon született. Mielőtt a ráckevei magvizsgáló laboratórium élére került volna, az ERTI soproni kutatóállomását vezette. Az 1950-es és 1960-as évek jelentős részében Szőnyi László volt az ERTI erdőművelési osztályának vezetője, s mivel az intézmény központja Budapesten volt, főként ott tartózkodott. A bányaterületek rekultivációjának szakértőjeként, az 1960-as évek végén a származási kísérletek vezető alakja lett, aki emellett jelentős egyetemi oktatási tapasztalattal is rendelkezett. Bánó és a tőle fiatalabb Retkes a dendrológia és botanika specialistái voltak. Amikor Szőnyivel közösen 1954-ben megfogalmazta az erdei fenyőre vonatkozó kutatási programot, Bánó már közel egy évtizede vezette a kámoni botanikus kertet. A neves botanikus Vas megyéből származott és a Soproni Főiskolán végezte tanulmányait 1943-ban, 26 éves korában. A háborút követő években a szombathelyi erdőgazdaság alkalmazásában állt.⁴⁵⁸

Összességében tehát a fenyőprogram fő politikai kontextusait a „Szocialista Blokkon” belüli tudományos-technológiai együttműködés, az országfásítás hosszú távú tájformáló programja, valamint a másfél évtizedes intézményi anarchiát követően a keretek stabilizálódása jelentette. Az életutak tekintetében a forradalomhoz való viszony és az akkori döntések értelmezése állandó feszültségek forrásai lettek, miközben a személyi állományban jelentős volt a folytonosság szerepe is.

⁴⁵⁶ Mihályi (Mayer) 1936.

⁴⁵⁷ Balogh – Homor – Ásványi –Tóth-Bartos 2020.

⁴⁵⁸

IV.4.2. Munkafolyamat, munkanaplók, levelek és léptékek

Az 1960-as években Bánó a magtermelő ültetvény ötletét Babos Imrének, az országfásítás kapcsán már említett erdőmérnöknek, illetve a fentebb az erdészeti igazgatás nagy befolyással rendelkező vezetői között felsorolt Tömpe Istvánnak tulajdonította. Azonban Bánó tudott arról, hogy tudománytörténetileg az ötlet egy dán kutatótól, Carl Syrach-Larsentől (1898-1979) származott, aki az 1940-es években Svédországban ért el eredményeket a módszerrel.⁴⁵⁹ 1954-ben, a program indításakor, Bánó azon az állásponton volt, hogy csak egy magtermelő ültetvény teszi lehetővé, hogy a kiváló tulajdonságokkal rendelkező, ún. elitfák ökotípusai azonosíthatóvá váljanak, s a következő lépésben nagy mennyiségű és a lehető legjobb minőségű mag legyen rendszeresen betakarítható. Bánó ehhez hozzátette, hogy a magtermelő ültetvény megnyitja az utat a jövőbeli hibridizáció felé is, mivel minden szóba jöhető fajta és technikai feltétel is adott lenne az ilyen kísérletekhez.⁴⁶⁰ Ezen feladattal együtt Bánó 1954-től valójában három fenyő fajkkal kapcsolatos projekten dolgozott: a fenyőmag termelés előkészítésén, hibridekkel való kísérleteken, valamint exóta fajok meghonosításán.⁴⁶¹ Mindhárom folyamatban kulcsfontosságú volt a megfelelő csemetenevelési módszerek kidolgozása. Bánó újítása egyfelől abban állt, hogy ahelyett, hogy az ígéretes elitfákat természetes úton szaporította volna egy gyűjteményben, ő a mesterséges beporzást választotta, ami lehetővé tette, hogy egyes nem megfelelő genotípusokat hamar kizárjon, illetve gyorsabban megtalálja a gazdasági célok szempontjából valóban kiemelkedően jó tulajdonságokkal rendelkező egyedeket.⁴⁶² A második innováció lényege az volt, hogy a kísérletben részt vevő növényeket a cserépből közvetlenül a klóngyűjteménybe ültette ki csemetekert helyett.⁴⁶³ A magtermő ültetvény, amelyet Bánó elképzelt és megcélzott, a természetes folyamatok gyorsításán alapult, s ez végső soron az ideálshoz közeli tájképhasználatot, így – áttételesen – jobb mezőgazdasági termésátlagokat és több ipari nyersanyagot jelentett. Azonban, ahogy alább látni fogjuk, Bánó természet és emberi világ közötti kapcsolatra vonatkozó gondolkodása nem merült ki ennyiben.

Bánó István tehát úgy gondolta, hogy a fenyőkutatói projekt sikerének kulcsa a magtermő fák olyan térbeli rendszerének létrehozása, amelyet ő plantázsnak nevezett. Bár egy plantázs kiterjedése lehet olyan nagy, hogy faültetvénynek hívjuk, sokféle faültetvény lehetséges, így pontosabb, ha a plantázst magtermő ültetvénynek nevezzük.⁴⁶⁴ Egy ilyen

⁴⁵⁹ Bánó 1970.

⁴⁶⁰ Bánó 1954.

⁴⁶¹ MNL OL XXVI-K-3 42.d. Havi jelentések

⁴⁶² Bánó–Marjai 1961.

⁴⁶³ Bánó 1954.; Bánó 1957.

⁴⁶⁴ Evans (ed.) 2009.

ültetvény létrejötte több lépésből áll, amelyek során kiválasztják és szaporítják a legjobb öröklött tulajdonságokkal rendelkező fa egyedeket. Így tehát kutatási színhelyek hálózatát kellett létrehozni. A terek kialakításának lépései és az ezek mögötti megfontolások elemzése nyomán előtűnnek azok a módok, ahogyan a kutatók internalizálták és adaptálták a korabeli modernitás jellemzőit, valamint, az is, hogy milyen antropogén beavatkozást tartottak kívánatosnak, szakszerűnek és etikusnak.

Bánó módszereit és mindennapi tevékenységét 1953 és 1973 között vezetett munkanaplója örökítette meg. Naplója arról tanúskodik, hogy a munka során kiemelten fontosnak tartotta a pontos idő beosztást, a hatékonyság folyamatos növelését, valamint az eredmények rögzítését. Ezek a naplók minden munkanapra vonatkozóan tartalmaznak bejegyzést, és a tevékenységeket órára bontva közlik. A munkanapló elengedhetetlen eszköze a tudományos kutatásoknak. Ugyanakkor Bánó naplóinak felépítése azt jelzi, hogy a kutató magának, s talán feletteseinek is bizonyítani akarta, hogy rendszeresen dolgozott és sokféle feladatnak tett eleget. Az idő rögzítése ellenőrzést is jelentett: saját és beosztottjainak munkaidejét is kontrollálhatta. A bejegyzések azt is világossá teszik, hogy rendszeres időközönként foglalkozott a munkásokkal kapcsolatos adminisztrációval, valamint a levélírással. A naplóból és a levelezésekből megtudható információkból rekonstruálható a fenyőprogramhoz használt terek kialakításának folyamata és a tájátalakítás különböző léptékei.

Az országfásítás által megcélzott tájképváltoztatás és az a cél, hogy fenyőerdővel borított terület növekedjen, a nemzeti tér sajátos kommodifikációját jelentették, amely több termékre is hatással volt. Ezek között volt a magtermelés, a mezőgazdasági termés, valamint a faanyag, amelyet az erdőgazdaságok kitermeltek, feldolgoztak és eladtak az ország különböző régióiban. Bánó naplójából, leveleiből és publikációiból kiolvasható, hogy a magtermő ültetvény topográfiája kiterjedt Szombathely és Sárvár környékére, s országos hatását – a centralizált magterjesztő hálózaton kívül – személyes kapcsolatokon alapuló, tehát konkrét lokációk mentén haladó, hálózaton keresztül érte el. Bánó Sárvár külterületén, Szombathelytől 25 km-re keletre, egy Bajti nevű dűlőn kezdte el kísérleteit. Sárvár a 19. század óta rendelkezett botanikus kerttel, amely időközben szintén az ERTI egyik kutatóállomásává nőtte ki magát. Bajti volt az ismert nyárfakutatási projekt kísérleti színhelye is.⁴⁶⁵ Bánó csoportja Bajtiban alakította ki a kiválasztott kiemelkedő minőségű fák és klónjaik gyűjteményét. A magokat tömegesen produkáló ültetvény lehetséges helyszínének megtalálása már korántsem ment ennyire könnyedén. Először Salköveskút falu közelében kezdtek a munkába, de ezt hamarosan

⁴⁶⁵ Koltay–Kopecky 1954.

hátrahagyták és egy Acsád melletti lakatlan területen, a Cikota nevű dűlőn folytatták az ültetvény kialakítását.

Bánó gyakran utazott különböző nyugat-magyarországi helyszínekre, hogy oltásra alkalmas ágakat, valamint fenyőmagot gyűjtsön. Gyakori célpontja volt Szentpéterfa és Pornóapáti is. Ezek a falvak néhány kilométerre fekszenek az osztrák-magyar határtól, de arra semmi sem utal, hogy Bánó Ausztriában is járt volna gyűjtőúton.⁴⁶⁶

Bánó munkája az ország más helyszínein is tájkép változtató tevékenységet indított el. A levelezés, amelyet Bánó a mátrafüredi és kunadacsi ERTI kutatóállomások dolgozóival folytatott, azt mutatja, hogy az erózióval kapcsolatos kutatások jelentős mértékben a Vas megyei fenyőprojekt keretében kiválasztott fákra támaszkodtak.⁴⁶⁷ A fenyőprojekt a nyárfa fajokkal és fajtákkal folytatott kísérletekkel együtt hozzájárult ahhoz, hogy Bajti és Cikota csak helyben ismert dűlőnevekből országos jelentőségű helynevekké és kutatási helyszínekké váljanak. A projektek újrarajzolták a regionális botanikai térképet és országos, illetve nemzetközi jelentőségűvé tettek egyes lokális populációkat és ismereteket. Sőt, még ennél is több léptékkal kell számolnunk. **(Lásd a 7-9. képeket és a 20. térképet)**

IV.4.3. A transznacionális lépték az erdeifenyő projekt történetében

Fentebb láhattuk, hogy a fenyőprojekt az ERTI munkáját a „Szocialista Tábor” felzárkózási kísérlete történetébe helyezi. Alább, a további elemzés eredményeként megmutatkoznak azok a lehetőségek is, amelyeket Magyarország számára a hidegháborús események jelentettek. A transznacionális fókusz segítségével az is ki fog derülni, hogy a kutatási terek formálódása és a személyes életút milyen módokon fonódhatott össze a felzárkózás programjával és a nagypolitikai változásokból eredő lehetőségekkel.

Az ERTI 1954-ben benyújtott kutatási terve nem tett említést külföldi partnerekről. A magyar erdészeti második világháború előtti nemzetközi ismertsége ellenére az ERTI nemzetközi erdészeti eseményeken való részvételét ugyanis ellehetetlenítette az a tény, hogy 1949 februárja és 1950 májusa között Magyarországnak számos ENSZ intézményből ki kellett

⁴⁶⁶ Bánó a. Kovacsevitsnek 1962 során írott leveleiben megemlítette a határok közelségét és meg is adta azok nevét, akiknek sikerült Ausztriában letelepedniük. 1956. január végén arról számolt, hogy egy erdész megpróbált átjutni, de elfogták és letartóztatták.

⁴⁶⁷ ERTI Bánó b.

lépnie, köztük a WHO-ból, az UNESCO-ból és a FAO-ból is.⁴⁶⁸ Ez a lépés formálisan a Szovjetunió és szövetségeseinek tiltakozása volt a Kína elleni ENSZ szankciók miatt.⁴⁶⁹ Ebben az időszakban a „Szocialista Blokk” országai számos kétoldalú szerződést kötöttek, amelyek elősegítették az egészségügyi, állategészségügyi és élelmiszerbiztonsági területen való együttműködést.⁴⁷⁰ Azonban az erdészet az 1950-es évek elején kevés regionális kapcsolattal rendelkezett.⁴⁷¹ Az International Union of Forest Research Organizations (IUFRO), amely a legfontosabb nemzetközi erdészeti szervezet volt a két világtalálkozó között, nem tartozott ugyan az ENSZ-ügynökségek közé, azonban a magyar tagság itt is bizonytalan volt. A Szovjetunió szövetségesei 1955-ben tértek vissza az ENSZ-be, azonban Magyarország számára további nehézséget jelentett, hogy a tagállamok többsége 1957 és 1962 között nem ismerte el a Kádár-kormány legitimitását. Magyarország kérdése csak 1962-ben került le a Biztonsági Tanács napirendjéről.⁴⁷²

A „Szocialista Blokk” tudománypolitikájában éppen ezekben az években zajlott le egy fordulat. 1956 októbere ez utóbbi történetben is mérföldkövet jelentett. Az október 5-én aláírt berlini egyezmény ugyanis a „Szocialista Blokkon” belüli tudományos együttműködés fokozása kapcsán a KGST országok mellett Albánia, Vietnám, Észak-Korea, sőt Kína bevonásával is számolt. Ennek ellenére az egyezmény kevés intézményt hozott létre. Kétévente hívták össze az ún. koordinációs gyűlést, amelyen azokat a kutatási kérdéseket vitatták meg a résztvevők, amelyek felkerültek az együttműködés napirendjére. Emellett az egyes témákhoz vezető és koordináló intézményt is jelöltek ki. A KGST és a berlini egyezmény struktúrái csak lassan integrálódtak. 1962 szeptemberében egy állandó tudományos és műszaki munkacsoport jött létre a KGST Mezőgazdasági Állandó Bizottságán belül.⁴⁷³ Azok az 1960 előtti években készült jelentések, amelyekben az ERTI kutatóinak azt kellett megfogalmazni, hogy mit jelent saját kutatási területükön a világszínvonal, egyszerre tükrözték a politikai vezetés nemzetközi együttműködés iránti igényét és a relatív elszigeteltség negatív következményeit.⁴⁷⁴

A berlini fal felépülésének időszaka, tehát amikor a hidegháborús feszültség tetőpontjához közeledett, háttérbe szorította a Kádár-kormány legitimitásának kérdését, s ez új lehetőséget teremtett a tudományos életben való részvételre is. Keresztieszt ezt érezte, és igen

⁴⁶⁸ A magyarországi erdészeti kutatók a 19. század vége óta aktívak voltak az IUFRO-ban. A szervezet 1914-es kongresszusát Magyarország rendezte volna, de a világháború közbeszólt. Budapest végül 1936-ban adott helyet az Erdészeti Világtalálkozásnak és az IUFRO IX. kongresszusának.

⁴⁶⁹ Chayes 1998: 77.

⁴⁷⁰ Mark - Apor 2015.

⁴⁷¹ Sárvári et al. 2016.

⁴⁷² Nagy 2020.

⁴⁷³ MNL OL XIX-K-9-1 160. d. KGST Mezőgazdasági Állandó Bizottság

⁴⁷⁴ MNL OL XXVI-K-3 20. d. A világszínvonalról készült jelentés

hamar igyekezett is kihasználni. 1961-ben vett részt az IUFRO 13., Bécsben rendezett kongresszusán, ahol új ismeretségekre is szert tett.⁴⁷⁵ Részben ezekre építve, az 1960-as évek elején az ERTI igyekezett egyre intenzívebb kapcsolatokat létesíteni nemzetközi szervezetekkel és külföldi partnerintézményekkel. Kopeczky Ferenc, az ismert nyárfakutató, ugyancsak 1961-ben volt tanulmányúton Hollandiában és Belgiumban. Mátyás Vilmos és Marjai Zoltán Lengyelországban töltötték az október egy részét, míg Bencze Lajos, a növényvédőszeres szakértője november elején vett részt egy a permetezőszerek állatvilágra gyakorolt hatását tárgyaló konferencián.⁴⁷⁶ Még mindig 1961-ben, augusztus 27. és szeptember 13. között Szőnyi László számos helyszínt látogatott meg az NDK-ban a Német Erdészeti Kutatóintézet, a Mezőgazdasági Akadémia és a Humboldt Egyetem támogatásával. Szőnyi részben lengyel kutatókkal együtt folytatta kelet-németországi tanulmányútját. Bánó a Drezda közelében lévő Graupában egy olyan konferencián vett részt, amelyet specifikusan a magtermelő ültetvények témájában rendeztek. Ez még új technológiának számított akkoriban, és a konferencián tapasztaltak alapján Bánó úgy érezte, hogy az ERTI helyszínein magtermesztés terén végzett munkája világszínvonalat képvisel.⁴⁷⁷ Bánó itt azokat az eredményeket és módszereket mutatta be, amelyeket két 1961 és 1963 között írt társszerzős tanulmányban tett közzé.⁴⁷⁸ A nemzetközi helyzet vagy bemutatandó eredményeinek érvényessége Bánót kevésbé aggasztotta, mint bizonytalan német tudása.⁴⁷⁹

Az NDK az erdészet szempontjából nem csupán egy volt a „Szocialista Tábor” országai közül, hiszen intézményei, mint amilyen a Szász Királyi Erdészeti Akadémia Tharandt-ban, amely ekkor már a Drezdai Egyetem része volt, vagy a Porosz Királyi Erdészeti Főiskola Eberswaldében az európai erdészeti kutatás történelmi központjai voltak. A Német Agrártudományi Akadémia Graupa-i kutatóállomása azonban új kezdeményezésnek számított.

Azok a kapcsolatok, amelyekre Bánó és Szőnyi utazásaik alatt szert tettek, tartósnak bizonyultak. 1961-től egyre több levél és képeslap érkezett az ERTI-be külföldről, elsősorban az NDK-ból, de Finnországból, Svédországból és Norvégiából is.⁴⁸⁰ A keletnémet intézményi vezetők közül néhányan elismerték Bánó eredményeinek és innovációinak jelentőségét. Hans Schönbach, a graupai Institut für Forstpflanzenzüchtung magszakértője 1962-ben és 1964-ben is ellátogatott az ERTI-be, így Kámonba is.

⁴⁷⁵ MNL OL XXVI-K-3 12. d. Jelentések nemzetközi eseményekről

⁴⁷⁶ *Erdészeti Kutatások* 1962: 403-425.

⁴⁷⁷ *Erdészeti Kutatások* 1962: 423-424.

⁴⁷⁸ Bánó- Marjai 1961. és Bánó - Marjai 1963.

⁴⁷⁹ ERTI Bánó c.

⁴⁸⁰ Szőnyi 1966.

Ezek a látogatások fordulópontot hoztak mind a magtermő ültetvényekkel kapcsolatos projekt, mind Bánó karrierje szempontjából. A látogatások eredménye ugyanis egy olyan közös kutatási projekt lett, amelynek célkitűzése a különböző ökológiai tényezők magtermésre gyakorolt hatásának megállapítása volt. Ahhoz, hogy ezt a kérdést megválaszolhassák, a kutatók ugyanazt a kísérleti elrendezést alakították ki Magyarországon és az NDK-ban is. A kísérleteket kiterjesztették duglász- és vörös fenyő fajtákra, miközben benne maradtak a projektben az erdeifenyő és a luc fajták is. Az oltásokat a graupai intézet végezte.

Azok a feljegyzések, amelyeket az ERTI kutatói jelenleg használnak, azt mutatják, hogy a Vas megyei Kisunyom mellett kialakított feketefenyő klón gyűjtemény Kelet-Németországon messze túlnyúló transznacionális kutatási szintérré alakult az 1960-as években. Ekkoriban ugyanis Ciprusról, Franciaországból, Spanyolországból és Olaszországból, tehát különböző politikai helyzetben levő mediterrán helyszínekről érkeztek klónok.⁴⁸¹ Az ERTI fenyőprojektjei valószínűleg 1966 szeptemberében érték el a legnagyobb sikerüket, amikor is az IUFRO fabiológiával foglalkozó részlege szemináriumot tartott az intézményben. Az eseményen 35 kutató vett részt különböző európai országokból: Belgium, Bulgária, Csehszlovákia, Finnország, NSZK, NDK, Írország, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Románia, Svédország, és Nagy-Britannia szakértői képviselték magukat. Az elhangzott 36 tanulmányból 12 foglalkozott az erdei fenyővel kapcsolatos magyarországi projektekkel, elsősorban a Sárvár és Szombathely közelében lévőkkel. Bánó előadást tartott a magyarországi magtermelő ültetvényről, valamint az NDK-ban és Magyarországon párhuzamosan zajló kísérletekről, amelyek a magyar oldalon Kámonban és Kisunyomban kezdődtek 1965-ben. Szintén a nemzetközi szintérhez kapcsolódott, hogy Magyarország ismét részt vett származási kísérletekben, amelyek közül a luc fajtákkal kapcsolatos kutatás kiemelkedő jelentőségű volt.⁴⁸² A projektet a világ egyik legjobb erdészeti egyeteme, a stockholmi Erdészeti Főiskola vezette és az IUFRO keretei között zajlott 20 országban 1615 helyszínen.”⁴⁸³ Amikor 1970-ben a FAO számos eseményt rendezett Magyarországon, ezek egyike egy fa szaporítással kapcsolatos szeminárium volt, amely ugyancsak rávilágított mind a származási vizsgálatok, mind a magtermelő ültetvények jelentőségére.⁴⁸⁴

Az ERTI kámoni és Vas megyei fenyőprojektjeinek fent bemutatott felfutása több kronológiai keretbe is helyezhető, amelyek mind szerepet játszottak a program formálódásában. Közvetlen kapcsolat volt a fenyőprojekt története, a tudomány transznacionális intézményeinek

⁴⁸¹ Nagy László, az ERTI sárvári részlege kutatójának szóbeli közlése.

⁴⁸² Tuskó 1970.

⁴⁸³ Ujvári-Jármay-Nagy-Mátyás 2016: 9–10.

⁴⁸⁴ MNL OL XXVII-K-2. 16. d. FAO iratok, FAO regionális konferencia

fejlődése, a „Szocialista Blokkon” belüli tudománypolitika és Magyarország nemzetközi helyzete között.

Paradox módon, Bánó projektjének nemzetközi szakmai sikere egybeesett a kutató személyes karrierjének válságával. A válság éppen Schönbach kámoni látogatásával kezdődött. Ugyanis az ERTI igazgatója, Keresztesi fegyelmi eljárást indított Bánóval szemben, amelyről alig árulnak el valamit a Kámonban őrzött iratok, s aminek eddig nyomát sem találtam az Országos Levéltár ERTI-re vonatkozó iratanyagában. Egy Kovacsevitsnek írott levelében Bánó annyit mond el, hogy a vendégek ellátásával volt probléma. Az mindenesetre bizonyos, hogy Bánóban évekig tüske maradt az eset, s gyakran felmerült benne, hogy otthagyja az ERTI-t. Ez valóban komoly gondolat lehetett, hiszen a vezető pozícióban, az Országos Erdészeti Főigazgatóság vezető helyettesi tisztében lévő Halász Aladárhoz fordult, hogy segítsen neki megfelelő új pozíciót találni.⁴⁸⁵ A Halász és Bánó közötti levelezés arról tanúskodik, hogy a két család baráti viszonyban állt egymással. Bánó az ERTI hírlevelének és a megyei napilap margójára írt, nyilván nem a korabeli kollégák, hanem a maga, vagy az utókor számára megörökített megjegyzésekben kritizálta Keresztesi vezetési módszereit. Azonban úgy tűnik, hogy az ügy végül is elsimult, mert Bánó az ERTI-ből vonult nyugdíjba 1975-ben.

Valószínűleg ez a feszültség is szerepet játszott abban, hogy az 1970-es évek elején Bánó pesszimista volt a kámoni kutatások és a helyszín jövőjével kapcsolatban. A nyugdíjazásához közeledve bizonytalan volt a projekt jövőjét illetően, habár ekkor már úgy látszott, hogy Mátyás Vilmos fia, Mátyás Csaba megfelelő szakmai szintű utód lehet.⁴⁸⁶ Ez valóban így is lett. Mátyás Csaba egy évtizeden át dolgozott Kámonban, majd a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé is beválasztották. Ráadásul Keresztesi 1971-ben újabb kutatási tervet nyújtott be a minisztériumnak, amelynek egy nagyszabású ún. fenyő célprogram is fontos részét képezte, majd a minisztérium engedélyezte is a szükséges költségvetési ráfordítást.⁴⁸⁷ Így tehát, látszólag, Bánó aggodalma alaptalannak bizonyult. Ez volt az az időszak, amikor a szombathelyi fafeldolgozó kombinát teljesen üzemképes lett, s ez azt is jelentette, hogy a technológiai fejlődés eredményeként a fenyőfa mint nyersanyag értéklánca sokkal sokszínűbb lett Magyarországon is.

Bánó nyugdíjazása után mégis számos váratlan és kedvezőtlen változás történt az ERTI fenyő programjában. Egyrészt a gazdasági válság költségvetési problémákat eredményezett, ráadásul a globális válság a nemzetközi együttműködéshez szükséges anyagi erőforrásokat is nehezen elérhetővé tette. A fenyőprogram nemzetközi dimenziója szempontjából kedvezőtlen

⁴⁸⁵ ERTI Bánó i.

⁴⁸⁶ ERTI Bánó j.

⁴⁸⁷ MNL OL, XIX-K-9-1, 111.d., 26.191/1969. dosszié

volt, hogy az erdei fenyő sokkal kevésbé bizonyult kiszámíthatónak, mint azt kezdetben gondolták. A kísérletek során kiderült ugyanis, hogy a beporzás helye határozza meg a magoncok ellenálló képességét, emiatt azonban nem lehetett megfelelő minőségű magokat szállítani az NDK-ba.⁴⁸⁸

A forradalom előtt kivándorolt erdőmérnök Kovacevits Jenő és Bánó közötti levélváltás több mint egy évtizedet ölel fel és elsősorban abból a szempontból releváns, hogy teret adott Bánónak arra, hogy kifejezze a Kelet-Nyugat szembenállással kapcsolatos álláspontját. Leírta például, hogy az 1950-es években nem utazhatott, de az 1960-as évek elején, amikor a külföldi szakértők kinyilvánították a plantázssal kapcsolatos elismerésüket, jobban megnyílt előtte a tér. Egy 1962 novemberében küldött levélben arról írt, hogy azért szereti a munkáját, mert még abban az esetben is, ha világégés következne be, a botanikus kertben maradna néhány olyan nyom, ami a saját létezéséről tudósítana.⁴⁸⁹ Bánó ugyanebben a levélben számolt be arról is, hogy felvette a kapcsolatot a Saághy-családdal, a terület korábbi tulajdonosaival, akik Virginia államban éltek. Ez után nem sokkal Bánó fejében az is megfordult, hogy kapcsolatba lép a Pennsylvania Egyetem Morris arborétumával, megjegyezve egyúttal azt is, hogy Washington klímája különösen kedvez a növényeknek.⁴⁹⁰ Ugyanezekben a hónapokban Bánó arról tájékoztatta Kovacevitset, hogy ha Ausztriában telepedne le, akkor lehetségessé válna, hogy találkozzanak, mivel a határátlépés könnyebbé vált azok számára, akiknek van ismerősük.⁴⁹¹ A Kovacevitscsel folytatott levelezés tehát közelebb hozta Bánó számára az USA-t, amely az ő szemében inkább volt az izgalmas növények hazája, mint az ellenségé. Így a nyugatra utazás gondolata általában is elérhetőbbnek, vagy legalábbis vonzóbbnak tűnt.

A határokon átnyúló személyes kapcsolatokról derül ki az is, hogy Bánó számára munkája nemcsak botanikai szakismereteket jelentett, hanem érzelmileg is kötődött a növényekhez. Ezt egy Kovacevitsnek küldött levélben például ezt írta: ⁴⁹²

„No persze aztán sok örömet adnak azok a növények is, amelyektől nem várunk erdészeti jelentőséget, csakhát a mi dolgunk a Föld szépítgetése is, mert a néhány lelkes erdész-kertész emberen kívül ezzel nem sokat törődnek most nálunk. Csak az utóbbi időben ébrednek némi érdeklődés, és kezdik megérteni a kívülállók közül is néhányan, hogy a mindennapi szükségleten

⁴⁸⁸ Az NDK-beli kutatókkal 1988-89-ben újraéledtek a kapcsolatok. A rendszerváltozás eseményei azonban megakadályozták, hogy az új tervek megvalósuljanak.

⁴⁸⁹ ERTI Bánó e.

⁴⁹⁰ ERTI Bánó f.

⁴⁹¹ ERTI Bánó g.

⁴⁹² Kovacevits Jenő egyike volt azoknak, akik nem tudtak integrálódni. Ez talán kora miatt lehetett így. 1965-ben 80 éves volt. Éjjeli őrként kellett dolgoznia, mivel a nyugdíja nagyon alacsony volt. Bánó észlelte Kovacevits nehéz anyagi körülményeit és még olyan bélyegeket is küldött neki a gyűjteményéből, amelyekről azt gondolta, hogy jó áron el tudja őket adni az USA piacán.

*túl is vágyik az ember valamire – ide tartozik a környezet szépítése is – és éppen ez a többlet valami tenné az embert emberré.*⁴⁹³

Ide tartoznak a Ștefan Eusebiu román erdő- és kertészmérnöknek írt levelek is. A román szakember magokat és palántákat kért az Arad megyei Gurahoncban akkoriban kiépülő arborétum számára, amely az erdőmérnök hallgatók oktatási és kutatási központjaként szolgált.⁴⁹⁴ Éveket átfogó üzenetváltásaik során Bánó egymás mellett említette a családi ügyeket, például a gyerekei fejlődését és a növények tavaszi növekedését. Habár a kettejük közötti kommunikáció nyelvi akadályokba ütközött, Eusebiu azonosult Bánó világlátásával, és többször is felkereste Kámont és Bánót 1967 és 1968 folyamán.⁴⁹⁵ Eusebiu ezt azzal jelezte, hogy Bánónak küldött képeslapjain gyakran tűntek fel virágzásban lévő növények. Bánó – levelezéséből szintén kiolvasható – bélyeggyűjtő szenvedélyét figyelembe véve nem véletlen, hogy a bélyegek hegyi tájakat, kígyóféléket vagy éppen vadászó kutyákat ábrázoltak.

IV.4.4. Összegzés

A tanulmány igyekezett megmutatni, hogy az antropogén tájképváltozás lokális keretei és a globális viszonyok közötti léptékváltás történetében miben áll az államszocialista rezsim, a politikai blokkon belüli tudománypolitika és a hidegháború szerepe. Az erdészeti kutatások és azon belül a fenyőprojekt rámutatott a magyarországi államszocialista rezsim állandó problémáira és a vizsgált korszakon belüli változások dinamikájára. Az állandó tényezőket két, hiányhoz kapcsolódó törekvés jelzi. A magtermő ültetvénynek az országfásításon keresztül az élelmiszerállátás biztonsága megteremtését kellett, hogy szolgálja, másrészt a költségvetést jelentősen terhelő import helyettesítését. A fenyőprojektben tehát az életszínvonal javítás politikája, az ország globális rendszeren belüli helyzete és a tájképalakító törekvések találkoztak.

A fenyőprojekt transznacionális története az 1956 októbere és 1963 közötti időszak között kezdődött. Ekkor több, egymással több-kevesebb kölcsönhatásban lévő kronológia működött egyszerre: az 1956-os forradalom következményei feszültséggel és törésekkel jártak, a tudományos együttműködést kiterjesztő berlini egyezmény aláírása új korszakot nyitott a „Szocialista Blokk” tudománypolitikájában, miközben a berlini fal felépítése nyomán

⁴⁹³ ERTI Bánó d.

⁴⁹⁴ Gurahonc akkor már több mint fél évszázada ismert volt faiparáról. A település adott otthont az OEE 1902. évi vándorgyűlésének. Ebből az alkalomból a látogatók a szállítás legújabb technológiáit tanulmányozhatták a helyszínen. A park, amelynek kialakításán Ștefan dolgozott, jelenleg a Nagyváradi Egyetem kutatási központja.

⁴⁹⁵ ERTI Bánó h.

következő hidegháborús mélypont elvonta a figyelmet a Kádár-rezsim legitimitásával kapcsolatos vitáról.

Az is a léptékek történetiségéhez tartozik, hogy világossá vált, hogy a magtermelő ültetvény növelte Vas megye egyes helyeinek és a helyekre vonatkozó tudás országos hatását. Bánó kutatása ugyanis olyan térbeli hálózatot hozott létre, amelyben az ígéretes fák magjai különböző, környékbeli helyszínekről származtak, majd a klóngyűjteménybe kerültek, s amennyiben itt a kísérletek során kiválasztották őket, akkor a nagy mennyiségű magtermést biztosító ültetvények alapját képezték.

A magtermelő ültetvény létrejöttében és formálódásában nemcsak a rezsim akarata és helyzete játszott szerepet, hanem a kutatók döntései és személyes kapcsolatrendszere is. Bánó nem csak természetátalakításként gondolt munkájára, amint azt a mezőgazdaság liszenkóista – sztálinista propagandájából gondolhatnánk. Ő és kollégái arra törekedtek, hogy jobban megértsék a növények biológiáját, s ezen tudás mentén növeljék a fenyőmag termést. Bánó az ember-növény viszony civilizációs jelentőségét meghatározónak látta és azt gondolta, hogy az emberi faj annyiban különleges, amennyiben képes értékelni ezt a kapcsolatot. A Bánó életútja és az erdeifenyő projekt közötti kapcsolat arra világított rá, hogy az ahogyan a rezsim jellege kijelöli a személyes életút korlátait és intézményi nyomást alakít ki, fontos s, további kutatást igényel a tudomány és a Földi rendszer antropogén átalakítása közötti kapcsolat történetén belül.

IV. 5. Konklúziók a IV. fejezethez

Az antropocén korszak 1945 utáni szakaszát a történeti szakirodalom egy része a nagy felgyorsulás kora elnevezéssel illeti. Sőt, a jelenleg a rétegtani nomenklatúráról dönteni hivatott geológiai bizottság előtt lévő javaslat szerint az antropocén elnevezés csak a második világháború utáni évtizedekre vonatkozna. Az elnevezés és a javaslat háttere az, hogy az elsőként 2004-ben közzétett kutatások szerint ebben az időszakban mind a légkörben jelenlévő anyagok mennyiségére és az ökológiai rendszerekre gyakorolt közvetlen emberi hatás, mind az emberi társadalmak mérete és gazdasági teljesítménye a korábbihoz képest még nagyobb léptékben nőtt.

Jelen fejezet arra összpontosított, hogy a korabeli magyarországi erdészeti programok és tudománytörténet tükrében megválaszolja azt a kérdést, hogy mennyiben tekinthető speciálisnak az államszocialista országok és az antropocén kapcsolata. Az elemzés az 1950-es évek országfásítási programja és a főként az 1960-as és 1970-es években jelentős nyárfa program, valamint az erdeifenyő magyarországi elterjesztésére irányuló kutatás kapcsán is

számos, a második világháború előtti és utáni korszak között meglévő folytonosságra hívta fel a figyelmet. Ez a körülmény is arra mutat, hogy történeti látószögben nem indokolt, hogy csak az 1945 utáni időszakot tekintsük antropocénnek. Másrészt a nyárfa és az erdeifenyő programok esetében számos kapcsolat mutatkozott a Vasfüggöny két oldala között, s világosan kirajzolódott az ENSZ égisze alatt működő, vagy az alá kerülő nemzetközi szervezetek szerepe is. Így tehát izolált államszocialista hatásról a magyarországi eset alapján nem beszélhetünk. Ugyanakkor az autoriter - diktatórikus rendszerek hatásai megmutatkoztak a szakmai közélet időszakosan különösen beszűkülő tereiben, a propaganda nyomán előálló túlzott alkalmazkodás nyomán keletkező rövid- és hosszú távon is jelentkező károkból, valamint abban a körülményben, hogy részleteiben nehezen felfejthetők a tájálakító tervekkel és gyakorlatokkal szembeni ellenérdekeltség és ellenállás konkrét formái. Utóbbi területen még további kutatás szükséges ahhoz, hogy kirajzoljam a kontúrokat.

V. A disszertáció konklúziói

A disszertáció arra vállalkozott, hogy az antropocén korszakot eredményező ún. korszakos események (epochal events) közül a tájhasználatban bekövetkező változások logikája és a szakértői tudás intézményesülése közötti kölcsönhatást a professzionális erdészeti 1860 és 1975 közötti magyarországi történetének tükrében mutassa be. Az a választás, hogy az esettanulmány az adott korszakban Magyarországhoz tartozó területekre vonatkozik, az antropocén eddigi történeti elemzéseivel képest a nemzetépítés és államépítés problematikáját hozta a felszínre. A 19. században szakszerűnek tekintett erdészeti gyakorlatok és elméletei globális hálózatokban születtek ugyan, de a nemzeti szaknyelv megformálásának programjával a szakmai egyesületek és intézmények integrálódtak a nacionalista politikai elitbe, s részt vettek annak átfogó programjaiban. A magyar erdészeti példája rávilágított a szakmai érdekképviselő intézményesülése és a nemzetgazdaság fogalom közötti összefüggésekre is. Az, hogy a professzionalizáció és nacionalizmus összefügg nem jelentette azt, hogy a magyar erdész szakma ne állt volna kölcsönhatásban a világ tudományosságával, s azt sem, hogy a Habsburg Birodalom csak távoli ellenpont és kereskedelmi partner formájában hatott. Az intézményes oktatáson keresztül a német területeken kifejldött eljárások és tudás recepciója valósult meg, csakúgy mint a Birodalom nyugati felében, s 1867 előtt az oktatás nyelve is német volt. A birodalmi igények voltak azok, amelyek a mérnöki szemléletű erdőgazdálkodáshoz is nélkülözhetetlen térképezési munkálatokat lehetővé tették. A birodalmi és nemzetépítő politikai mainstream és a professzionalizáció magyarországi kapcsolatrendszere a vizsgált esemény szempontjából jelentős és specifikus sajátosságnak mutatkozik. Ez ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a professzionalizációt nem szerencsés teleologikusan, mint a jelen optimális szakmai tudáshoz és gyakorlatai felé tartó lépcsőzetes fejlődésként értelmezni. A tudás adott állapota, s így a mérnökileg tervezett tájátalakítás kölcsönhatásban állt a kor politikai-társadalmi viszonyaival, valamint a nem szakértői tudást artikuláló, jellemzően helyi szintű szereplők fellépésével.

Az erdészeti története nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy a professzionalizáció legalább három módon játszott szerepet az antropocén formálásában. Egyrészt az ideális kor- és fajmegoszláson, valamint geometriai számításokat megkönnyítő ültetési és vágási rendben nyugvó üzemterv keretében folyó gazdálkodás, a szállítási infrastruktúra, valamint az állattartás és erdőgazdálkodás merev elválasztása az erdős területeken ún. second nature-t hozott létre. Vagyis olyan tájképet és a fajok olyan összességét, amely természetesnek és fenntarthatónak hathat, de valójában lényegesen sérülékenyebb a korábbi gazdálkodási formákhoz képest. Másrészt, az erdő értékelmélete és érték számítása, a faanyag értékesítési módjai, az ún.

erdőfeltárás infrastruktúrája, ráadásul mindezek a nemzetgazdaság fogalmával kölcsönhatásban működve, az erdőterületek kommodifikációját eredményezték. Harmadrészt, az elemzés világossá tette azt is, hogy az erdészet keretébe tartozó tudományos kutatás és tudástermelés mindkét fenti folyamattal szoros, és 1945 után egyre szorosabbá váló kapcsolatban állt.

Annak kimondása, hogy a fenti folyamatok az antropocén történetének lényegéhez tartoznak azért is fontos, mert ezáltal közelebb kerülünk a természet-kultúra hibriditás fogalom operacionalizálásához, vagyis ahhoz, hogy ezt az absztrakt fogalmat történetileg konkrétan vizsgálható jelenségekre bontsuk. Az egyre kiterjedtebb emberi jelenlét egyszerre társadalmi/kulturális és természeti tájképeket eredményez. Az emberi társadalmakon belüli hierarchia tükröződött abban, ahogy az egyének és csoportok jelen voltak az erdei tájban, miközben az erdei tevékenység formálta is a hierarchiákat. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a kölcsönhatások nem feltétlenül eredményeztek kevésbé ellenálló, homogénebb vagy kevésbé fenntartható fajok közötti hálózatokat. Az erdészeti eljárások nyomán létrejövő second nature-ban azonban számos ilyen esettel találkozunk. Ezek közül a legegységesebb az ültetvényszerű erdők esete, de már jól ismert a felhagyott rétek, kaszálók és legelők vissza-cserjésedéséből és vissza-erdősüléséből következően csökkenő biodiverzitás. A hibriditás kérdéskörébe tartoznak a tervezett tájkép átalakítás nem tervezett, vagy a célzattal éppen ellentétes kimenetei is. Erre főképpen azon alföldi vízgazdálkodás vitáiból és a folyóvizekre alapozott energiatermelés nyomán láthattunk példákat, amelyek a Kárpát-medence fogalommal összefüggésben formálódtak. A hibriditás létének tudatosítása azt jelenti, hogy folyamatosan szükséges új, addig számításba nem vett nem-humán tényezők után kutatni.

A disszertáció épített William Cronon azon, immár három évtizedes tézisére, miszerint a hibriditás egyik leggyakoribb és legjelentősebb formája a kommodifikáció. Ennek során ugyanis a különböző „természetes”, valójában emberi tevékenység nélkül esetenként nem is létező anyagok és élőlények mérhető, egységekre osztott és standardizált árucikké válnak, amelyek ellátás láncá mélyen benyúlik a „természetinek” tekintett környezetbe. Az antropocén korszak történetiségét kutatók körében az egyik legjelentősebb tézis éppen a nyugati emberi társadalmak miként és milyen áron tették a gazdasági működésük alapjává azt a tézist, hogy a természeti erőforrások olcsóak. A fa árucikké, vagyis választékok magyarországi útjának részletes feltárása, korszakokon és régiókon átívelő nyomkövetése a további kutatás feladata, a kommodifikáció intézményi és diszkurzív hátterét azonban mind a három fő fejezet igyekezett megvilágítani. A magyar erdészeti szaknyelv kialakítására a 19. század második felében irányuló törekvések eredménye volt az az Országos Erdészeti Egyesület által kiadott Erdészeti Zsebnaptár sorozat, amely a magyarországi erdészek számára rendszeresen és széles körben ismertette a létező választékokat és árakat, valamint az erdőterületek értékének felbecslésére

használható képleteket. Emellett a korban a Selmecbányán oktató tanárok közül Fekete Lajos korszakos jelentőségű szakkönyvet írt az erdőbecslésről. 1918 után a fából készült termékek értékláncait szinte teljes mértékben újra kellett építeni. Ennek kapcsán az egyik legfontosabb kérdés az állami beavatkozás és a magyarországi magánbirtokosok, valamint a kereskedelemben érdekelték közötti viszony volt. Ennek kapcsán Kaán Károly az állami szerepvállalás kiterjesztésében látta az újjáépítés kulcsát. A gazdasági világválság szintén a külkereskedelem szoros állami felügyeletét és kvótákat eredményezett. Az 1935-ben elfogadott erdőtörvény azonban egy olyan új kompromisszum jele volt, amelyben a magánérdekek nagyobb térhez jutnak. Ezt azonban a háborús gazdálkodás szinte a hatályba lépése pillanatában felülírta. A második világháború utáni hidegháborús időszakban a világpiaci folyamatokkal kapcsolatos álláspontok a korábnál közvetlenebbül hatottak az ekkor már teljesen központosított tervezésre. Madas András komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy 2000-ig előre jelezze a világ faáru igényét és ezt a összevesse a készletek regionális eloszlásával, majd ezen a rendszeren belül jelölje ki a Magyarországon folyó erdőgazdálkodás helyét.

A kommodifikáció történetisége annak megválaszolásához is közelebb visz, hogy milyen kapcsolat áll fenn az antropocén fogalma és az antikapitalista kritika között. Ahogy a bevezetőben láthattuk, ehhez a kérdéshez kötődnek az antropocénnel kapcsolatos szakirodalom legnagyobb vitái. Az itt vizsgált korszakos esemény azt mutatja, hogy az erdőtörvények profit-orientált mezőgazdaság megteremtésére irányuló törekvések miatt a 19. század közepén drámaian felgyorsuló agrártörténeti-tulajdonjogi változások döntő szerepet játszottak az erdészeti szabályozásban, így az erdei second nature kialakulásában, vagyis a mező- és erdőgazdaságból származó szén-dioxid kibocsátás megugrásában. Mindeközben azonban hosszú ideig léteztek alternatív gazdálkodási módok, s a városi és falusi rendtartások tanúsága szerint ezek éppúgy történeti változásokon mentek keresztül, mint a profit-orientált gazdálkodás.

A nem-regeneratív, kizárólag terméseredmény-orientált mezőgazdasági termelési mód uralkodóvá válása, a jogi erdő-típológiák és kategóriák létrehozása, valamint a területek elsivatagosodása és az erdőterület közötti kapcsolatra vonatkozó elméletek (desiccation) egy időben alakultak ki. Ezek a kutatások kimutatták, hogy nemcsak egybeesésről, hanem ok-okozati viszonyokról van szó. Az 1870-es és 1880-as években hatályba lépő erdőtörvények előírták véderdők létrehozását és bizonyos talajkategóriák esetében a kivágott erdők folyamatos újratelepítésére vonatkozó kötelezettséget is. Ezen rendelkezéseket az erdő mint fiktív tőkeállomány értékének esetleges csökkenése mellett az a félelem motiválta, hogy a még értékesebb tőkeformaként értelmezett gabonatermelésre alkalmas talajt a „primitív

gazdálkodásból” következő sivatagosodás és az árvizek lerombolhatják. A korabeli – a gyarmatosításra jellemző – előítéletekből következően ez a gondolkodásmód elsősorban a helyi lakosságot, azon belül is főként a legeltető pásztorokat hibáztatta a pusztulásért, s „válaszul” a kirekesztések rendszerén alapuló földtulajdon-rezsimet vezetett be. Az erdőtvények születése és az erdőterületek növelését célzó törekvések tehát nemcsak egybeestek egy másik globális folyamattal, a földtulajdon-struktúrák 19–20. századi változásaival, vagyis a kataszteri felmérésekkel, az elkülönözéssel és a tagosítással, de kölcsönhatásban is álltak ezekkel.

Ez az egybeesés kritikussá kell, hogy tegyen bennünket a 19–20. század fordulóján az erdőkben is létrehozott tulajdonjogi kategóriákkal és azok államilag kikényszerített alkalmazásával szemben. A kritikából levonható következtetés az, hogy a kialakított szisztéma nem az egyetlen racionális gazdálkodási mód felé terelte a helyi lakosságot, hanem egy nagyon is sajátos, profitorientált, az olcsó természeti erőforrásokra alapozott centrum-periféria viszony felé. Az antropocénben létfontosságúvá vált regeneratív hatását aligha lehet a tőkefogalomból kiinduló eszközöktől remélni. Több eredményt várhatunk a tájhasználati jogosultságok rendszerének újrendezésétől vagy a szemléletváltástól. A történeti elemzés rámutat, hogy ha a jelenlegi tulajdonjogi, különösen földtulajdonjogi fogalmakat és tájhasználati formákat nem tekintjük kizárólagosnak, s nyitunk az alternatív, közösségi alapon szabályozott területhasználat felé, akkor valóban új, regeneratív folyamatokat lehet elindítani.

Végül fel kell tennünk a kérdést, hogy az itt elvégzett történeti vizsgálat tükrében mi az erdők helye az antropocén válságjelenségeinek ellensúlyozására irányuló törekvésekben.

A magyarországi erdősítési programok története egyrészt azért fontos, mert kontinentális összevetésben erdőben kifejezetten szegény, a globális struktúrában szemi-periferikusnak tekinthető, a Nagy Gyorsulás idején a Szovjetunió dominanciájával létező szocialista blokkba tartozó állam törekvéseinek irányait példázza. Másfelől, mostanra több évtizedes távlatból vizsgálhatók az erdősítési és fásítási kampányok különböző hullámainak hatásai is. Az a feltevés, miszerint az erdők jelenléte és a sivatagosodás között ok-okozati kapcsolat van, a két világháború között és a második világháború alatt sem vesztett népszerűségéből és hatásából. A háború vesztes országaiban, így például Magyarországon, az újjáépítés gondolata összekapcsolódott az államilag tervezett és szervezett tájatalakítás igényével, s ennek legfontosabb színtere az öntözőcsatornák mellett a síkvidéki területek erdősítése volt. A korszak legnagyobb hatású magyarországi mérnökei és gondolkodói úgy vélték, hogy ezen belül a vízhiány és ennek egyik feltételezett oka, az erdők hiánya az Alföldön az egész ország fejlődőképességének szűk keresztmetszete. A két világháború közötti alföldfásítási programot a gazdasági világválság már az 1930-as évek elején jelentősen visszavetette, ugyanakkor hiba lenne, ha jelentéktelennek ítélnénk. Az 1940-es évek végén egy, a korábnál ambiciózusabb

országfásítási program indult meg. A korabeli propaganda az erdőgazdaság terén is a Rákosi-rezsim és a korábbi rendszer közötti szakadékot hangsúlyozta, valójában azonban az országfásítási kampány a kezdetektől támaszkodott az 1920-as évek második felében elindult alföldfásítási kísérletekre, az ezekben tapasztalatot szerzett erdészekre és azokra a fafajokra, amelyek akkoriban kerültek előtérbe. A Szovjetunióban 1948-tól az erdősítés és a fásítás bekerült a megelőző év éhínsége nyomán, részben a politikai károk megelőzése érdekében megindított ún. „Nagy Természetátalakító Terv” céljai közé. Ennek megfelelően a legnagyobb hangsúlyt az országfásítási program első évtizedében az uralkodó szélirányra merőleges, egyenes és több lombkoronaszintet kialakítva telepített ún. mezővédő erdősávok, valamint a parcellák széleire telepített fasorok kapták. Az 1920-as évek és 1960 között alkalmazott megoldások ma is részei az agroerdészet bizonyos formáiban elfogadott módszereknek. Az 1950-es évek végén a gyorsan növekvő papírfogyasztás és az ennek nyomán növekvő import költségei a papíralapanyagként használt ún. nemes nyárra irányította a gazdasági tervezésben résztvevő erdőmérnökök figyelmét. Ennek eredményeként az 1960-as években nagyarányú nyárfatelepítési program zajlott.

A két legfontosabb kérdés ekkor az ültetvényes fatelepítés biológiai ellenállóképessége, valamint az egyes kistájak termőhelytípusai és a nemesnyárok igényei közötti korreláció voltak. 2020 nyarán egy meglehetősen nagy szakmai és közéleti visszhangot kiváltó tanulmány bizonyította, hogy a Duna-Tisza közén a fásítás, elsősorban az ide telepített fenyő- és nyár állományok káros hatással voltak a talajvíz szintjére, tehát lényegében nemhogy nem akadályozza, de még elő is segíti a talaj kiszáradását.⁴⁹⁶ Kiderült, hogy a vizsgált térségben a leghatékonyabb szénraktározó társulás a gyeperdő, s nem az erdő. Ebből tehát az látszik, hogy a paradigmaticus nézőpontok sok évtizedes továbbélése, valamint a tájátalakító tevékenység átpolitizálódása a szűkülő szakmai közéleti térrel együtt korlátozták, és egyes tájakon megakadályozták, hogy a nyárfaprogram keretében véghezvitt erdősítés megfelelő körülményekkel valósuljon meg.

Az 1960-as évek másik, ipari-pénzügyi megfontolások által motivált magyarországi erdészeti kísérleti programja az erdeifenyőre irányult. Az erdei fenyő a németországi erdészet emblematikus, a 19. század közepe óta gyakran ültetvényes jelleggel termesztett faja. Az NDK-beli és magyarországi kutatók együttműködésében folytatott kutatások világossá tették, hogy egy adott helyen kikelt erdeifenyő csemeték nem telepíthetők át más éghajlati viszonyok közé. Így közös fenyőmagtermesztési program nem jött létre, országosan azonban jelentős programok futottak. A magyarországi középhegységi területekre telepített erdei fenyő azonban a 21. század

⁴⁹⁶ TÖLGYESI 2020.

elején a jellemzővé vált tavaszi szárazság miatt egyre védtelenebb az egyedeit és állományait sikerrel támadó kártevőkkel szemben. Következésképp a magyarországi erdeifenyő telepítési program azt mutatja meg, hogy több évtizedes távlatban még alapos kutatások, egy fajról évszázad alatt felhalmozott tudás és mérnöki tervezés mellett sem kontrollálható a tájatalakító tevékenység kimenetele. Összességében az erdősítési programok tanulsága az, hogy a specifikusan megfogalmazott gazdasági célok nem érhetők el *bioengineering* jellegű megoldásokkal. A kimenetet jellemzően több tényező befolyásolja, mint amire a tervezés idején számítani lehet, legyen az politika, az egyéni karriercélok vagy éppen az egyes fajok viselkedése.

Irodalomjegyzék az I. fejezethez

- Antal Attila 2018: Az antropocén és az ökológiai marxizmus. *Korunk* 1. 49–57.
- Austin, Garreth (ed.) 2017: *Economic Development and Environmental History in the Anthropocene. Perspectives on Asia and Africa*. London.
- Balogh Róbert 2017: Város, fa és modernitás Debrecenben 1880–1920. *Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv*. 10–11. 33–70.
- Balogh Róbert 2018: Was There a Socialist Type of Anthropocene During the Cold War? Science, Economy, and the History of the Poplar Species in Hungary, 1945–1975. *Hungarian Historical Review* (7.) 3. 594–622.
- Balogh Róbert 2021: Kárpát-medencei antropocén történelem: Erdők, legelők és társadalom Szatmár vármegye keleti területein, 1880–1919. In: *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Szerk.: Kern Zoltán – Demeter Gábor – Pinke Zsolt – F. Romhányi Beatrix – Vadas András – Bíró László. Budapest. 95–123.
- Balogh Róbert 2021: A személyes történelem, a transznacionális kapcsolatok és a hidegháború szerepe az erdészeti kutatásban: Bánó István és a fenyőprogram Vas megyében, 1954–1975. In: *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Szerk.: Kern Zoltán – Demeter Gábor – Pinke Zsolt – F. Romhányi Beatrix – Vadas András – Bíró László. Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest, 243–260.
- Bhattacharya, Neeladri 2018: *The Great Agrarian Conquest: The Colonial Reshaping of a Rural World*. Hyderabad.
- Blomquist, Anders E. B. 2014: *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania. Inclusion, Exclusion and Annihilation in Satmar/Satu Mare 1867–1944*. Stockholm.
- Bonneuil, Christophe – Fressoz, Jean-Baptiste 2017: *The Shock of the Anthropocene*. London–New York.
- Brookes, Alec – Fratto, Elena 2020: Towards Russian Literature of the Anthropocene. Introduction. *Russian Literature*. (114–115.) 1–22.

Brown, Kate 2015: *Dispatches from Dystopia. Histories of Places Not Yet Forgotten*. Chicago.

Brown, Kate 2019: *Manual for Survival. A Chernobyl Guide to the Future*. London.

Cederlöf, Gunnel 2008: *Landscapes and the Law Environmental Politics, Regional Histories, and Contests over Nature*. Ranikhet-Hyderabad.

Chakrabarty, Dipesh 2012: Postcolonial Studies and the Challenge of Climate Change. *New Literary History*. (43.) 1. 1–18.

Chakrabarty, Dipesh 2014: Climate and Capital: On Conjoined Histories. *Critical Inquiry* (41.) 1. 1–23.

Chernilo, Daniel 2016: The question of the human in the anthropocene debate. *European Journal of Social Theory*, (20.) 1. 27–43.

Chua, Liana – Fair, Hannah. 2021: Anthropocene. In: *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*. Eds.: Stein, Felix – Lazar, Sian – Candea, Matei et al. Cambridge. (<https://www.anthroencyclopedia.com/entry/anthropocene> –Utolsó letöltés: március 7.)

Coen, Deborah R 2018.: *Climate in Motion: Science, Empire, and the Problem of Scale*. Chicago.

Czeglédi Alexandra 2019: Gombafonallal szőtt esszék az értékmentő felhalmozásról. (Anna Tsing: The Mushroom at the End of the World). *Fordulat* (11.) 25. 255–262.

Damodaran, Vinita 2017: The Locality in the Anthropocene: Perspectives on the Environmental History of Eastern India. In: *Climate Change and the Humanities. Historical, Philosophical and Interdisciplinary Approaches to the Contemporary Environmental Crisis*. Eds.: Elliott, Alexander – Cullis, James – Damodaran, Vinita. Palgrave Macmillan. London, 93–116.

Davis, Mike 2000: *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*. London.

Dibley, Ben 2012: “Nature is Us:” the Anthropocene and species-being, *Transformations* (12.) 21.

(http://www.transformationsjournal.org/wpcontent/uploads/2016/12/Dibley_Trans21.pdf – Utolsó letöltés: 2021. március 7.)

Dukes, Paul 2011: *Minutes to Midnight: History and the Anthropocene Era from 1763*. London.

D'Souza, Rohan 2006: *Drowned and Dammed. Colonial Capitalism and Flood Control in Eastern India*. New Delhi.

Freitas, Frederico 2021: *Nationalizing Nature. Iguazu Falls and National Parks at the Brazil-Argentina Border*. Cambridge.

Fressoz, Jean-Baptiste – Locher, Fabien 2020: *Les Révoltes du ciel: Une histoire du changement climatique XVe-XXe siècle*. Paris.

Gille Zsuzsa 2019: Létezik-e szocialocén? *Fordulat* (11.) 25. 79–101.

Harari, Yuval Noah 2017: *Homo Deus. A holnap rövid története*. Budapest.

Haraway, Donna 2015: Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin. *Environmental Humanities* (6.) 1. 159–165.

Hedin, Gry – Gremaud, Anne-Sophie N. 2018: *Artistic visions of the Anthropocene North. Climate Change and the Nature in Art*. London.

Horn, Eva – Bergthaller, Hannes 2020: *The Anthropocene. Key Issues for the Humanities*. London.

Imreh István 1999: A székely faluközösség alkonya In: Uő: *Erdélyi eleink emlékezete (1750–1850)*. Kolozsvár. 195–206.

Iqbal, Iftexhar 2010: *The Bengal Delta. Ecology, State and Social Change, 1840–1943*. London.

Körber, Lill-Ann – MacKenzie, Scott – Westerstahl Stenport, Anna 2017: *Arctic Environmental Modernities: From the Age of Polar Exploration to the Era of Anthropocene*. London.

Lewis, Simon – Maslin, Mark A. 2018: *The Human Planet. How we created the Anthropocene*. London.

Liu, Ts'ui-jung – Beattie, James John (eds.) 2016: *Environment, Modernization and Development in East Asia. Perspectives from Environmental History*. London.

Lowenhaupt Tsing, Anne 2015: *The Mushroom at the End of the World: On the possibility of life in capitalist ruins*. Princeton.

Malm, Andreas – Hornborg, Alf 2019: Emberi tényező? Az antropocén-narratíva kritikája. Ford. Csorba Géza – Nagy Klára. *Fordulat* (11.) 25. 6–25.

McNeill, John R. – Engelke, Peter 2014: *The Great Acceleration: An Environmental History of the Anthropocene since 1945*. Cambridge.

Mészáros Csaba 2019: Kié az antropocén? A globális klímaváltozás antropológiai szemlélete. *REPLIKA* (30.) 113. 145–164.

Moore, John W. 2019: Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félteni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. Ford.: Tillmann Ármin. *Fordulat* (11.) 25. Budapest, 18–52.

Philip, Kavita: *Civilizing Natures 2003: Race, Resources, and Modernity in Colonial South India*. New Brunswick.

Robin, Libby – Steffen, Will 2007: History for the Anthropocene. *History Compass* (5.) 5. 1694–1719.

Ruddiman, William F. 2010: *Plows, Plagues, and Petroleum: How Humans Took Control of Climate*. Princeton.

Ruddiman, William F. 2018: Three flaws in defining a formal 'Anthropocene.' *Progress in Physical Geography* (42.) 4. 451–461.

Simon Zoltán Boldizsár 2017: Why the Anthropocene has no history: Facing the unprecedented. *The Anthropocene Review* (3.) 4. 239–245.

Simon Zoltán Boldizsár 2018: The limits of Anthropocene narratives. *European Journal of Social Theory* (20.) 1. 9–38.

Simon Zoltán Boldizsár 2020: *The Epochal Event. Transformations in the Entangled Human, Technological, and Natural Worlds*. London.

Simon Zoltán Boldizsár 2021: Domesticating the future through history. *Time & Society* (60.) 2. doi:10.1177/0961463X211014804.

Sutton, Deborah: Other Landscapes 2009: *Colonialism and the Predicament of Authority in Nineteenth-Century South India*. Koppenhága.

Tölgyesi Csaba et. al. 2020: Underground deserts below fertility islands? Woody species desiccate lower soil layers in sandy drylands. *Ecography*, 43. 6. sz. 848–859.

Varga Anna et al. 2020: Prohibited, but still present: local and traditional knowledge about the practice and impact of forest grazing by domestic livestock in Hungary. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* (16.) 1. no. 51.

Wallace-Wells, David 2020: *Lakhatatlan Föld. Élet a felmelegedés után*. Budapest.

Zalasiewicz, Jan – Sörlin, Sverker – Robin, Libby – Grinevald, Jacques (eds.) 2018: *The Epochs of Nature*. Chicago.

Források listája az II. fejezethez

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, Tanácsi iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IV B. 1403/a, Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872-1944.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IV. B.1405/a. Debrecen város tanácsának iratai, Jegyzőkönyvek

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár VI.226. M. kir. Erdőhivatal, Debrecen iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, IV B. 1403/h. Különböző kisebb bizottságok iratai, Igazságügyi és gazdasági vegyes bizottság

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, K 184, Földművelésügyi Minisztérium Levéltára, Általános iratok

Magyar Nemzeti Levéltára Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltára IV. 757. b. Szatmár megye alispánjának iratai, igazgatási iratok

Magyar Nemzeti Levéltára Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltára IV. 756. b. Szatmár vármegye Erdészeti Albizottsága

Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára, Prefectura Judetului Satu Mare ACSM Actele Comitetului Admin.

Országos Erdészeti Egyesület, Wágner Károly Könyvtár.

[Szerző nélkül] 1881: *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által gazdasági bajaink kipuhatólása és orvoslása érdekében tartott enquete-tárgyalások*. 4. füz., Erdészet.

[Szerző nélkül] 1897-1900: *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája*.

[Szerző nélkül] 1910. *Földadókataszter és nyilvántartása 1895–1905. Különlenyomat a m.kir. pénzügyminisztérium tíz évi (1895–1905) működése című műből*.

A Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a kamara kerületének közgazdasági viszonyairól. 1879-1880., 1886., 1902., 1904.

Balassa József 1940: *A magyar nyelv szótára*. Budapest.

Balogh István 1936: *Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákáncsosok.* Debrecen.

Bedő Albert – Wágner Károly 1881: *Gazdasági bajaink kipuhatólása és orvoslása érdekében tartott enquete-tárgyalások.* Budapest.

Bedő Albert 1885: *A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása.* Budapest.

Bedő Albert 1896: *A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása : az állam összes erdőségeinek átnézeti térképével.* Budapest.

Debrecen Gazdasági Lapok.

Debreceni Független Újság kalendárium

Domahidy Sándor 1906: *Szatmár Vármegye mezőgazdasága és állattenyésztése.* In: Borovszky Samu (szerk.): *Szatmár vármegye.* Budapest.

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/szatmar-varmegye-17E72/szatmarvarmegye-mezogazdasaga-es-allattenyesztese-irta-domahidy-sandor-18677/az-avas-1867C/> - utoljára letöltve: 2020. október 31.

Erdészeti Lapok

Fekete Lajos – Blattny Tibor 1913: *Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén* 1-2. Selmecbánya.

Ferentzy Lajos 1911: *Szatmár vármegye erdőgazdaságának leírása.* Debrecen.

Horváth (Hoffmann) Sándor 1917: *Az erdőkről szóló 1917-es törvényjavaslat előadói tervezetének indoklása.* Budapest.

Kaán, Károly 1912: *Decrett József élete és erdőgazdasági tevékenysége: 1774-1841.* Budapest.

Lesenyi, Ferenc 1940: *Erdészeti szakművelődésünk és felsőbb erdészeti szakoktatásunk történelmi alapjai.* Sopron.

Lesenyi, Ferenc 1959: *A selmecbányai Erdészeti Tanintézet története: 1808-1846. Bányászati, kohászati és erdészeti felsőoktatásunk története, 1735-1935 6.* Sopron.

Márton Sándor, zsarolyáni 1897a: *A legelő-erdők berendezése, kezelése és hasznosítása: erdő- és gazda-tisztek, valamint erdő- és mező-gazdák számára.* Sátoraljaújhely.

Márton Sándor, zsarolyáni 1897b: *A legelő-erdők berendezésénél figyelembe veendő tényezőkről.* *Erdészeti Lapok* (36.) 8. 619-647.

- Sebess Dénes, zilahi 1908: *Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyság felszabadítása után. (Közös erdő, közlegelő, arányosítás, urbéri rendezés, tagosítás és telekkönyvi jog)*. Budapest.
- Sobó Jenő 1898-1899: *Erdészeti építéstan*. Selmecbánya.
- Szilágyi István 1876: *Máramaros vármegye egyetemes leírása*. Budapest.
- Tagányi, Károly 1896: Bevezetés. In uő: *Magyar erdészeti oklevéltár*. Budapest 1896. XXII-XXV.
- Török Gábor 1882: Debrecen város erdőgazdasága. *Erdészeti Lapok* (21.) 956–966, 1047–1055.
- Vadas Jenő 1896: *A selmecebányai M. Kir. Erdőakadémia története és ismertetője*. Budapest.
- Vadas Jenő 1909: Tíz év (1899-1909). *Erdészeti Kísérletek* (11.): 1-7.
- Zelizy Dániel 1882: *Debrecen Sz. kir. város egyetemes leírása*. Debrecen.
- Wilckens, Heinrich David – Nedeczai Nedeczky Ferencz – Zakar János – Bartha Dénes 2014: *Erdészettan*. I-II. köt. Sopron.

Irodalomjegyzék az II. fejezethez

- Ablonczy Balázs 2011: Őrzők. A többes identitás stratégiái In uő: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok*. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok. Pozsony. 51-68.
- Arnold, David: *The Tropics and the Traveling Gaze India, Landscape, and Science 1800–1856*. Seattle. 2006.
- Balaton Petra 2006: *A székely akció 1902-1914. Állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására. PhD-disszertáció*. Debrecen.
- Bodovics, Éva 2019: Az amerikai kivándorlás éghajlattörténeti aspektusai: időjárási anomáliák és következményeik Borsod és Zemplén vármegyében, az 1880-as években In: Ambrus, László; Rakita, Eszter (szerk.) *Amerikai magyarok - magyar amerikaiak : Új irányok a közös történelem kutatásában*. Eger. 149-173.
- Bhabha, Homi K. 1994: *The Location of Culture*. London.
- Blomquist, Anders E. B. 2014: *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania. Inclusion, Exclusion and Annihilation in Satmar/Satu Mare 1867–1944*. Stockholm.
- Cosgrove, Denis 1993: *The Palladian landscape: geographical change and its cultural representations in sixteenth century Italy*. Leicester és London.

- Dávid Zoltán 1960: Magyarország első kataszteri felmérése (1786–1789). *Történeti Statisztikai Évkönyv* (1.) 33–58.
- Demeter Gábor – Szulyovszky János (szerk.) 2018: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest–Debrecen.
- Demeter Gábor 2016: *Válságok és konjunktúrák a Balkánon a 19. században*. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Válság - kereskedelem*. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016. Budapest. 159–195.
- Demeter Gábor 2017: *Agrarian transformations in Southeastern Europe: from the late 18th century to World War II*. Sofia–Budapest.
- Filep Antal 1989: Adalékok Békés város erdőgazdálkodásához In: Filep Antal – Égető Melinda (szerk.): *Történeti-néprajzi források a XVIII-XIX. századból*. Budapest. 93–137.
- Hiller István 1993: Ökológiai ismeretek és ökológiai szemlélet a Selmecebányai Erdészeti Akadémián In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László – Várkonyi Gábor (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról*. Budapest. 184–200.
- Imreh István 1999: A székely faluközösség alkonya In: Uő: *Erdélyi eleink emlékezete (1750–1850)*. Kolozsvár. 195–206.
- Iryni Károly 1997: A politikai közgondolkodás és mentalitás Debrecenben. In: *Debrecen története 3. 1849–1919*. Szerk. Gunst Péter. Debrecen. 267–418.
- Jankó Ferenc 2013: Elfeledett viták az alföldi erdősítés és vízrendezés éghajlati hatásairól. *Földrajzi Közlemények* (137.) 1. 51–63.
- Kádár Zsombor – Pál-Antal Sándor 2002: *A székelyföldi erdészet és faipar. Történeti kronológia*. Marosvásárhely.
- Katona Csaba 2007: Egy szlovák származású polgárcsalád három nemzedéke a 19-20. században a politika sodrában. In: Bana József – Katona Csaba Szerk.: *Családok, családfák, generációk*. Győr. 129-163.
- Kiss András – Henszel Ágota – Lucia-Augusta Şerdan 2000: *Szatmár Vármegye Levéltára 1402–1919*. Nyíregyháza.
- Kolossváry Szabolcsné 1990: Magyarország erdőgazdasága az 1850-es években (Rudolf Ritter von Feistmantel 1805-1871). *Erdészettörténeti Közlemények* (20.) 67-82.
- Lefebvre, Henri 1991: *The production of space*, London.
- Linzbauer Tamás 1989: A debreceni keskeny nyomtávolságú vasút története. In: *Vasúthistória évkönyv*. Szerk. Mezei István. 453–474.

- Magyar Eszter 1997: Az erdész szakemberek képzése a hivatalos szakoktatási intézmények megjelenése előtt. *Erdészettörténeti Közlemények* 32.
- Magyar Eszter 2003: A Festetics-hitbizomány erdőgazdálkodása a Georgicon megalakításának az idején. *Erdészettörténeti Közlemények* 60. 5-18.
- Magyar, Eszter 2005. A Keszthelyi Georgikon erdésziskolájának szakmai megalapozása. *Századok* (139.) 5.
- Mazsu János 2012-2013: Piac és piactér Debrecenben a 19. században I-II. *Metszetek* (2.) 3-4 és (3.) 1. <http://metszetek.unideb.hu/content/piac-%C3%A9s-piact%C3%A9r-debrecenben-19-sz%C3%A1zadban-i> Utoljára letöltve: 2021.július 3.
- Miklós Zsuzsa 1974: A debreceni vákáncsosok: *A Déri Múzeum Évkönyve 1972*. Szerk. Dankó Imre. 237-282.
- Mocsár Gábor 1982: *Részletek egy közép-európai életrajzból*. Válogatott elbeszélések. Budapest.
- Morris, Rosalind C. 2010: *Can the Subaltern Speak? Reflection on the history of an idea*. Washington.
- Nagy Botond 2017: *Székelyföld gazdasági fejlődése a 19. század második felében: határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek Háromszéken*. Ph.D disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Budapest.
- Nemes Róbert 2016: *Another Hungary: The Nineteenth-Century Provinces in Eight Lives*. Stanford.
- Orosz István 1988: *Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*. Budapest.
- Orosz István 1994: *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon*. Budapest.
- Orosz István 1997: Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között In: *Debrecen története 3. 1849–1919*. Szerk. Gunst Péter. Debrecen. 77–231.
- Oroszi Sándor 2002: *Harc a Borsai erdők kitermeléséért*. Budapest.
- Oroszi Sándor 2005: Az erdélyi Mezőség fásítása és egyéb közérdekű erdőtelepítések kérdése. Budapest.
- Oroszi Sándor 2016: *A magyar erdőgazdálkodás képes története 1867–1918*. Budapest.
- Peluso, Nancy Lee: *Rich Forests, Poor People: Resource Control and Resistance in Java*. Berkeley, 1992.

Penyigey Dénes 1980: *Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében*. Budapest.

Philip, Kavita: *Civilizing Natures. Race, Resources and Modernity in Colonial South India*. New Delhi, 2003.

Saláta Dénes 2009: Legelőerdők egykor és ma. A fás legelők kialakulásának és hasznosításának emlékei egy öreg-bakonyi fás legelő tájtörténeti feltárásának példáján keresztül. *Erdészettörténeti Közlemények* 79.

Surányi Béla 2002: A debreceni határ a XIX-XX. század fordulóján. *Agrártörténeti Szemle*. (44.) 1-2. 15-56.

Szabó Péter: Erdők és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon. In *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra régészet*. Szerk. Kubinyi András., Laszlovszky József. & Szabó Péter. Budapest. 317-339.

Szabó Péter: Changes in woodland cover in the Carpathian Basin. In *Human Nature: Studies in Historical Ecology and Environmental History*, ed. Szabó Péter -Hédl R. Brno. 106-115.

Szemerédy Miklós 2005: *A Gut-Keled nemzetség és a Guti erdő*. Debrecen.

Szemerey Ádám 2016: Magyarországi kisvasutak (5. rész) A debreceni Zsuzsi Erdei Vasút. *Sínek világa*, (56.) 1. <http://www.sinekvilaga.hu/szemerey-adam-2014/1.-szam?index=4> Utolsó letöltés: július 29.

Szücs Ernő 1997: A város gyáripára 1849–1919 között. In: *Debrecen története 3. 1849–1919*. Szerk. Gunst Péter. Debrecen.

T. Szabó Levente 2008: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár.

Takács Lajos 1989: Paraszti szerződések egyes 18–19. századi dunántúli uradalmakból. In: Filep Antal-Égető Melinda (szerk.): *Történeti-néprajzi források a XVIII-XIX. századból*. Budapest. 229-262.

Tátrai Patrik 2010: *Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban*. Budapest.

Trócsányi Zsolt 1966: Az északi Partium 1820-ban. (A Conscriptio Czyrakiana adatai). Budapest.

Varga Anna et al 2020.: Prohibited, but still present: local and traditional knowledge about the practice and impact of forest grazing by domestic livestock in Hungary. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* (16.) 1. no. 51.

Veress Emőd 2018: *Erdély jogtörténete*. Kolozsvár.

Vörös Antal 1976: A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján: 1849–1890 In:

Gunst Péter – Hoffmann Tamás (szerk.): *A magyar mezőgazdaság a XIX-XX.*

században: 1849–1949. Budapest, 9–152.

Whatmore, Sarah 2002: *Hybrid Geographies* Natures Cultures Spaces.

Zsámboki, László 1998: A selmeci akadémia és ifjúsága 1848/49-ben. *Bányászati És Kohászati*

Lapok. Kohászat (131.) 7-8. 239-241.

Források listája a III. fejezethez

Az Est

Bíró Zoltán 1925: Aktuális kérdések. *Erdészeti Lapok*. (1.)

Czillinger János 1925: Az erdészeti közigazgatás kérdéséhez. *Erdészeti Lapok* (1.) 13-29.

Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára, Imreh István hagyaték

Erdészeti Lapok

Földváry László 1943: *A vasúti talpfa termelésének, felhasználásának és forgalmának 100 éve Magyarországon 1840-1939*. Budapest.

Földváry László:

Friss Ujság

Haidegger Ernő 1921: Csonkamagyarország energiagazdasága. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet közlönye* (55.) 24. Budapest. 172-178. és 184-191.

Imreh István 1946: *A vagyonszerzés megítélése a háromszéki Sepsibodokon*. Társadalomtudomány. Budapest, 157-166.

Imreh István 1947: *A vagyonszerzés megítélése a háromszéki Sepsibodokon*. Erdélyi Múzeum. (52.) Kolozsvár, 111.

Imreh István 1979: A jelenben élő múlt In: uő: *Erdélyi hétköznapiak. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Bukarest. 122-133.

Imreh István 1998: Rendtartó, öngazgató közösségek a Székelyföldön In: Tusor Péter (szerk): *Várkonyi Ágnes születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest.

Kaán Károly 1920a: Eddigi erdőgazdasági politikánk. *Erdészeti Lapok*. (3-4.) 41-79.

Kaán Károly 1920b: „Elvégeztetett”. *Erdészeti Lapok* (11-12.) 203-204.

Kaán Károly 1920c: Jövő erdőgazdasági politikánk feladatai. *Erdészeti Lapok*. (5-6.) 97-125.

Kaán Károly 1920d: Az erdőpusztítás közgazdasági következményei. *Erdészeti Lapok*. 1920. (7-8.) 141-151.

Kaán Károly 1922: Az erdészeti technika országos kérdéseiből. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet közlönye*. (56.) 127-131.

Kaán Károly 1923: Erdőgazdasági problémák. *Erdészeti Lapok*. (1.) 2-19.

Kaán Károly 1927: *A magyar Alföld: Gazdaságpolitikai tanulmány*. Budapest.

Kaán Károly 1929: *Az Alföld problémája*. Pécs.

Kaán Károly 1933: Az Alföld csapadékviszonyai és az alföldi erdőtelepítések és fásítások. *Vízügyi Közlemények*. (15.) 2. 46-58.

Kenessey Béla 1931: Az Alföld állítólagos kiszárítása, elszikesítése és öntözésének kérdése. *Vízügyi Közlemények*. (13.) 2. 3-27.

Korbély József 1916-1917: A Körösök és a Berettyó szabályozás és vízjárása. *Vízügyi Közlemények*. (6.) 2. 173-223. és (7.) 1. 1-150.

Kovássy Kálmán 1931:

Lesenyi Ferenc 1927: A magyar erdőgazdaság. *Erdészeti Kísérletek*. 1927/3-4. 97-159.

Lesenyi Ferenc 1936: A magyar erdőgazdaság története és mai helyzete : összefoglaló ismertetés az 1936. év szept. havában Budapesten tartott II. Nemzetközi Erdőgazdasági Kongresszus részére. Budapest.

Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, Vízérőügyi Hivatal iratai, 1941-1944.

Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, Vízérőügyi Hivatal iratai, Mosonyi Emil tanulmánya, 1945.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Földművelésügyi Minisztérium Általános iratai, 1913-1917.

Magyar Statisztikai Szemle

Mihályi Zoltán 1936: Külföldi erdészek Magyarországon. *Erdészeti Lapok*. 829-870.

Nagy Károly 1914: Árvízkarok és erdősítési kérdések. *Erdészeti Lapok*. 610-627.

Pesti Napló

Rapaics Rajmond 1916: A debreceni homokterület növényzeti viszonyai. *Erdészeti Kísérletek* (17.) 124-165.

Réthly Antal 1934: Az Alföld csapadékviszonyai és a fásítás mikroklimatológiai indokolása. *Vízügyi Közlemények*. (16.) 1. 65-81.

Rohringer Sándor 1923: Vízgazdasági politikánk. *Vízügyi Közlemények*. (9.) 2. 75-81.

Rohringer Sándor 1931: Az Alföld öntözése. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet közlönye*. (65.) 21-22. 131-144.

- Sávoly Ferenc 1913a: Időjárás. 1913. július 2. *Köztelek* (23.) 51. 1389.
- Sávoly Ferenc 1913b: A délkeleti árvizekhez. *Köztelek* (23.) 51. 1835.
- Sávoly Ferenc 1913c: Időjárás. 1913. július 9. *Köztelek* (23.) 53. 1903.
- Sávoly Ferenc 1913d: Időjárás 1913. július 23. *Köztelek* (23.) 57. 2022.
- Sávoly Ferenc 1913e: Időjárás 1913. július 31. *Köztelek* (23.) 59. 2082.
- Sávoly Ferenc 1913f: Időjárás 1913. augusztus 7. *Köztelek* (23.) 61. 2145.
- Sávoly Ferenc 1913g: Időjárás. 1913. aug. 28-szept 3. *Köztelek* (23.) 69. 2394.
- Sávoly Ferenc 1915: Mezőgazdaság és meteorológia. *Földrajzi Közlemények*. (43.) 8-9. 333-356.
- Sávoly Ferenc 1920: Az Alföld fásításától és öntözésétől a mezőgazdaság terén várható bioklimatikus értéknövelésről. *Erdészeti Lapok*. (59.) 17-18. 387-408.
- Sávoly Ferenc 1921: *A magyar Alföld szélviszonyai, figyelemmel az erdősítésre*. Budapest.
- Schréter Zoltán 1910: A Krassó-szörényi árvízveszedelem. *Földrajzi közlemények*. (38.) 6-7. 292-300.
- Statisztikai Tudósító*
- Szóllósy Zoltán 1925: Magyarország erdőterülete, tűzifatermelése és tűzifafogyasztása, *Magyar Statisztikai Szemle*.
- Szóllósy Zoltán 1926: Az erdőterületek megoszlása birtoknagyságcsoportok és tulajdonjogcímek szerint az 1925. év elején. *Magyar Statisztikai Szemle*.
- Szóllósy Zoltán 1928: Erdőgazdaságunk és fafogyasztásunk, *Magyar Statisztikai Szemle*. 58-63.
- Teleki Pál – Prinz Gyula – Cholnoky Jenő – Bartucz Lajos 1936-1938: *Magyar föld, magyar faj*. Budapest.
- Térfi Béla 1912: A krassószörényi árvíz-katasztrófák. *Erdészeti Lapok*. (51.) 21. 865-898.
- Térfi Béla 1913: A krassószörényi árvíz-katasztrófák. *Vízügyi Közlemények*. (13.) 1. 1-20.
- Trummer Árpád 1936: A vízgazdálkodásról. *Vízügyi Közlemények*. (18.) 1. 24-30.
- Trummer Árpád 1937: A Tiszántúl öntözése. *Az 1937. XX. t.c. alapján épülő öntözőművek általános alapelveinek és keretterveinek ismertetése*. Budapest.
- Viczián Ede 1900: *Magyarország vízierőinek felvétele. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*. (34.) 13. 297-306.

Irodalomjegyzék a III. fejezethez

Balogh Péter 2021: The concept of the Carpathian Basin: its evolution, counternarratives, and geopolitical implications. *Journal of Historical Geography*. (71.) 51-62.

Balogh Róbert 2017: Az Országos Erdészeti Egyesület története a 19-20. században. Közösség, érdekképviselő és az erdőkről alkotott elképzelések a modernitás korában In: Sárvári, János Szerk. *Országos Erdészeti Egyesület Almanach I.*, Budapest, Magyarország: Országos Erdészeti Egyesület. Budapest. 22-135.

Balogh Róbert 2020: Antropocén a késő-gyarmati India egy régiójában: az állami és a vállalati kormányzatiság társadalmi-tájképi hatásai, 1900-1940. *Történeti Földrajzi Közlemények*. 2019/(3-4.) 129-147.

Balogh Róbert 2021: Történettudományi problémák és az antropocén In: Balogh, Róbert; Bodovics, Éva; Demeter, Gábor; Erdélyi, Mátyás; Eszik, Veronika; Vadas, András Szerk. 2021: *Táj, ember, tudás - Zöldtörténelem: Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest. 239-247.

Bartha Ákos 2012: A két világháború közötti román földbirtokrendezés. *Korunk*. 6. sz. 83–89.

Bartha Dénes – Oroszi Sándor 2003: Az alföldfásítási programok története, különös tekintettel a természetvédelem kérdéskörére, *Erdészettörténeti Közlemények* 60. 34-63.

Bódy Zsombor 2013: *Magyarország társadalomtörténete a két világháború között*. Budapest.

Both Noémi Zsuzsanna 2017: A bálványosváraljai falukutatás recepciótörténete In: Bodó Barna-Szoták Szilvia Szerk. *Fiatal tudomány - Tudományunk fiataljai a Kárpát-medencében*. 59-79.

Both Noémi Zsuzsanna 2018: “A székelyek múltjának marxista feltárásáért”. Programadó írások a szocializmus időszakából In: Egyed Emese - Fejér Tamás Szerk. *Certamen V*. Kolozsvár. 271-280.

Both Noémi Zsuzsanna 2018: A “rendtartó és “törvényhozó székely falu” értelmezésének kontextusai In Romsics Ignác Szerk. *Közelítések. Tanulmányok Erdély 19-20. századi történetéhez*. Kolozsvár, 230-264.

Csikós-Nagy Béla 1996: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén*. Budapest.

Csósz László 2010: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. Molnár Judit. Budapest. 176–192.

- Eszik Veronika 2021: In: Balogh, Róbert; Bodovics, Éva; Demeter, Gábor; Erdélyi, Mátyás; Eszik, Veronika; Vadas, András Szerk. 2021: *Táj, ember, tudás - Zöldtörténelem: Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest. 113-116.
- Falusi Norbert 2021: A megsebzett Föld története Történettudomány és ökológia. *Forrás*. (52.) 7-8. 230-239.
- Géczi János 2012: Sétáló árnyék. *Alföld* (63.) 4. 58-70.
- Gunst Péter 1996: Az agrártermékek piaca (értékesítés, feldolgozás, fogyasztás). In: Orosz István, Für Lajos, Romány Pál: *Magyarország agrártörténete: agrártörténeti tanulmányok*. Budapest. 319-342.
- Hajdú Zoltán 2019: *Magyarország történeti államföldrajza*. Budapest.
- Hidvégi Mária – Nikolaus Wolf 2019: Power failure: the electrification of Central-Eastern Europe, 1918–39. *European Review of History / Revue Européenne d'histoire* (26.) 2. 219-242.
- Hiller István 1975: *A soproni egyetemi hallgatók mozgalmi a két világháború között*. Sopron.
- Homor Péter – Balogh Róbert 2021: Tájátalakító gyakorlatok és professzionális erdészet kölcsönhatásai Trianon előtt és után. *Kézirat*.
- Homor Péter 2020: Trianon és az erdészeti szaktudás intézményei In: Balogh, Róbert; Homor, Péter; Tóth-Bartos, András; Ásványi, Szabolcs: *Trianon hatásai a magyar erdőgazdálkodásra : Veszteségek és átalakulás*. Budapest. 147-228.
- Illyés Benjámin 2014: Az OEE első soproni országos gyűlése I. 1926. július 6-9. *Erdészeti Lapok*. 312-314.
- Jankó Ferenc 2013: Elfeledett viták az alföldi erdősítés és vízrendezés éghajlati hatásairól. *Földrajzi Közlemények*. (137.)51-63.
- Jánosi Csongor 2018: „Hontalanul”. Védekezési technikák a két világháború között Nagy-Romániában. Gróf Mikes Ármin (1868–1944). *Pro Minoritate, Tavasz*. Nagyvárad, 3–32.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán 2021: Egyetemi zsidóverések, antiszemita merényletek, etnikai tisztogatás a Horthy-korszakban 1923–1942. *Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=147:egyetemi-zsidoverések-antiszemita-merenyletek-etnikai-tisztogatás-a-horthy-korszakban-1923-1942-&catid=15:tanulmányok utoljára letöltve: 2021.június 27.
- Kerepeszki Róbert 2005: A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk*. (4.) 42–75.

- Kerepeszki Róbert 2008: A zsidókérdés és az egyetemi bajtársi egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In: *Tradíció és modernizáció Európában a XVIII–XX. században*. Szerk. Bodnár Erzsébet és Demeter Gábor. 224–237.
- Kerepeszki Róbert 2011: Rettenetes rablás. Román megszállás a Tiszántúlon, *Rubicon*. (5.) 36–42.
- Király Pál 1987: Erdészeti politika a két világháború között az Országos Erdészeti Egyesület történetének tükrében. *Kézirat*.
- Kolossváry Szabolcsné 1978: A magyar fakereskedelmi politika 1920-1938 között. *Erdészettörténeti Közlemények*. 121-137.
- Malm, Andreas – Hornborg, Alf 2019: *Emberi tényező? Az antropocén-narratíva kritikája*. Ford. Csorba Géza – Nagy Klára.
- Marton Péter – Szálkai Kinga 2017: *Against the Current: Deconstructing the Upstream/Downstream Binary in Hydropolitical Security Complexes*. Budapest.
- Mitchell, Timothy 2002: *Rule of Experts. Egypt, Techno-Politics, Modernity*. Berkeley and Los Angeles.
- Moore, Jason W. 2019: Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félteni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. *Fordulat* (11.) 25. 18–52.
- Ormos Mária 2002: Trianon és a magyar gazdaság In: „...ahol a határ elválaszt” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Balassagyarmat-Várpalota, 49-62.
- Oroszi Sándor 1990: Az alföldfásítás a két világháború között Magyarországon. *Erdészettörténeti Közlemények* (1.) 2-100.
- Pál Judit 2012: Az erdélyi társadalomtörténet-írás helyzete 1944 után In: Erős Vilmos - Takács Ádám Szerk. *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni történetírásról*. Budapest.
- Péteri György 1985: *Montagu Norman és a magyar "szanálási mult"*. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. Budapest.
- Pogány Ágnes 1998: Párhuzamos történetek. Az osztrák és a magyar pénzügyi politika a két világháború között. In: *Ötven éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem*. II. kötet, Budapest, 1214-1228.
- Ránki György – Berend T. Iván 1966: *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919-1929*. Budapest.

- Róth Gyula 1958: A magyar erdészeti kutatásügy története 1898-tól 1940-ig. Erdészeti kutatások: az Erdészeti Tudományos Intézet közleményei. 3-4. sz. 5-18.
- Simon Zoltán Boldizsár 2020: *The Epochal Event. Transformations in the Entangled Human, Technological, and Natural Worlds*. London.
- Szakács László 2017: *Százötven éve született Kaán Károly 1867–2017*. Budapest.
- Taar Ferenc 1974: Az utolsó hírmondók. *Alföld* (25.) 2. 51-58.
- Tomka Béla 2011: Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon In: *A mi 20. századunk*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy – Romsics Ignác. Kolozsvár.
- Tóth-Bartos András 2012: *Birtokpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944*. Budapest.
- Tölgyesi Csaba et al. 2020: Underground deserts below fertility islands? Woody species desiccate lower soil layers in sandy drylands. *Ecography*. (43.) 6. 848-859.
- Ujházy Noémi – Biró Marianna 2018: The 'Cursed Channel': utopian and dystopian imaginations of landscape transformations in twentieth-century Hungary. *Journal of Historical Geography*. (61.) 1-13.
- Veress Géza 1986: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede, (1919-1931). In: Tokody Gyula Szerk. *Debrecen története, 1919-1944*. 4. köt. Debrecen. 165-234.
- Zalasiewicz, Jan 2018: – Sörlin, Sverker – Robin, Libby – Grinevald, Jacques (eds.): *The Epochs of Nature*. Chicago.

Források listája a IV. fejezethez

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

XIX-K-9-m Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Erdészeti Hivatal iratai

XIX-K-9-be Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Madas András miniszterhelyettes iratai

XIX-K-13 Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Országos Erdészeti Főigazgatóság iratai, 1951-1968

XIX-K-13-a Országos Erdészeti Főigazgatóság, általános iratok, 1951-1967

XIX-K-9-1 Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Tudományos kutatási osztály iratai

XXVI-K-3 Erdészeti Tudományos Intézet iratai

Erdészeti Tudományos Intézet, (ERTI) Szombathely-Kámon, Bánó István iratai 1953-1975.

a. Bánó Kovacsevits Jenőnek írt levele, 1956. január

b. Bánó Ván Lászlónak írt levele (Kunadacs Kutatóállomás), 1956. július 7.

c. Bánó Szőnyi Lászlónak írt levele, 1963. aug. 23.

d. Bánó Kovacsevits Jenőnek írt levele, 1965. május 29.

e. Bánó Kovacsevits Jenőnek írt levele, 1962. november 6.

f. Bánó Kovacsevits Jenőnek írt levele, 1962. augusztus 3.

g. Bánó Kovacsevits Jenőnek írt levele, 1963. február 23.

h. Bánó Stefan Eusebiuval folytatott levelezése 1967-1968.

i. Bánó Halász Aladárral folytatott levelezése, 1963-1970.

j. Bánó Szőnyi Lászlónak írt levele, 1971. november 23.

k. Bánó István munkanaplója, 1953-1973.

Az Európai Gazdasági Bizottság tevékenysége 1947-1972. Budapest.

Erdészeti Kutatások

Erdészeti Lapok

Erdészeti Tudományos Intézet, Sárvár

ERTI Sárvár, Gurisatti Gábor levelezése, 1988-1989

OEF Erdősítési és fásítási utasítás 1959. Budapest.

Papers of the 2nd World Forestry Congress 1936. Budapest.

Wágner Károly Könyvtár és Levéltár, Budapest

Babos Imre 1951: *Az erdők telepítése.* Budapest.

Bakkay László Szerk. 1957: *A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Erdészeti Főigazgatóság együttes rendezésében megtartott nyárfa konferencia: 1956. szeptember 23-29.* Budapest.

Bánó István 1954: Egy erdeifenyő anyafa vizsgálata magtermő ültetvény létesítése szempontjából. *Erdészeti Kutatások: az Erdészeti Tudományos Intézet Közleményei.* (3.) 73–82.

Bánó István 1957: A magyar fenyőmagtermő-plantázs. *Erdészeti Kutatások: az Erdészeti Tudományos Intézet Közleményei.* (1–2.) 31–48.

Bánó István 1970: *Conifer Seed Orchards in Hungary.* Special paper no. 9 of the FAO Study Tour on Production of improved seeds and other propagating material, Hungary, szeptember 16. Budapest.

Bánó István–Marjai Zoltán 1961: Erdeifenyő oltványok növekedése, fejlődése és magtermelése. *Erdészeti Kutatások: az Erdészeti Tudományos Intézet Közleményei* 1-3. 135–164.

Halász Aladár 1966 (szerk.): *Faellátásunk helyzete és fejlődése.* Budapest.

Halász Aladár et al. 1973: *Beszámoló a Hetedik Erdészeti Világkongresszusról.*

Járó Zoltán 1954: A valkói termőhely térképezés eredményei. *Erdészeti Kutatások* 3. 2-29.

Kaán Károly 1939: *Alföldi kérdések: Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben.* Budapest.

Keresztesi Béla - Márkus László Szerk. 1975: *A fagazdaság ökonómiai alapjai.* Budapest.

Keresztesi Béla 1959: Nyárfa gazdálkodásunk helyzete és a soron lévő feladatok In: Somos András Szerk. *Erdészettörténeti Közlemények*

Keresztesi Béla 1962: *A magyar nyárfatermesztés.* Budapest.

Keresztesi Béla 1982: *Magyar erdészet 1954–1979.* Budapest.

Keresztesi Béla 1991: *Forestry in Hungary 1920–1985.* Budapest.

Koltay György (szerk.) 1953: *A nyárfa.* Budapest.

- Koltay György–Kopecky Ferenc 1954: Őshonos nyáraink leromlott öröklöttségének megjavítása. *Erdészeti Kutatások*. 2. 65–86.
- Kopecky Ferenc 1962: A nyárak nemesítése In: Keresztesi Béla: *A magyar nyárfatermesztés*. Budapest. 83-117.
- Madas András 1975: *World Consumption of Wood*. Budapest. 7-8.
- Madas András 1975: *World Consumption of Wood. Trends and prognoses*. Budapest. 19.
- Madas András 1978: *Erdészeti politika*. Budapest.
- Madas András 1985: *Ésszerű környezetgazdálkodás a mezőgazdaságban*. Budapest.
- Madas András et al. 1967: *A fafogyasztás és faellátás várható alakulása*. Budapest.
- Madas András: World Consumption. Budapest. *International Poplar Commission*.
<http://www.fao.org/forestry/ipc/69644/en/>
- Magyar János 1959: Nyárasok faállomány szerkezeti vizsgálatának eddigi eredményei In: Somos András Szerk. 1959: *A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztályának Közleményei*. IV/1-2. 111-155.
- Májér Antal 1956: Erdőtípus-csoportjaink és erdőgazdasági hasznosításuk. Tervezet az erdőtipológia szélesebb körű gyakorlati bevezetésére. *Erdészeti Kutatások* 4.
- Mihályi (Mayer) Zoltán 1936: A csonkamagyarországi erdeifenyő-telepítések származástani problémái a magvizsgálat szempontjából. *Erdészeti kísérletek*. (38.) 1-2. 1-92, 93-106, 107-114.
- Peace, T.R. 1952: *Poplar*. London.
- Sabet, K. A. 1953: Studies on the Bacterial Die-Back and Canker of Poplar. *Annals of Applied Biology*. Helsinki.
- Sali Emil 1978: Nyárfatermesztési célkitűzések In: Keresztesi Béla Szerk. 1978: *A nyárak és a fűzek termesztése*. Budapest. 14-28.
- Somkuti Elemér 1956: Az erdeifenyő növekedésének és fejlődésének néhány sajátossága az ápolóvágásokkal kapcsolatban. *Erdészeti Kutatások*. 3. 3-36.
- Szönyi László (ed.) 1966: *Meeting of IUFRO Section 22 members in Hungary*. Budapest.
- Tóth Imre 1957: Megfigyeléseim a nyárfákról. *Az Erdő*. (7.) 251-256.
- Waterman, Alma 1957: Canker and Dieback of Poplar Caused by *Dothiciza Poulea*. *Forest Science*. (3.) 2. 175-183.

Witt Lajos 1956: Javaslatok az erdeifenyő-erdőtípusok kialakítására. *Erdészeti Kutatások*. 3. 83-94.

Irodalomjegyzék a IV. fejezethez

Autio-Sarasmo, Sari - Katalin Miklóssy (szerk.) 2011: *Reassessing Cold War Europe*. New York.

Balogh Róbert – Homor Péter – Ásványi Szabolcs –Tóth-Bartos András 2020: *Trianon hatásai a magyar erdőgazdálkodásra. Veszteség és átalakulás*. Budapest.

Balogh Róbert 2017: Az Országos Erdészeti Egyesület története a 19-20. században. Közösség, érdekképviselő és az erdőkről alkotott elképzelések a modernitás korában In: Sárvári, János Szerk. *Országos Erdészeti Egyesület Almanach I.*, Budapest, Magyarország: Országos Erdészeti Egyesület. Budapest. 22-135.

Bartha Dénes – Oroszi Sándor 2003: Az alföldfásítási programok története, különös tekintettel a természetvédelem kérdéskörére. *Erdészettörténeti Közlemények* 60. 34-63.

Brain, Stephen 2011: *Song of the Forest. Russian Forestry and Stalinist Environmentalism, 1905–1953*. Pittsburgh.

Brown, Kate 2019: *Manual for Survival. A Chernobyl Guide to the Future*. London.

Chayes, Abram – Chayes, Antonia Handler 1998: *The New Sovereignty*. Cambridge (MA).

Cronon, William 1991: *Nature's Metropolis. Chicago and the Great West*. New York.

David-Fox, Michael 2006: Multiple modernities vs. Neo-Traditionalism. On Recent debates in Russian and Soviet History. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. (54.) 4. Washington, 535-555.

Evans, Julian (ed.) 2009: *Planted Forests. Uses, Impacts and Sustainability*. Róma.

Feitl István 2016: *Talányos játszmák*. Budapest.

Geröcs Tamás - Pinkasz András 2017: A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet* (113.) 15-35.

James, Mark - Apor Péter 2015: Socialism Goes Global: Decolonization and the making of a new culture of internationalism in Socialist Hungary 1956–1989. *Journal of Modern History*. (87) 4. 1–40.

Jankó Ferenc 2013: Elfeledett viták az alföldi erdősítés és vízrendezés éghajlati hatásairól. *Földrajzi Közlemények* (137.) 1. 51–63.

- Josephson, Paul 2010: War on Nature as Part of the Cold War: The Strategic and Ideological Roots of Environmental Degradation in the Soviet Union. In McNeill, John R. - Unger, Corinna R. Szerk. *Environmental Histories of the Cold War*. Washington. 21-49.
- Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest.
- Király László–Vidovszky Ferenc 1989: A számítógépes erdészeti információs rendszer kialakításának előkészítő munkái és problémái egy konkrét adatfeldolgozási feladat példáján bemutatva. *A Helyzet. Lap az erdőkért*. 1.sz.45.
- Leigh, G. J. 2004: *The World's Greatest Fix. A History of Nitrogen and Agriculture*. Oxford.
- Máté Gábor 2015: Táj és kollektivizálás. A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházaskozári termelőszövetkezet területén In: Horváth Sándor - Ö.Kovács József Szerk. *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 157-180.
- Mazzucato, Mariana 2019: *The Value of Everything: Making and Taking in the Global Economy*. London.
- Mitrovits Miklós 2015: Lehetséges volt-e legyőzni a kapitalizmust? *Eszmélet* (27.) 109-136.
- Nelson, Arvid 2005: *Cold War Ecology: Forests, Farms, and People in the East German Landscape, 1945–1989*. New Haven.
- Nicholas, Ganson 2009: *The Soviet Famine of 1946-47 in Global and Historical Perspective*. New York.
- Oroszi Sándor 1990: *Az alföldfásítás a két világháború között Magyarországon*. Budapest.
- Pál Viktor 2017: Technology and the Environment in State-Socialist Hungary. *An Economic History*.
- Palasik Mária-Borvendég Zsuzsanna 2015: *Vadhajtások – A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Budapest.
- Pápai Gábor 2003: Gyökerek és lombok. *Erdészportrék* 2.
- Pápai Gábor 2005: Gyökerek és lombok. *Erdészportrék* 4.
- Pápai Gábor 2005: Gyökerek és lombok. *Erdészportrék* 4.
- Pápai Gábor 2010: Gyökerek és lombok. *Erdészportrék* 9.
- Scott, James C. 1998: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed?* New Haven.

Stephen, Brain 2011: *The Song of the Forest. Russian Forestry and Stalinist Environmentalism, 1905-1953*. Pittsburgh.

Tölgyesi Csaba et al. 2020: Underground deserts below fertility islands? Woody species desiccate lower soil layers in sandy drylands. *Ecography*. 43. 848-859.

Ujvári-Jármay Éva - Nagy László - Mátyás Csaba 2016: The IUFRO 1964/68 Inventory Provenance Trial of Norway Spruce in Nyírjes, Hungary – results and conclusions of five decades. *Documentary study. Acta Silvatica & Lignaria Hungarica, Vol. 12. Special Edition*. 9-11.

Vargha Dóra 2018: *Polio Across the Iron Curtain. Hungary's Cold War with an Epidemic*. Cambridge.

Ábrák

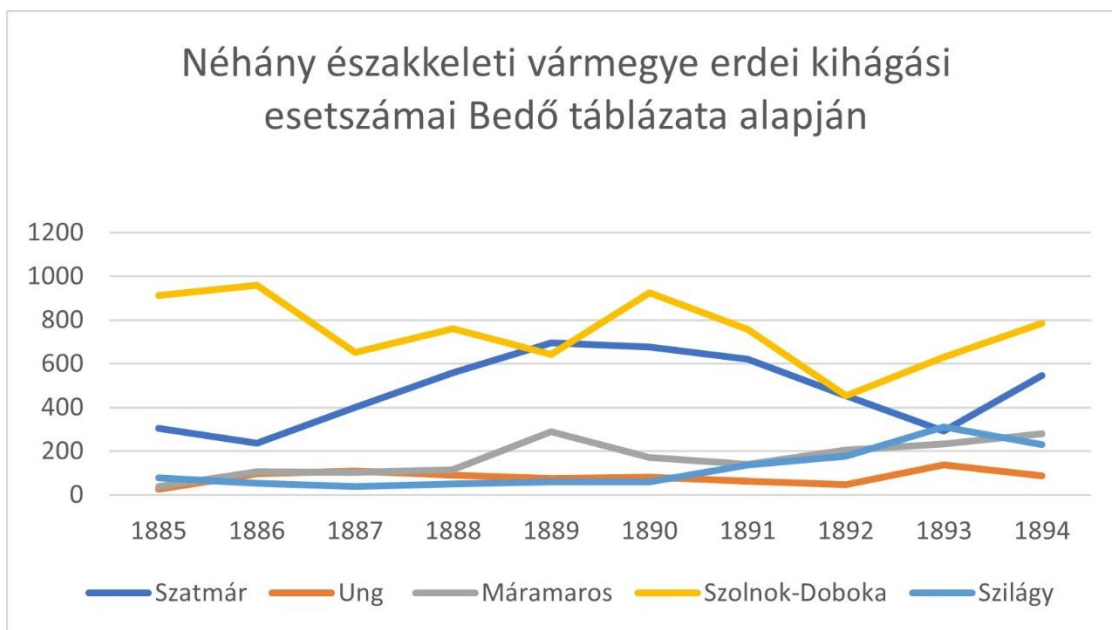
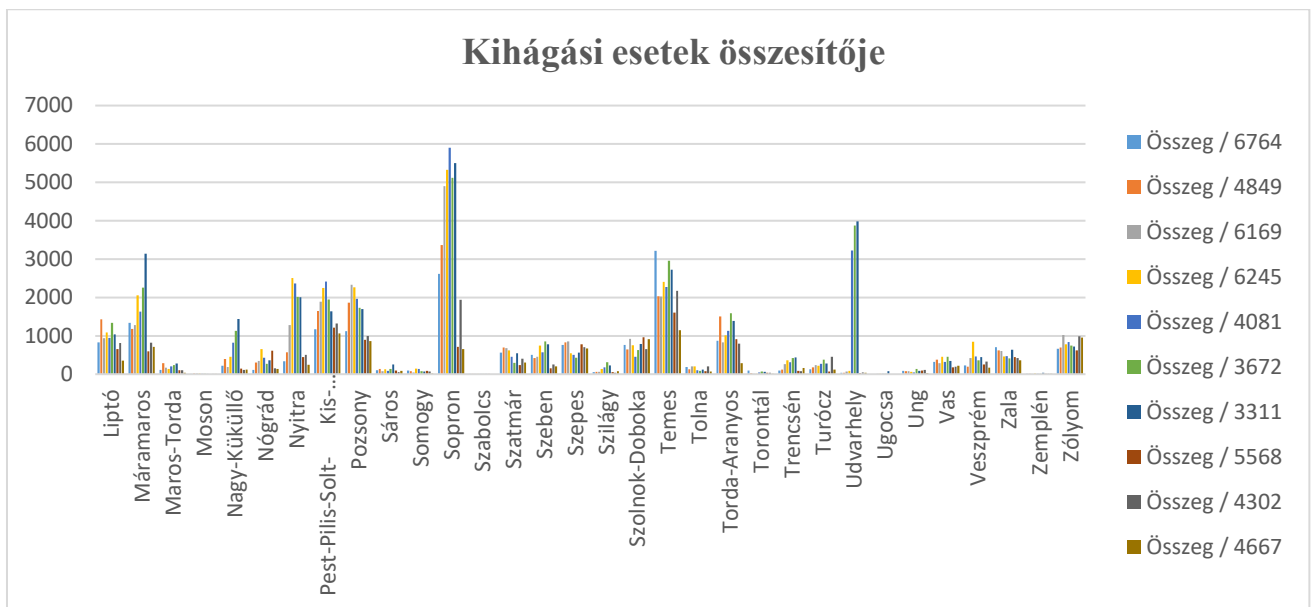
Táblázatok és diagramok

1-2. A kommodifikáció az Erdészeti Zsebnaptár sorozat tükrében: választékok és termőhelyi osztályozás a Zsebnaptár különböző kiadásai alapján

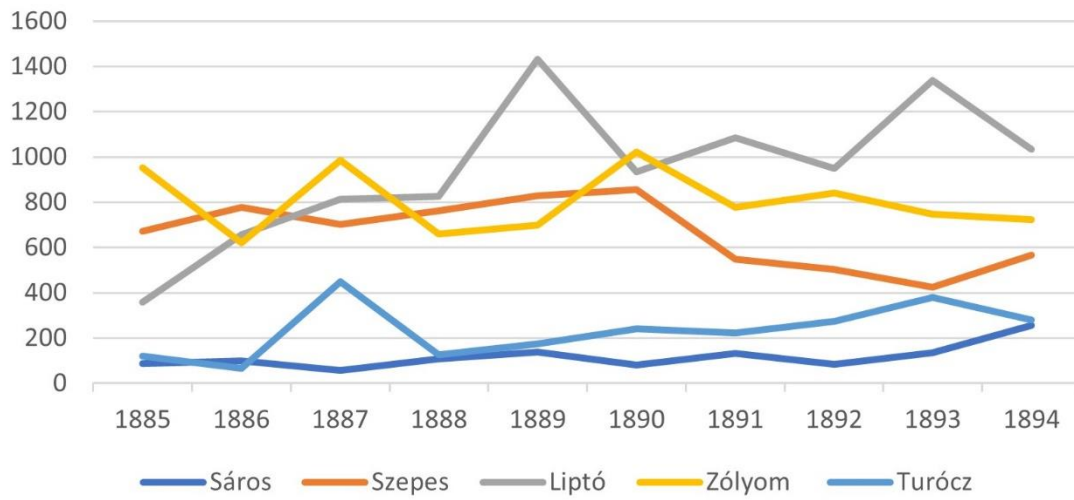
Termék neve	1874	1884	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915	1919
Ácsolt gerenda	x		x	x						
Deszkák, lécek, lépcsők s egyéb apró fűrészárúk	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Faszén	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Feldolgozott épületes szerszámfa kiszáradva				x	x	x	x	x	x	x
Fűrészelt vagy faragott épületi fa				x				x		
Gömbölyű épület- és szerszámfa		x		x						
Magolaj		x	x	x			x	x		
Makkoltatás				x	x	x	x	x	x	x
Szerszám- és tűzifaválasztékok kéreggel együtt				x	x	x	x	x	x	x
Tűzifa és szénfa				x		x	x	x	x	x
Vasúti talpfa impregnálva					x	x	x	x	x	x
Zsindely	x		x							

Fatermés-táblák bükk-szálerdő számára										
Kor években	Fatömeg	Évi növedék		Fatömeg	Évi növedék		Fatömeg	Évi növedék		Kor években
		folyó	átlag		folyó	átlag		folyó	átlag	
		kateszteri holdanként köbméterekben								
I. termőhely			II. termőhely			III. termőhely				
30	57	3,80	1,90	50	3,50	1,67	44	2,90	1,47	30
40	95		2,38	85		2,13	73		1,82	40
50	133		2,66	120		2,4	102		2,04	50
60	171		2,85	158		2,63	136		2,27	60
70	215	4,40	3,07	196	3,80	2,8	171	3,45	2,44	70
80	259		3,24	234	2,93	208	2,6	80		
90	303		3,37	275	3,06	246	3,75	2,73	90	
100	347		3,47	316	4,10	3,16	284	2,84	100	
110	382	3,50	3,47	348	3,20	3,16	313	2,85	2,84	110
120	417		3,48	379		3,16	341		2,84	120
130	452		3,48	411		3,16	370		2,84	130
140	480		3,43	436		3,11	392		2,8	140
150	509	2,85	3,39	461	2,50	3,07	414	2,20	2,76	150
IV. termőhely			V. termőhely			VI. termőhely				
30	41	2,55	1,37	38	2,20	1,27	35	1,90	1,17	30
40	66		1,65	60		1,5	54		1,35	40
50	92		1,84	82		1,64	73		1,46	50
60	120		2,00	104		1,73	95		1,58	60
70	148	2,80	2,11	126	3,20	1,8	117	2,20	1,67	70
80	183	2,29	158	1,97		139	1,74	80		
90	218	3,50	2,42	189		2,1	164	2,50	1,82	90
100	253	2,53	221	2,21		189	1,89	100		
110	278	2,50	2,53	243	2,20	2,21	208	1,90	1,89	110
120	303		2,53	265	2,21	227	1,89		120	
130	325		2,20	2,5	281	2,16	240		1,85	130
140	347		2,48	297	2,12	253	1,81		140	
150	366	1,90	2,44	313	1,60	2,09	265	1,30	1,77	150
VII. termelőhely			VIII. termőhely			IX. termőhely				
30	28	1,60	0,93	25	1,25	0,83	22	0,90	0,73	30
40	44		1,10	38		0,95	32		0,8	40
50	60		1,20	50		1,00	41		0,82	50
60	76		1,27	63		1,05	50		0,83	60
70	95	1,90	1,36	79	1,60	1,13	63	1,30	0,9	70
80	114		1,43	95		1,19	76	0,95	80	
90	136		1,51	110		1,22	85	0,95	90	
100	158		1,58	126		1,26	95	0,95	100	
110	171	2,20	1,55	136	1,00	1,24	101	0,60	0,92	110
120	183	1,53	145	1,21		107	0,89		120	
130	193	1,30	1,48	152		1,17	110		0,85	130
140	202	1,44	158	1,13		114	0,81		140	
150	212	0,95	1,41	164	0,65	1,09	117	0,35	8,78	150

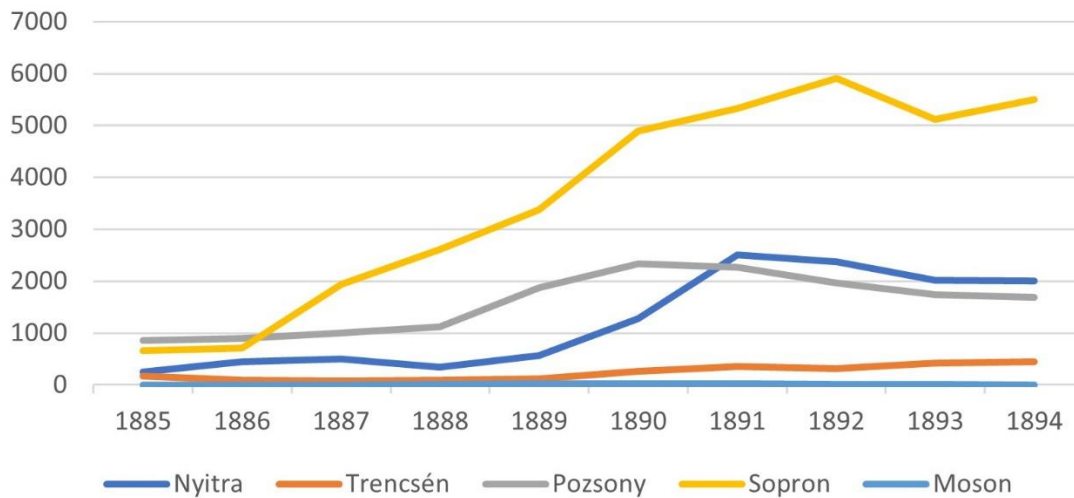
3-8. Az erdei kihágások évenkénti eloszlása vármegyénként és régióként Bedő 1896-os táblázatának adatai alapján

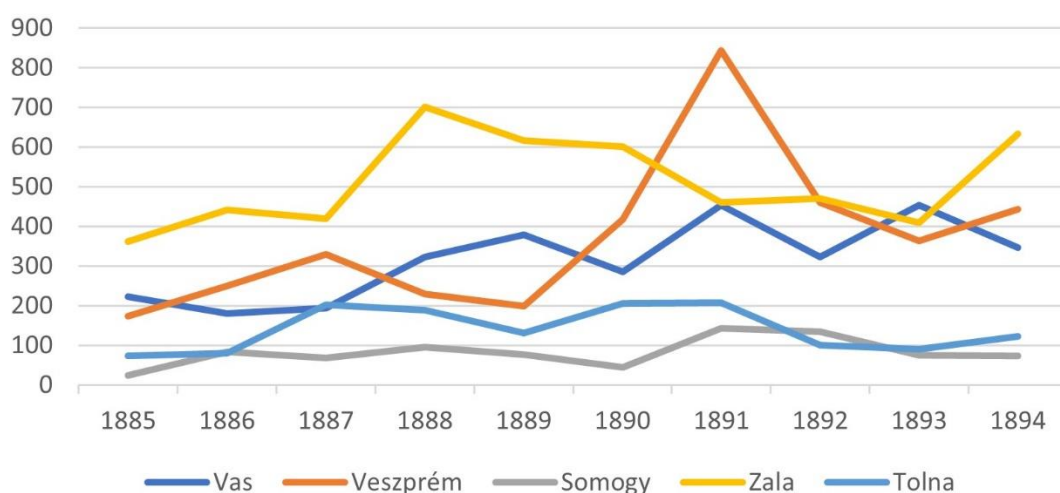
Néhány északi vármegye erdei kihágási esetszámai Bedő táblázata alapján

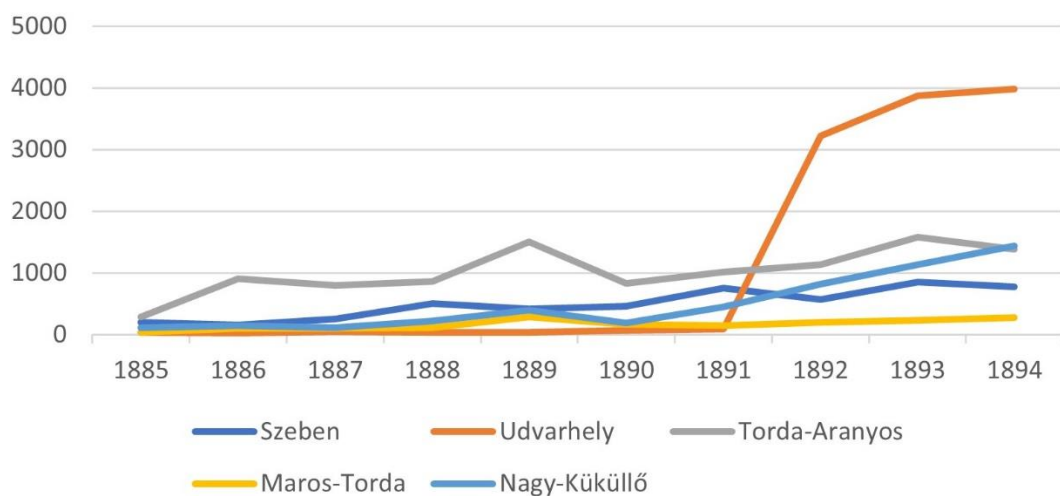
Néhány északnyugati vármegye erdei kihágási esetszámai Bedő táblázata alapján

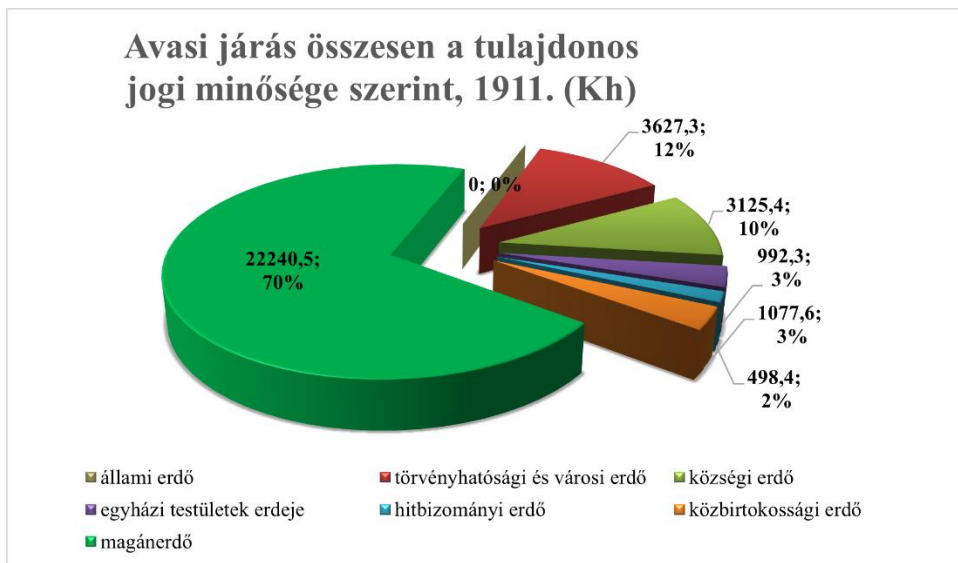
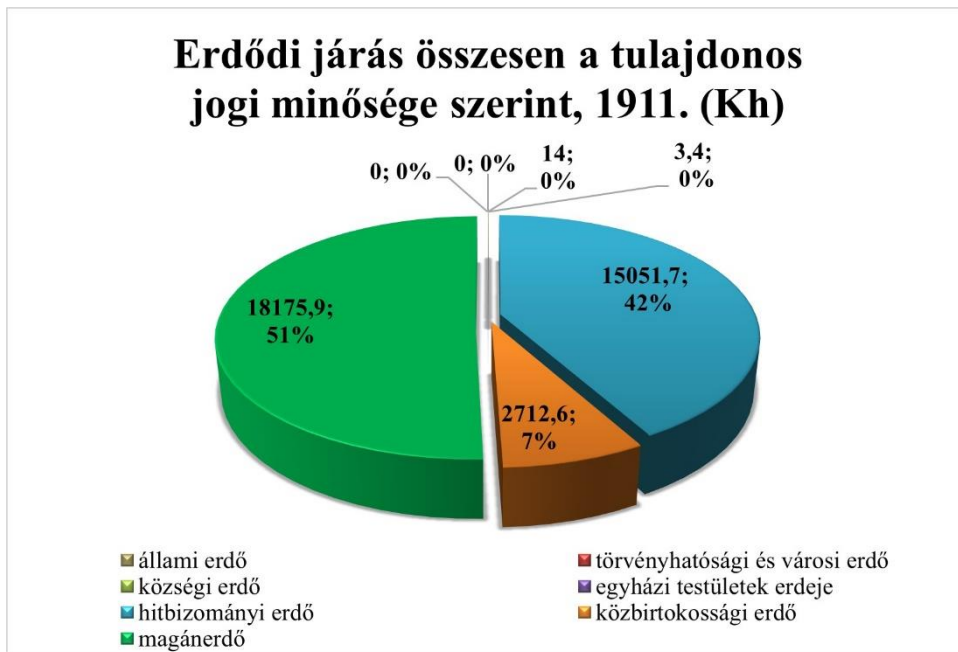
Néhány dunántúli vármegyei erdei kihágási esetszámai Bedő táblázata alapján

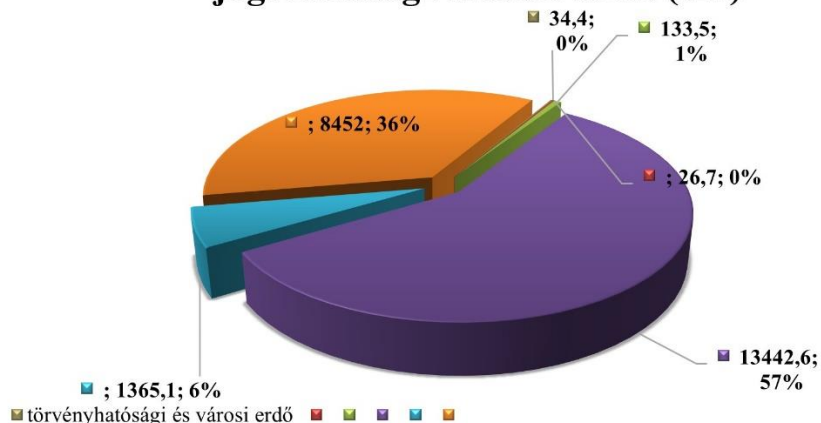
Néhány erdélyi vármegye erdei kihágási esetszámai Bedő táblázata alapján

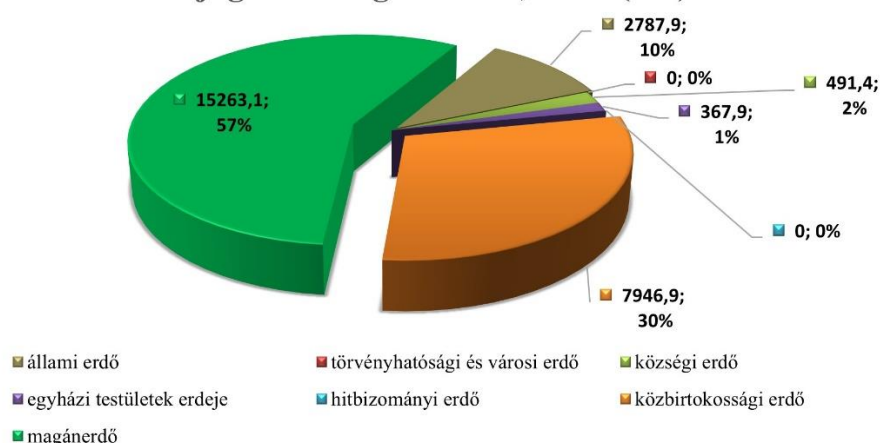
9-13. Az erdőterületek tulajdonjogi megoszlása Szatmár vármegye keleti járásában az 1911-es összeírás alapján

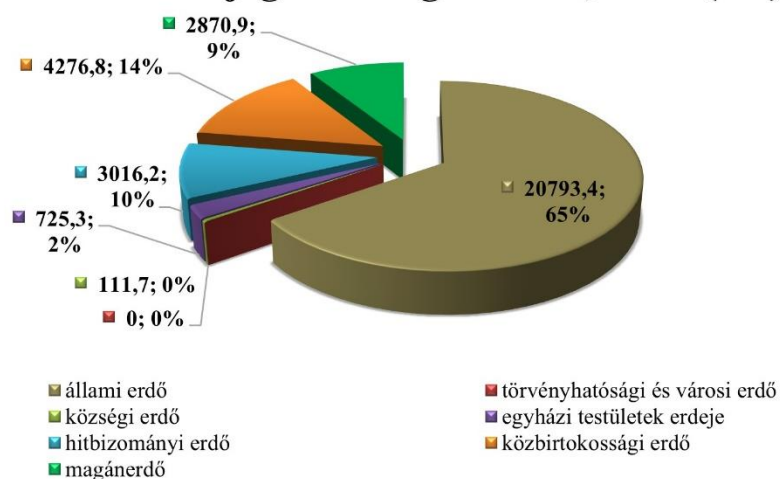
Szinérváljai járás összesen a tulajdonos jogi minősége szerint 1911. (Kh)

Nagysomkúti járás összesen a tulajdonos jogi minősége szerint, 1911 (Kh)

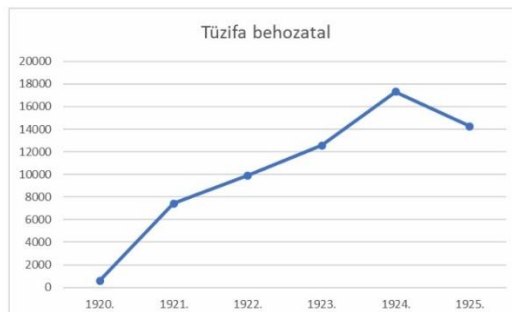
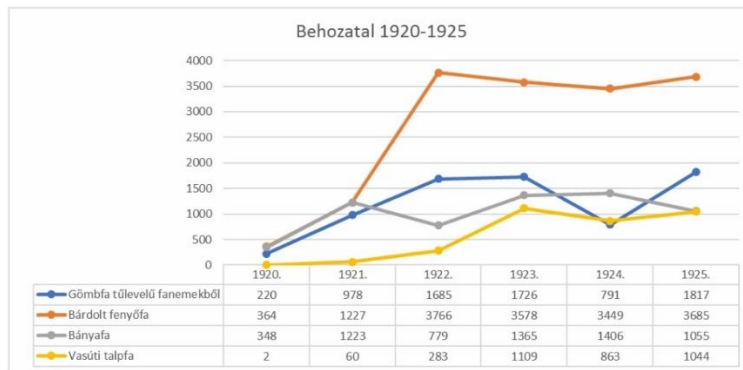
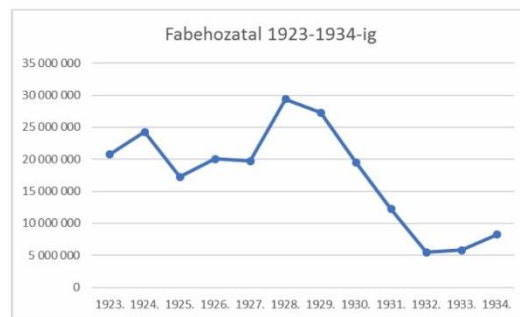

Nagybányai járás összesen a tulajdonos jogi minősége szerint, 1911. (Kh)

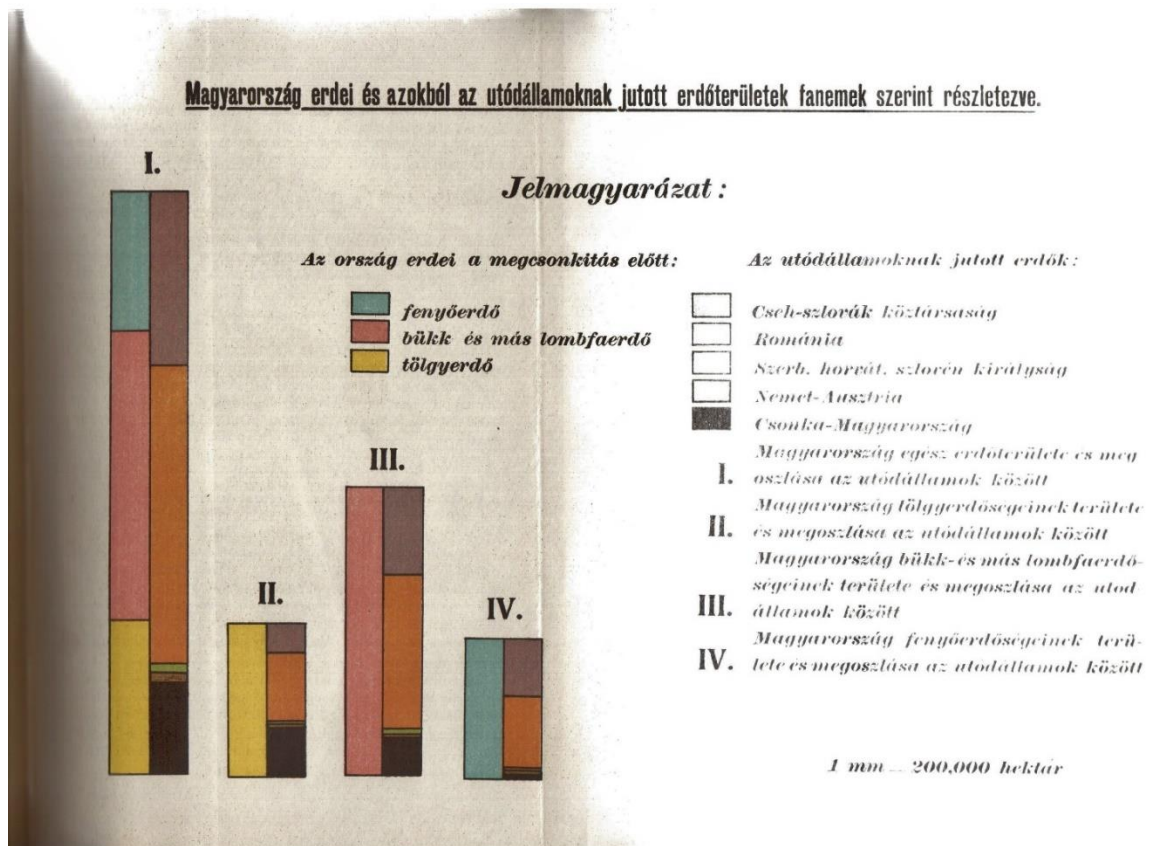

14-15. A fa külkereskedelme 1920 után

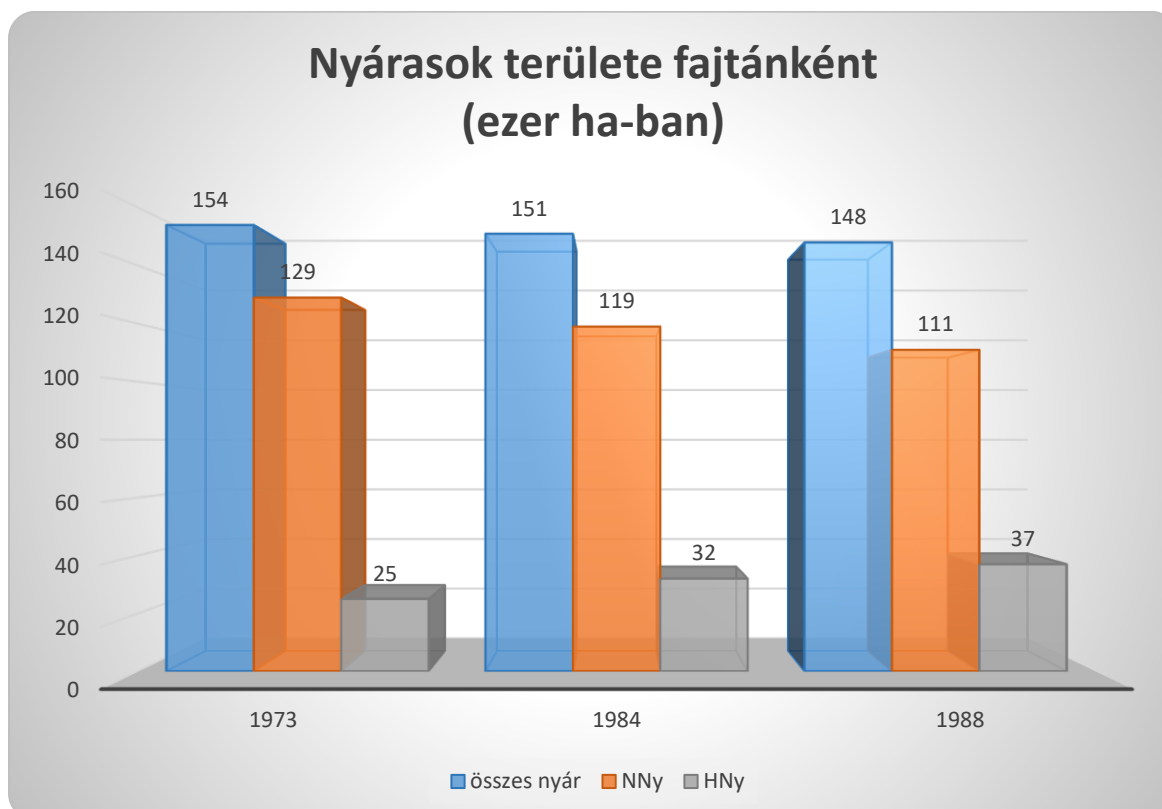
Külkereskedelmi faforgalom 1923-34-ig								
év	Mindennemű fa				Faszén			
	behozatal		kivitel		behozatal		kivitel	
	métermáza	érték 1000P	métermáza	érték 1000P	métermáza	érték 1000P	métermáza	érték 1000P
1923.	20 739 468	50 419	0	0	0	0	0	0
1924.	24 239 751	71 046	0	0	0	0	0	0
1925.	17 247 679	40 865	98 154	598	408 111	2 726	518	2 367
1926.	20 065 662	49 750	121 090	628	491 900	3 591	82	541
1927.	19 732 127	53 013	81 818	487	496 575	3 774	18	135
1928.	29 398 679	154 238	370 627	6 049	516 353	3 769	63	460
1929.	27 264 741	132 865	391 483	4 782	499 514	3 696	145	977
1930.	19 527 647	90 435	504 671	4 680	433 212	3 206	1 543	11 110
1931.	12 244 341	56 953	280 758	2 263	378 772	2 765	25	178
1932.	5 498 133	13 587	172 019	585	296 439	1 980	0	0
1933.	5 804 594	27 339	140 891	868	304 378	1 704	0	0
1934.	8 209 160	38 392	191 381	1 064	333 966	1 937	0	0

16. Kaán Károly diagramja a trianoni határok nyomán keletkezett erdővesztéséről

17-18. Nyárfa területre vonatkozó diagramok

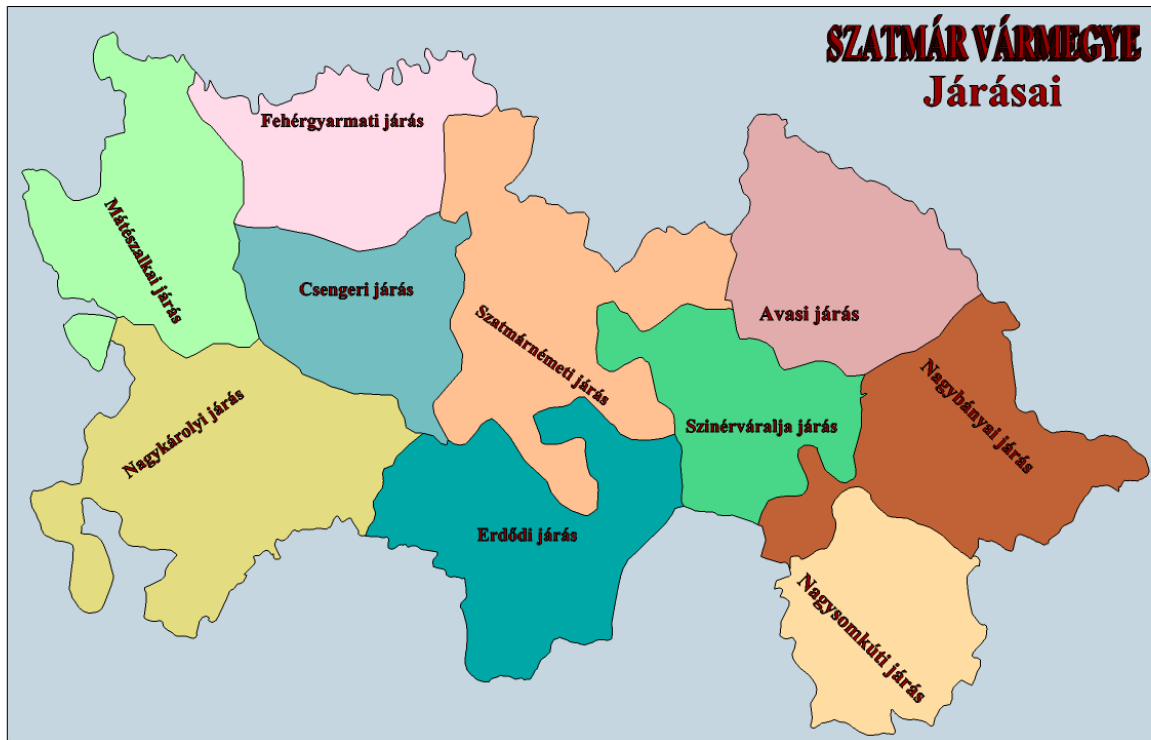

Térképek

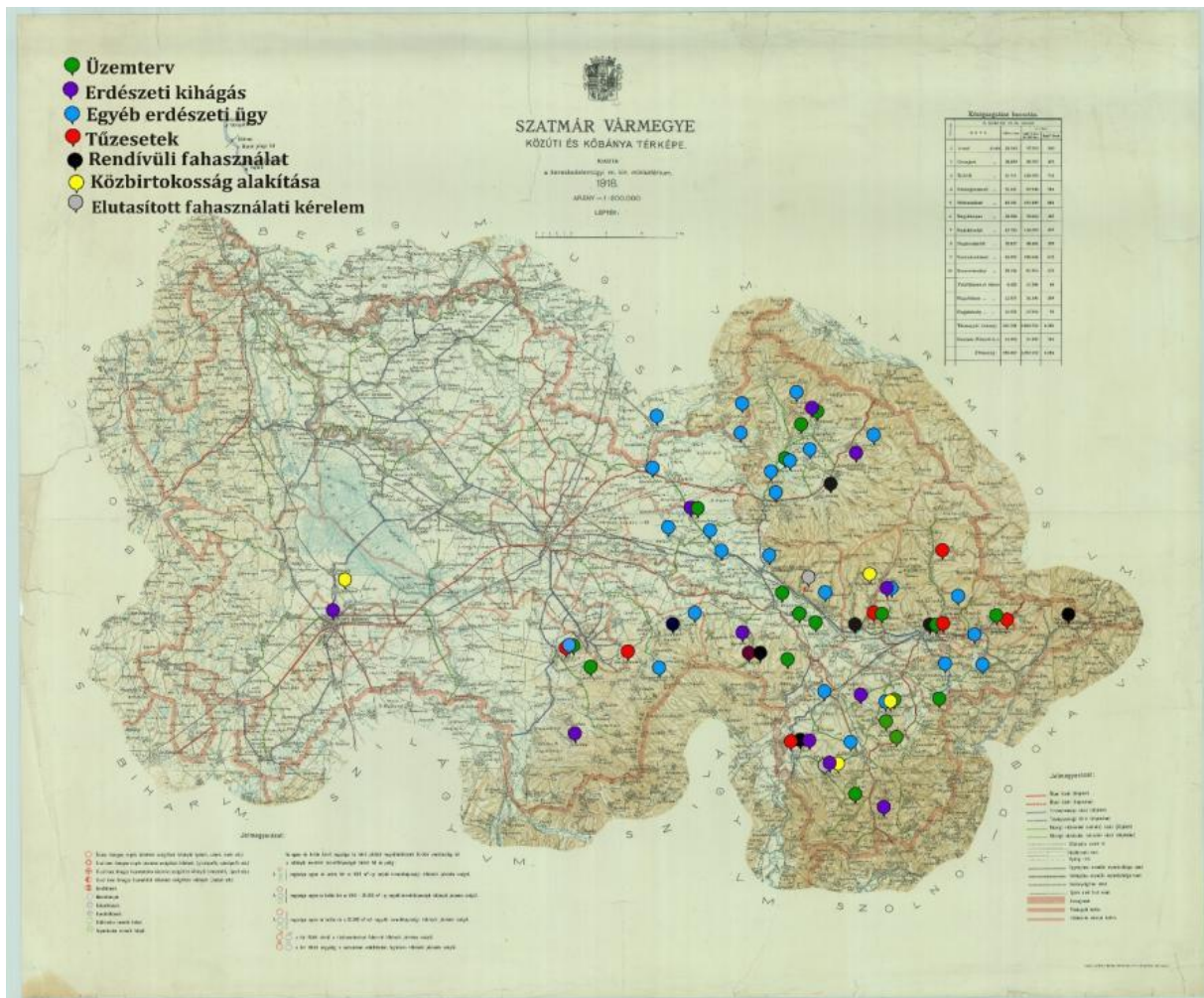
1. Szatmár vármegye domborzati vázlata (Balogh András)

2. Szatmár vármegye járásainak térképvázlata (Balogh András)

3. A Szatmár vármegye keleti területei erdőgazdálkodásáról gyűjtött levéltári dokumentumok térbeli eloszlása, 1880-1919 (Balogh András)

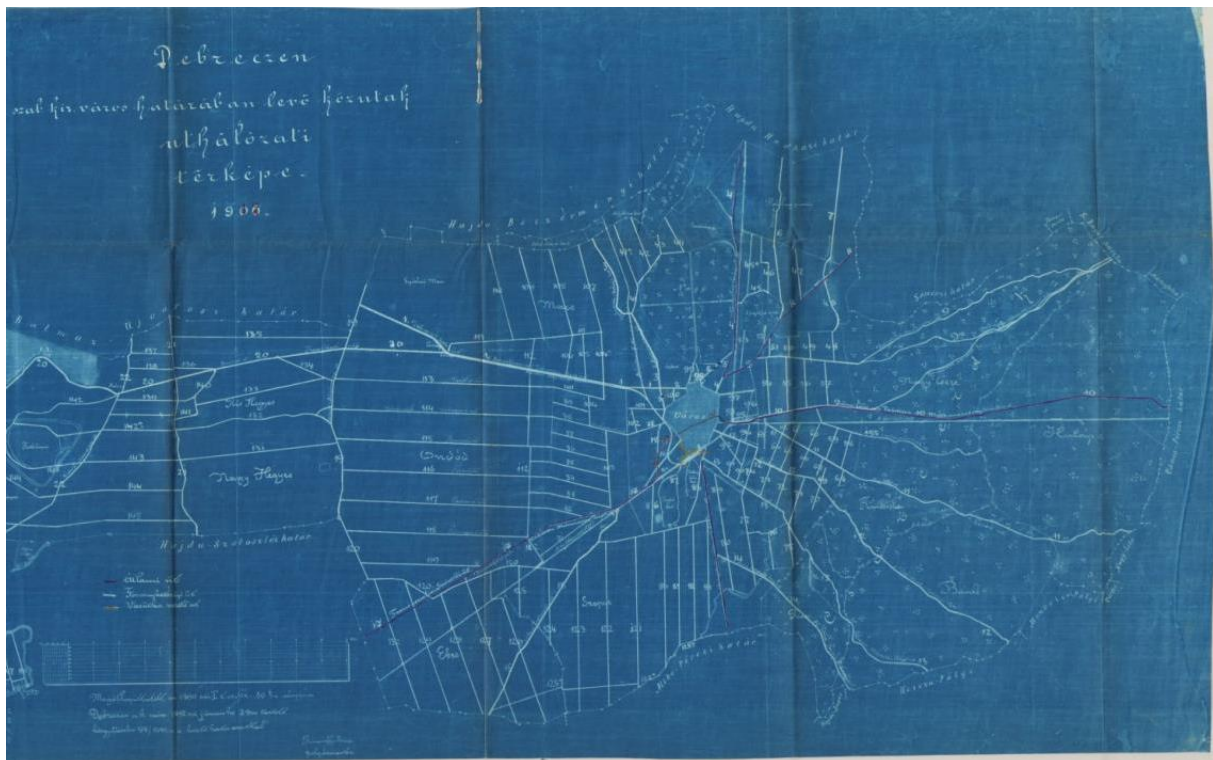
Forrás: SzSzBML T-151. sz. „Szatmár vármegye közüti és kőbánya térképe 1918” című térkép alapján

4. Debrecen és a város körüli erdők Bedő 1896-os átnézeti térképén

Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/312/view/?pg=7&bbox=-71%2C-7087%2C8339%2C218>

5. Debrecen környékének úthálózata, 1912.

Forrás: HBML

6. A gúti erdőről készült térkép vázlat 1771-ből

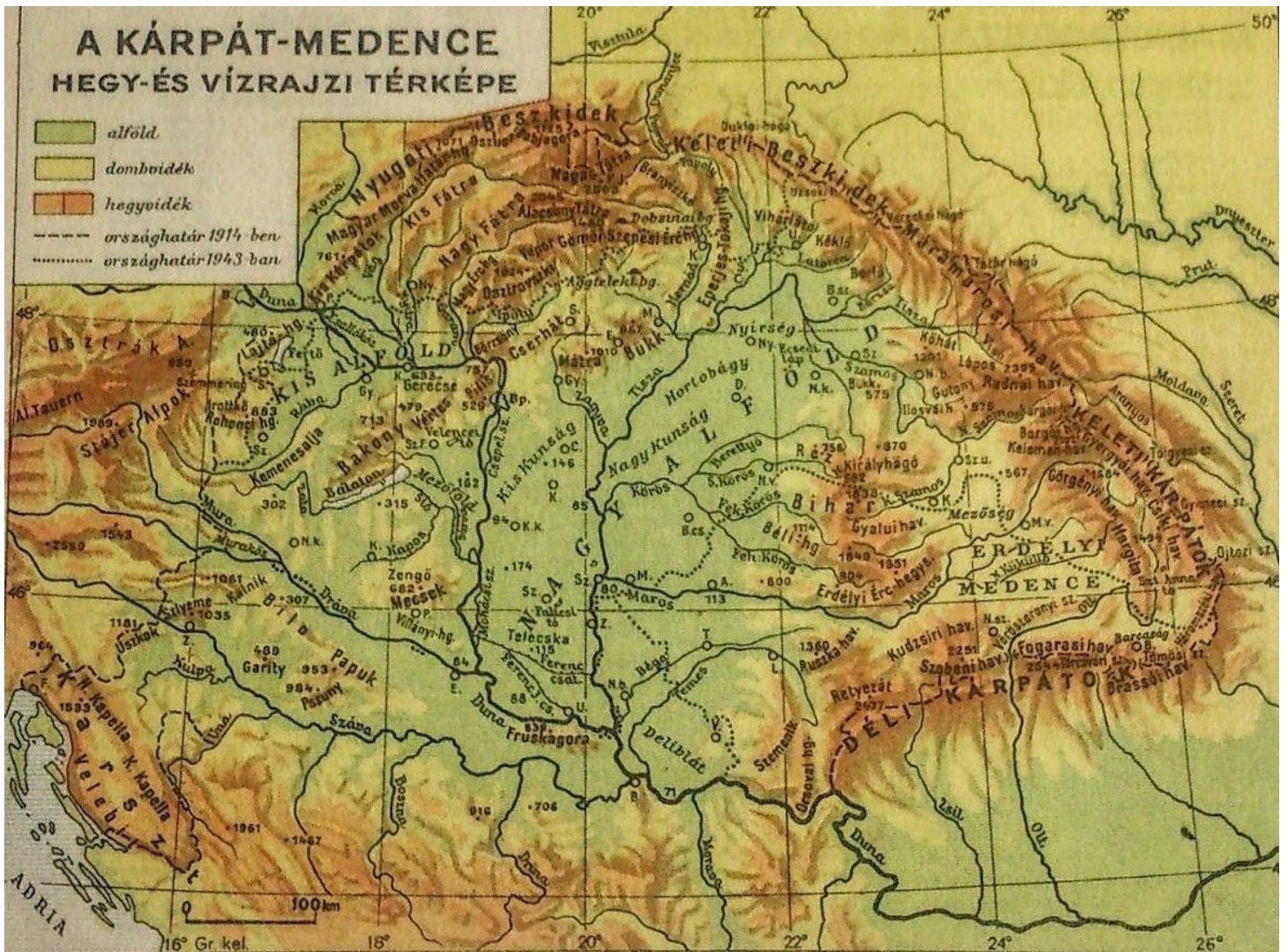

Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkeptar/2125/view/?bbox=372%2C-6940%2C10612%2C-261>

9. Lesenyi Ferenc térképe, 1936.

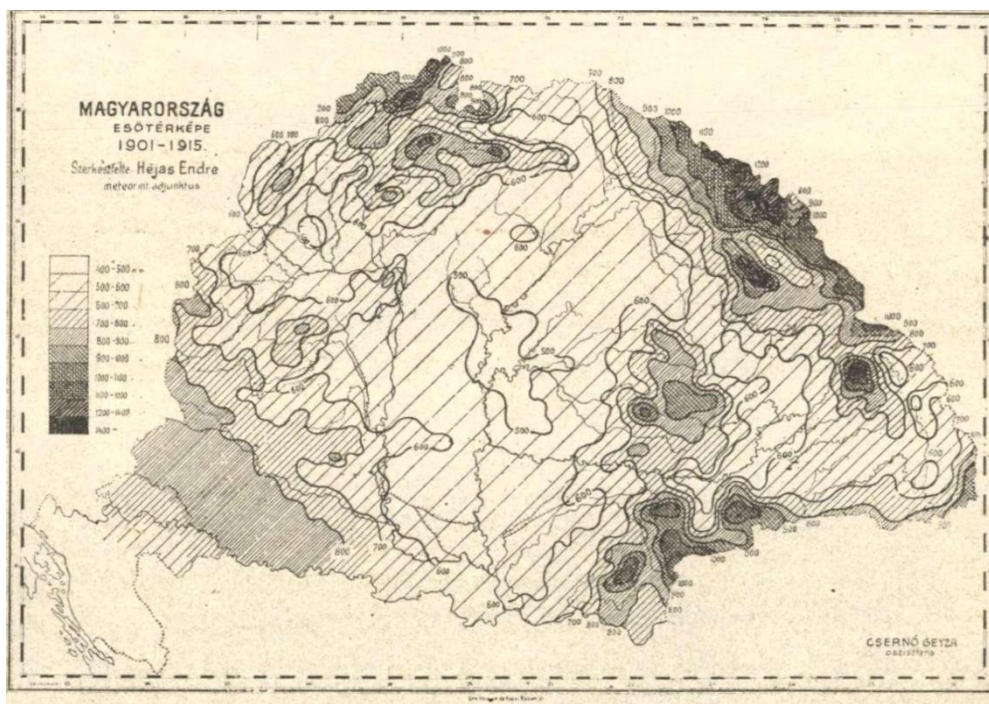
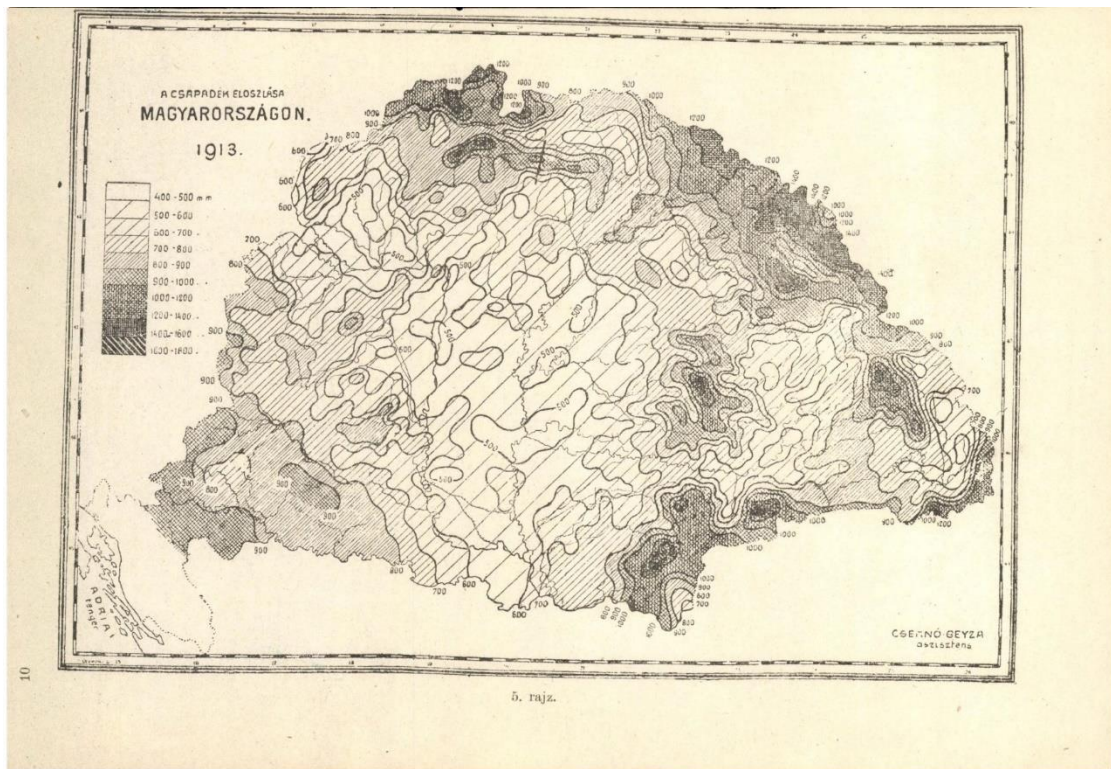

10. Kogutowicz Károly: A Kárpát-medence hegy-és vízrajzi térképe,

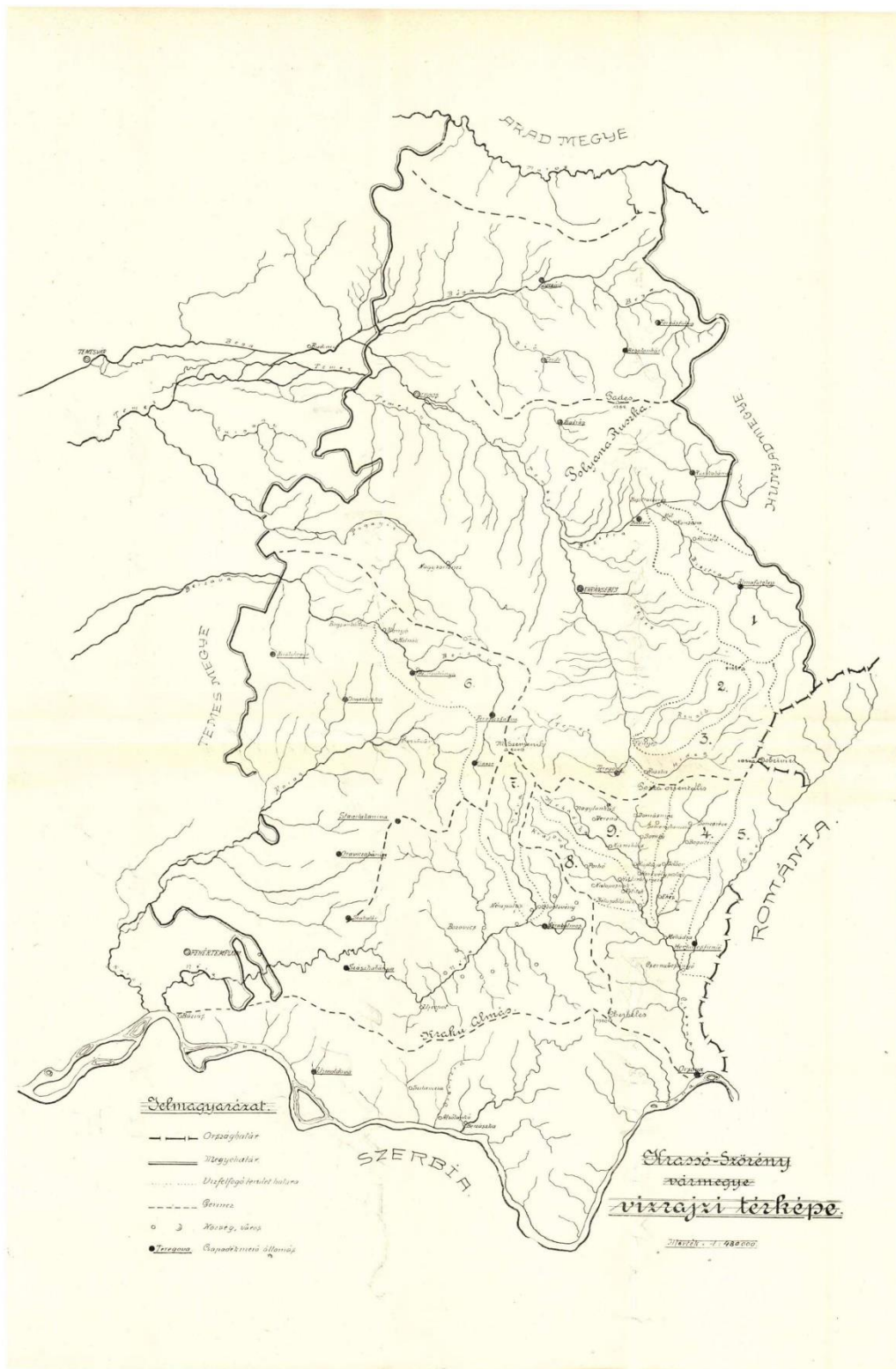
Forrás: Népatlasz. 1943. 2. oldal

11-12. Csapadéktérképek – Az 1913. júliusi (3.) és az 1901-15-ös átlagot mutató (4.) csapadéktérkép Korbély József 1917-es tanulmányából

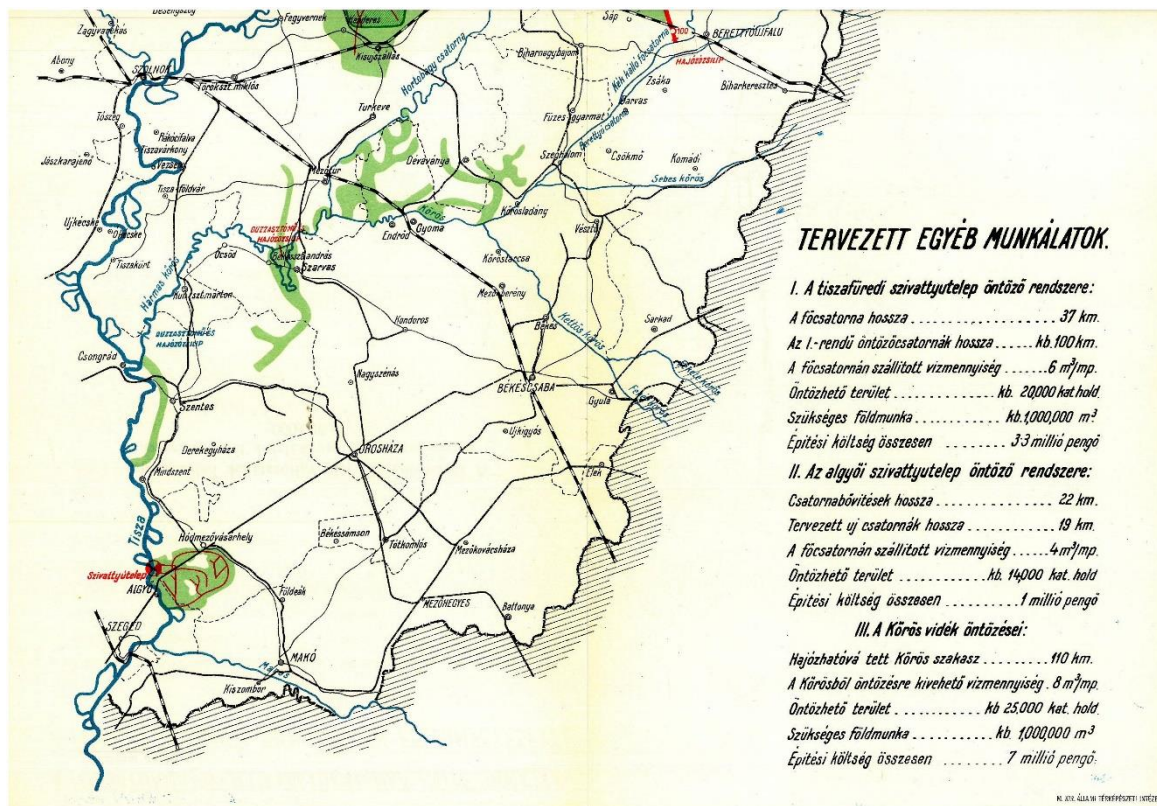
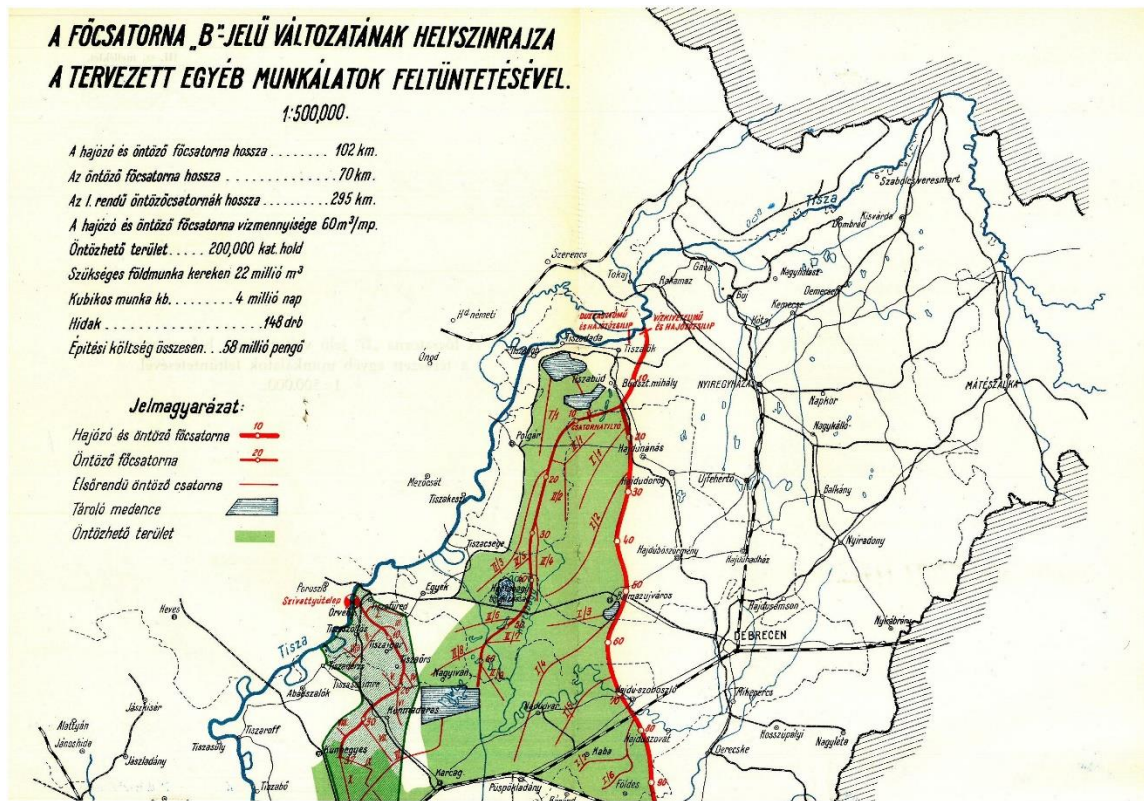
Forrás: Korbély József 1916-1917: A Körösök és a Berettyó szabályozás és vízjárása. *Vízügyi Közlemények.* (6.) 2. 173-223. és (7.) 1. 1-150.

13. Térfi Béla térkép-vázlata a krassó-szörényi vízrajzi határokról és a csapadékmérők elhelyezkedéséről, 1913.

Forrás: Térfi Béla 1913: A krassószörényi árvíz-katasztrófák. *Vizügyi Közlemények.* (13.) 1. 1-20.

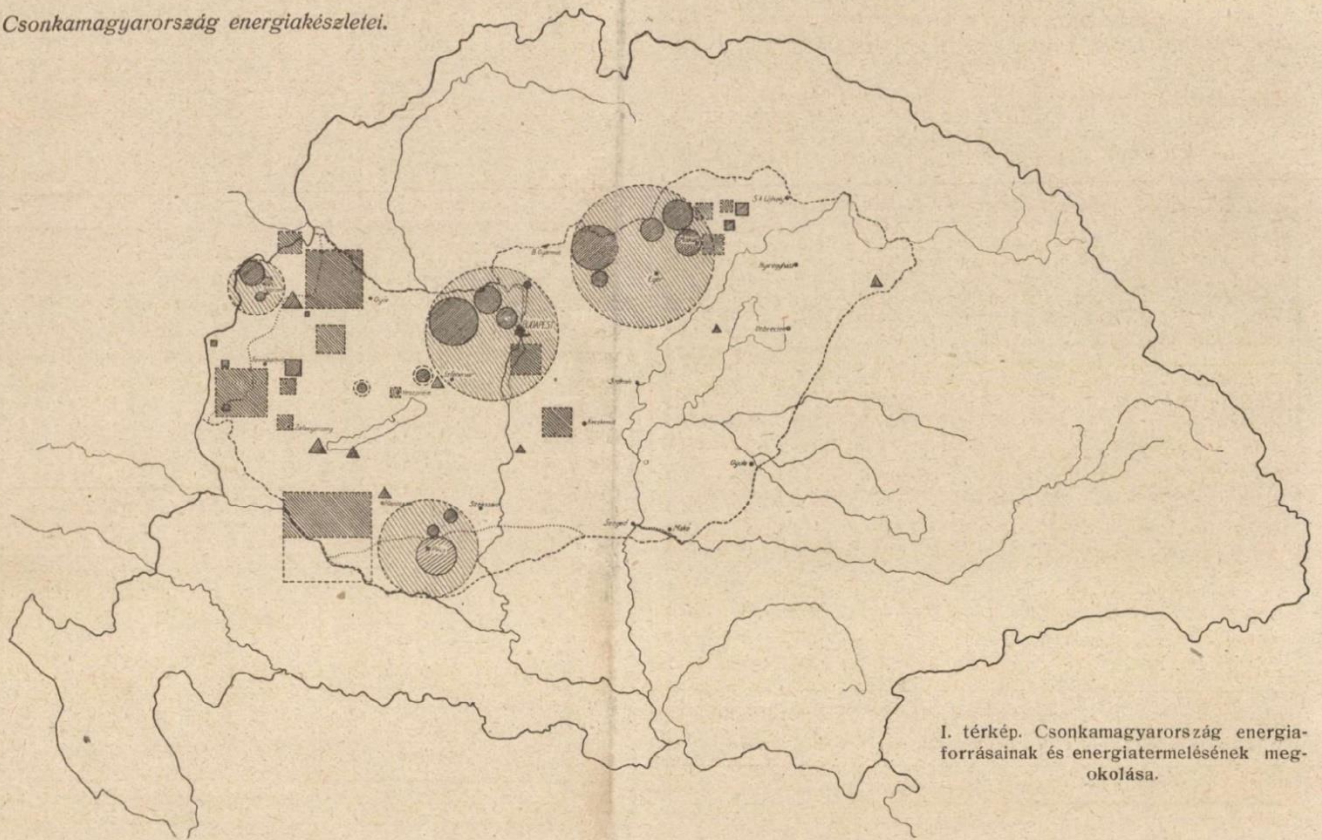
15. térkép Trummer Árpád térképe, 1937.

Forrás: Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár könyvtára

16. Haidegger Ernő térképvázlata, 1921.

Csonkamagyarország energiakészletei.

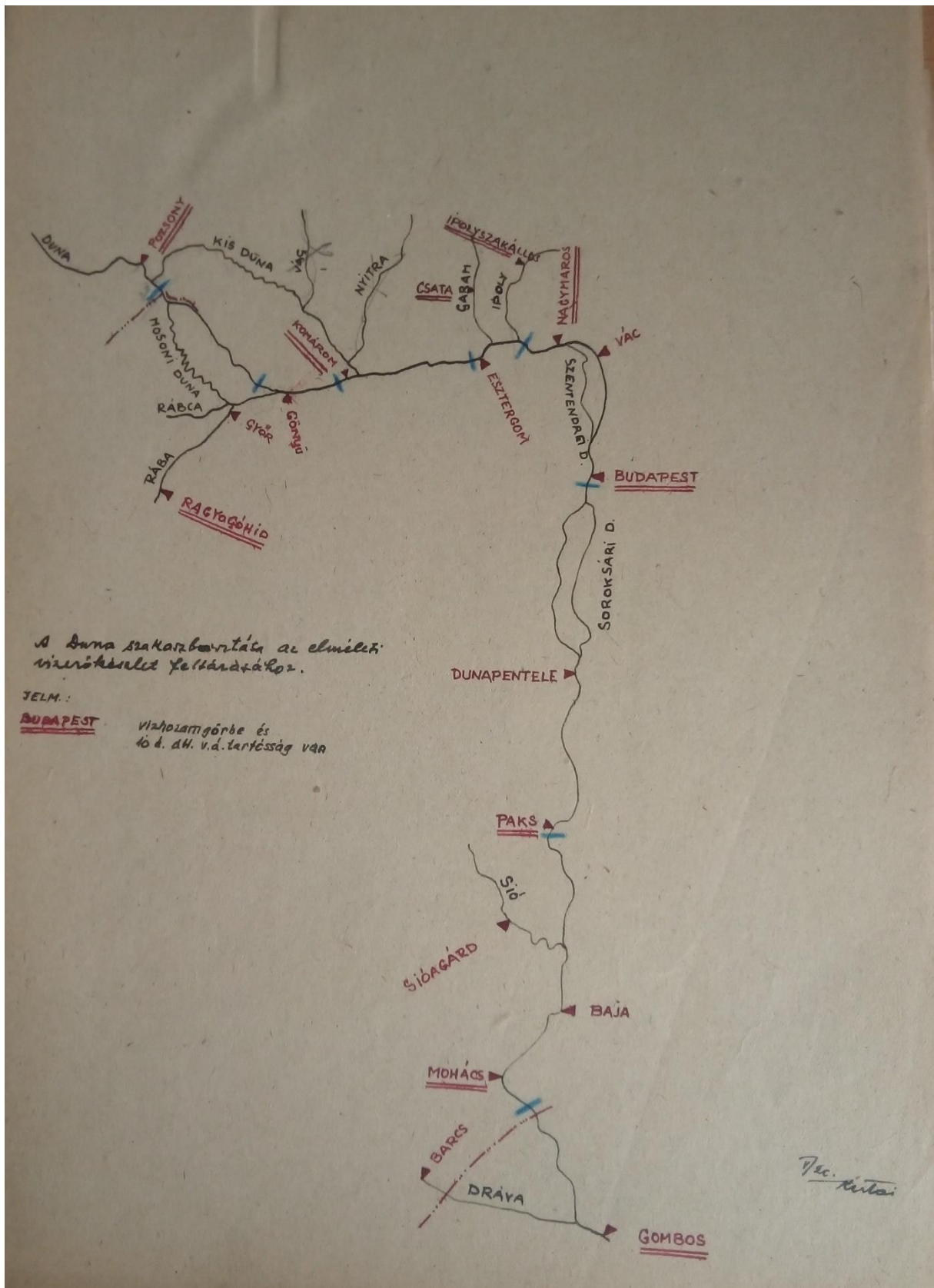

I. térkép. Csonkamagyarország energiaforrásainak és energiatermelésének megokolása.

JELMAGYARÁZAT:
 Sűrűn vonalozott körök = évi széntermelés: $1 \text{ m}^2 = 35.000 \text{ t}$
 Ritkán vonalozott körök = szénkészletek: $1 \text{ m}^2 = 12 \text{ millió t}$

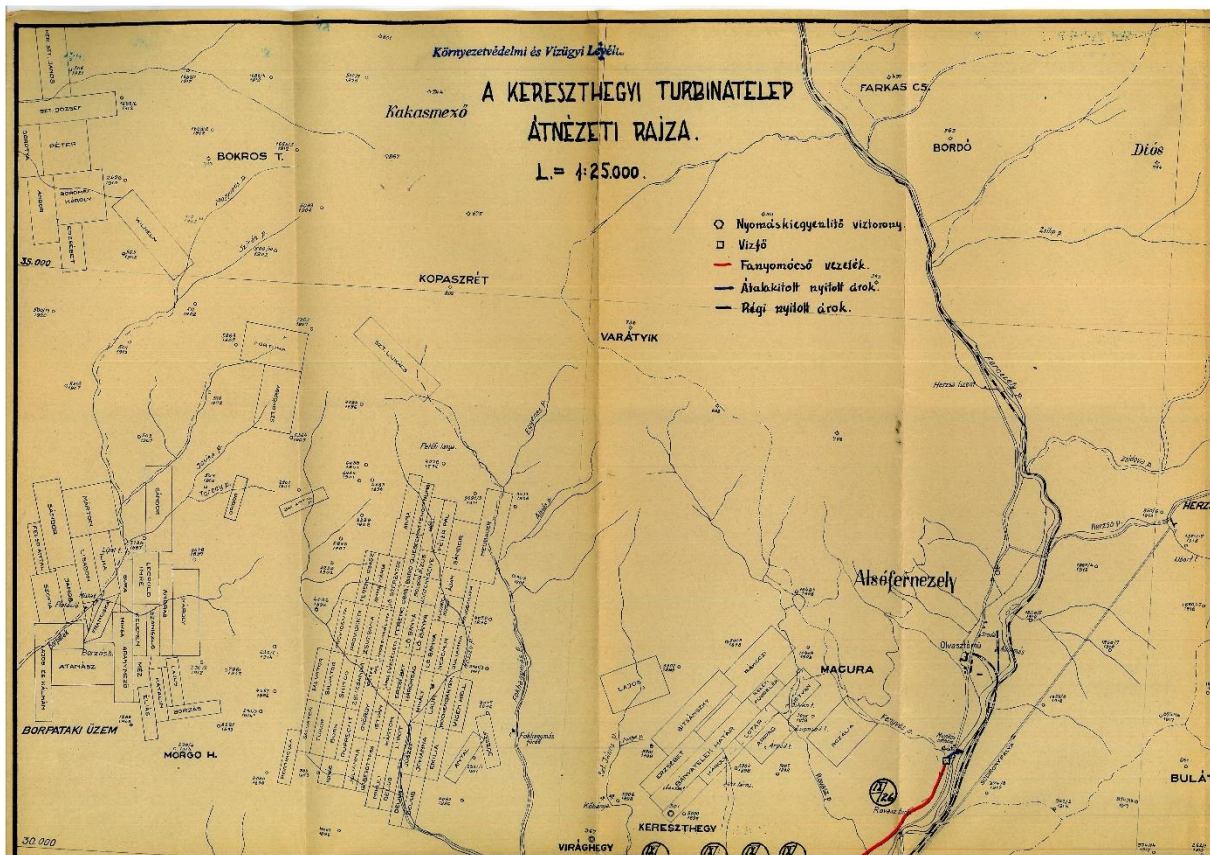
Kihúzott négyzetek = kiépített vízierők } $1 \text{ m}^2 = 300 \text{ Le}$
 Pontozott négyzetek = rendelkezésre álló vízierők }
 Háromszögek = tüzelőfordulások.

17. Mosonyi Emil térképe a Duna szakaszairól, 1945.

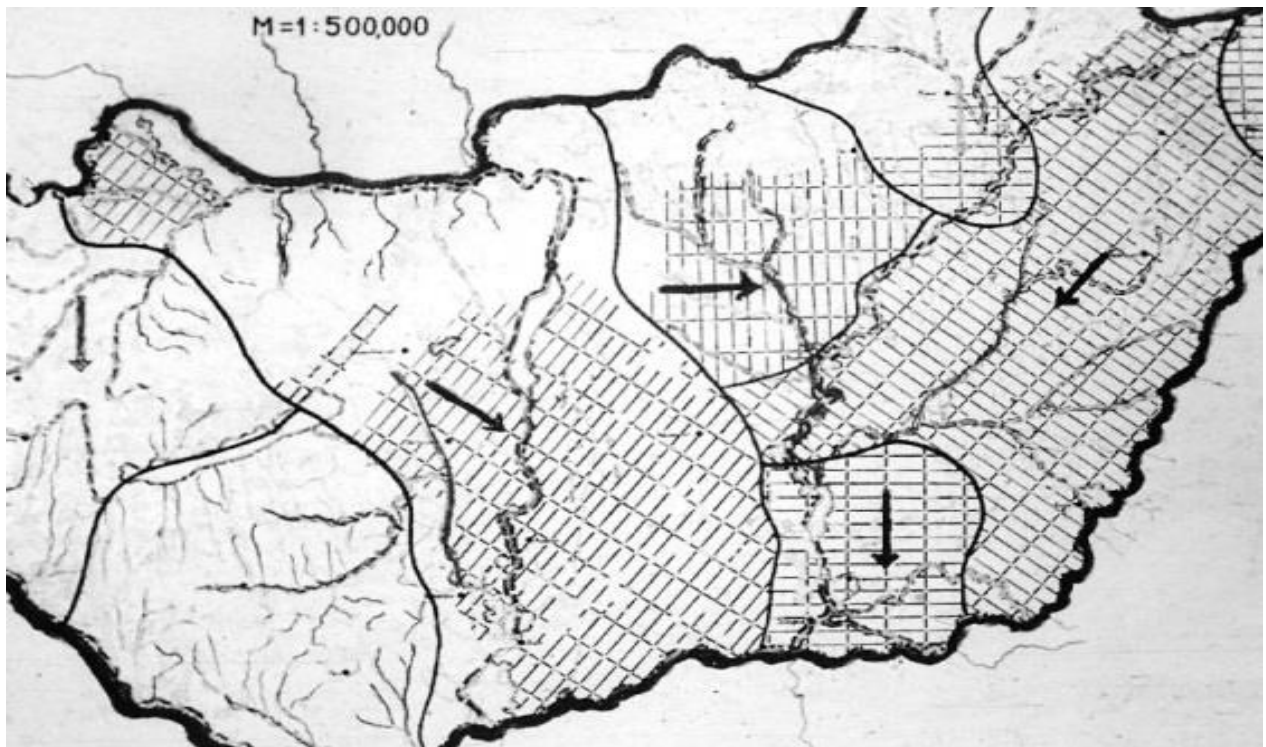
Forrás: Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, a Vízerőügyi Hivatali iratai

18. A kereszthegyi turbinatelep átnézeti rajza

Forrás: Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, a Vízérőügyi Hivatali iratai

19. A mezővédő erdősávok elméleti elhelyezkedése Magyarországon

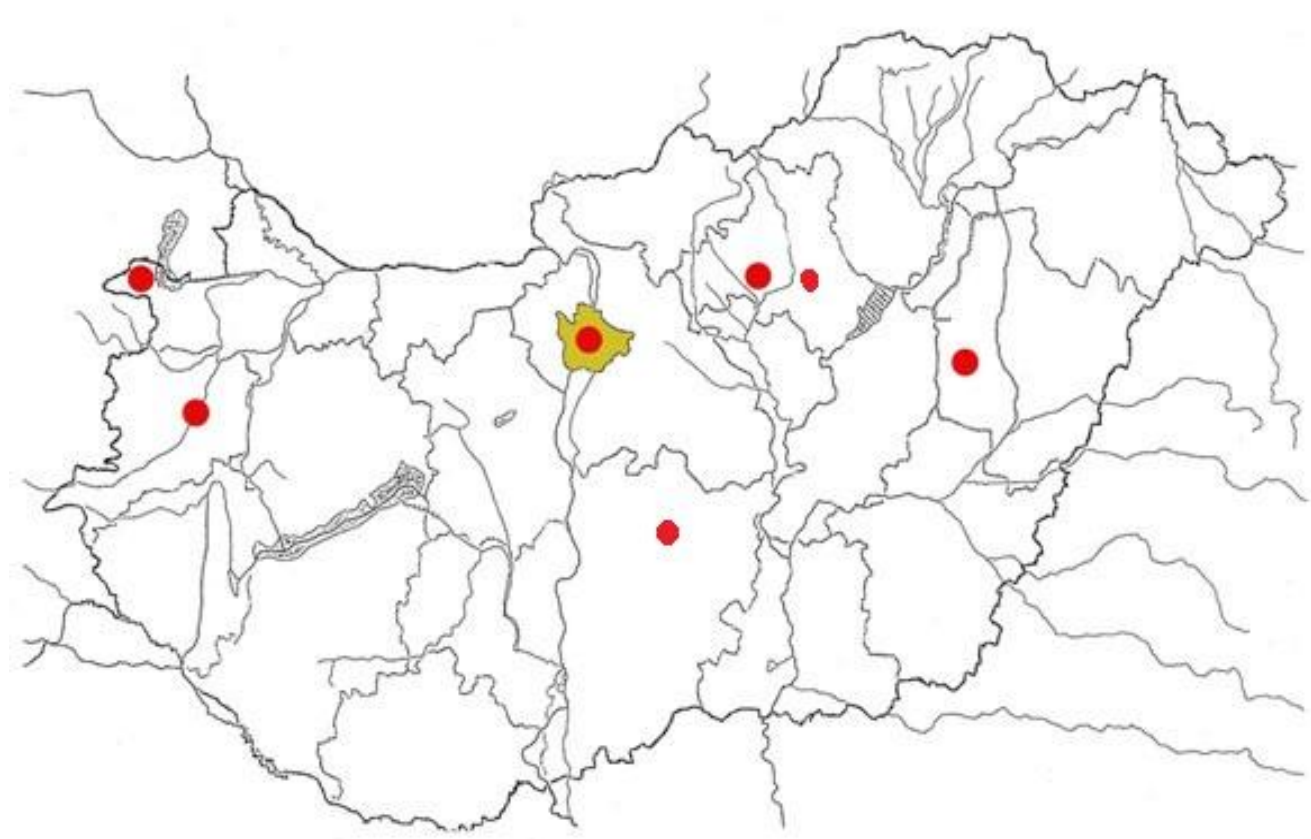

Forrás: Erdőgazdaságunk című diafilm.

<http://dia.osaarchivum.org/public/index.php?fs=2501&search=2&page>

Mezővédő erdősávok.

20. Az erdészeti kísérleti állomások elhelyezkedése

Forrás: <http://www.erti.hu/hu/int%C3%A9zet/%C3%A1llom%C3%A1sok-kirendelts%C3%A9gek,>
utoljára letöltve 18 August 2017

ERTI kutatóállomások. Keletről nyugatra: Sopron, Sárvár, Budapest-Budakeszi, Kunadacs,
Mátrafüred, Vepelét, Püspökladány

Képek és fényképek

1-3. Ionita G. Andron fotói Ráksáról, 1935-43.

Colectia I.G. Andron

Forrás: memoria.ro

Forrás: memoria.ro

Colectia I.G. Andron

Forrás: memoria.ro

4. Az erdei vasút emlékműve Debrecen és Nyíraczád között, akácfa között

Forrás: Saját fotó, Nyíraczád közelében, 2016.

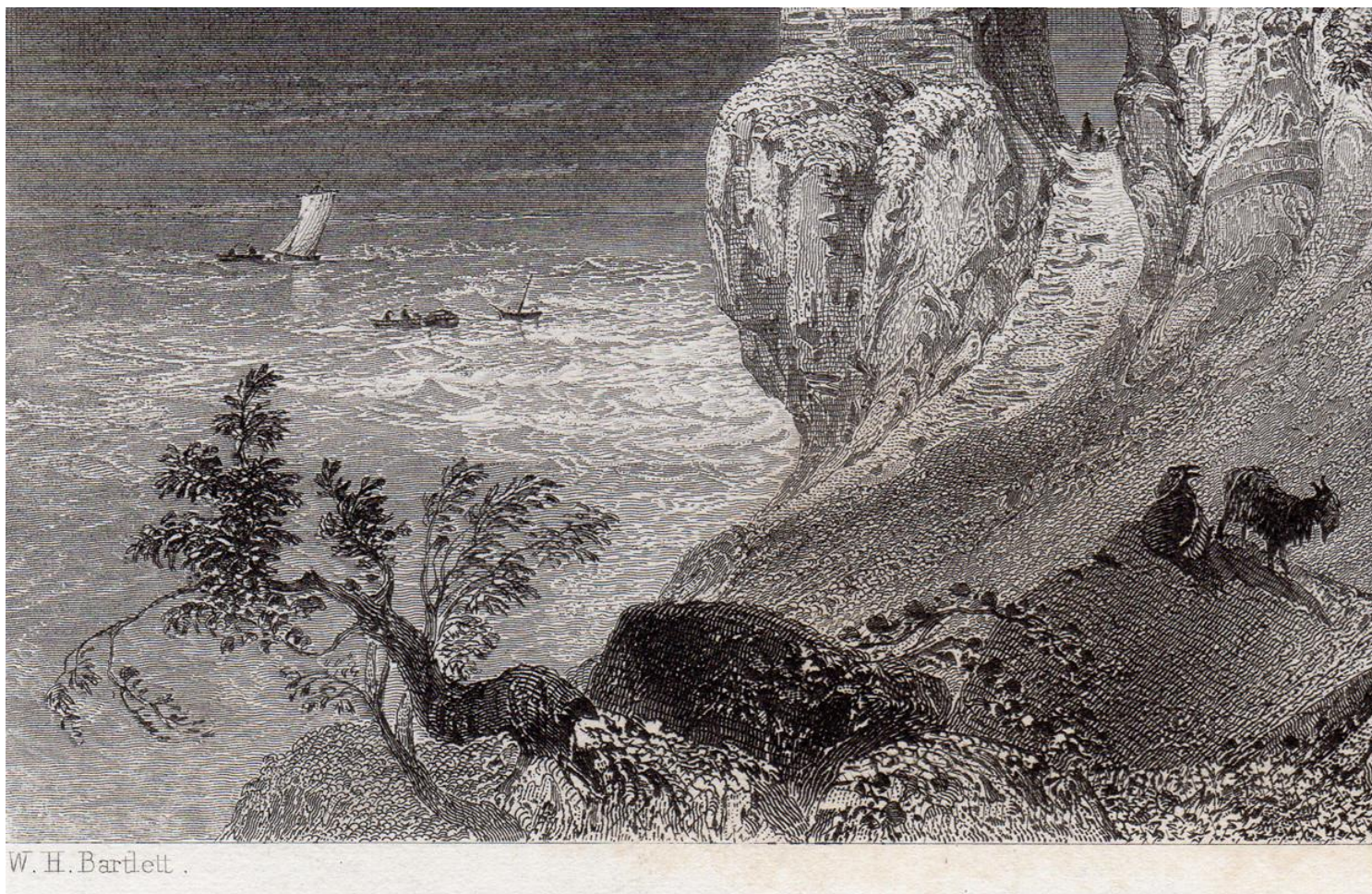
5. Sentinel műholdkép a Kárpát-medence környezetről

Forrás: Műholdfelvétel a Kárpát-medencéről. A felhőmentes mozaikkép a Sentinel-3 A műhold által 2017. március 1. és 2017. július 30. között felvett jelenetekből áll.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cloud-free_Hungary_from_Sentinel-3_cropped.tif

6. Egy utazó ábrái a Duna alsó szakaszáról, 1842. Kecskék a Három torony (Tri Gule) közelében, Szinice

Forrás: Forrás: W. H. Bartlett: [The Danube: Its History, Scenery, and Topography] Acélmetszet 1842.

7. A Kámoni Arborétum erdeifenyő részlege

Forrás: Saját fotó, Szombathely (Vas megye). 2017.

8. A bajti klónarchívum részlete

Forrás: Saját fotó, Bajti-Sárvár (Vas megye), 2017. március

9. Acsád-Cikota. Erdeifenyő magtermő ültetvény

Forrás: Saját fotó, Acsád határa (Vas megye), 2016. február

10. Telepített fenyők az Őrségben

Forrás: Saját fotó, Kistrákos (Vas megye), 2021. június

Forrás: Saját fotó, Kistrákos (Vas megye), 2021. június

11. Patak-szabályozást, erdőtelepítést és legelőt is magában foglaló gazdálkodás az Őrségben

Forrás: Saját fotó, Kistrákos (Vas megye), 2021. június